

**THE BOOK WAS
DRENCHED**

**TEXT PROBLEM
WITHIN THE
BOOK ONLY**

UNIVERSAL
LIBRARY

OU_192761

UNIVERSAL
LIBRARY

OUP—881—5-8-74—15.000

OSMANIA UNIVERSITY LIBRARY

Call No. M 83
J834 Accession No. PG M 152
Author जोशी; एम एम.
Title 3 मि. 1947.

This book should be returned on or before the date last marked below.

उर्मि

लेखक

एस्. एम्. जोशी.

किंमत तीन रुपये.

प्रकाशक
रा. ज. देशमुख
देशमुख आणि कंपनी,
१९१ शनवार पेठ, पुणे २.

- १ सर्व हक्क लेखकाच्या स्वाधीन
- २ मुखपृष्ठावरील चित्र दिनानाथ दलाल यांचे आहे.

●
— समर्पण —

जिनें जीवनांत मला सर्व कांहीं
दिलें पण जिचा मी यत्किंचितही
उतराई होऊं शकलो नाहीं
त्या माझ्या आईच्या पवित्र
स्मृतीस—

— एस्. एम्. जोशी

●

अनुक्रमणिका

१. प्रस्तावना

७-१५

१ काँग्रेसने माझ्यासाठी काय केले	१
२ तुरुंगातील दिवाळी	११
३ त्यांच्या गांवीही नाही !	२३
४ मी हरिजन असतो तर !	३२
५ जय कोणाचा ?	४१
६ आपल्यावरून जग ओळखावं	५०
७ बंदी जीवनातील एक आठवण	६०
८ मालकांची मर्जी	७३
९ क्रांतिकारकांचा संसार	८७
१० भवितव्यतेचा सूड	९८
११ केवळ क्रांतीसाठी	१००
१२ भूमिगताच्या जीवनांत	१२३
१३ हाडक्या	१३५

नवीन प्रकाशनें

१ गुंड्याभाऊ

चि वि. जोशी

२ लाल किल्ला

नेताजी सुभाषचंद बोस

३ आवडत्या गोष्टी

(भाग १-२-३-४)

साने गुरुजी

प्रस्तावना

" What he (Nietzsche) said may be nothing, but the fact that he said it is all-important. Out of such wild intuitions because the heart of the child was in them, the man of the future may have to build his philosophy. "

—George Santayana

[तो (निल्हे) जें म्हणाला त्यांत कांहीं नसेलहि, पण तो तें म्हणाला ह्यांत सारें माहात्म्य आहे. असल्या स्वैर अंतः-प्रेरणांतूनच उद्यांच्या माणसाला आपलें तत्त्वज्ञान तयार करावें लागेल, कारण या अंतःप्रेरणांत बालकाचें हृदय होतें. "

—जॉर्ज संतायाना]

पंचवीस वर्षे होऊन गेली त्या गोष्टीला. लोकमान्य टिळक स्वर्गस्थ झाले त्याच्या अगोदर कांहीं दिवस मी पुण्यांत प्रवेश केला आणि न्यू इंग्लिश

स्कूलमध्ये पाहिल्या इयत्तेत नांव घातलें. शाळा सुरू होऊन कांहीं दिवस झाले असल्यानें शेवटच्या तुकडीत मला जागा मिळाली. शहरी वातावरणाशीं अपरिचित असल्यानें मी त्या प्रख्यात शाळेंत अगदीं भांबावून गेलों होतो ! कसल्या तरी अज्ञात व अनामिक भीतीनें मन व्यग्र झालें होतें. शाळा सुरू झाल्यावर मधल्या सुटीपर्यंतचा वेळ मी कसा काढला माझा मलाच माहित ! मधल्या सुटीची घंटा झाली आणि सहस्रमुखी कारंजें एकदम सुटावें त्या-प्रमाणें मुलांच्या आरोळ्या व हंसणींखिदळणीं चढूंकडे उधळल्यासारखी ऐकू येऊं लागली. लाटा अंगावर येत आहेत आणि पायाखालची वाळू घसरत आहे असें कांहींसें विचित्र भय वाटूं लागलें मला. इतक्यांत आमच्या वर्गांत एक उंचेला, गोरा मुलगा सपक्षप पात्रलें टाकीत शिरला. टोपी कपाळावर ओढून घेतलेली, गुढ्यापर्यंत घोतराचा काचा, पायांत पायताणें होती कीं नाहीं नक्की आठवत नाहीं ! या मुलाचे डोळे विलक्षण तेजस्वी होते. त्या तेजस्वी मुलाबरोबर कांहीं मुलें होती. आणि तो आंत येतांच आमच्या वर्गांतलीं बहुतेक सारीं मुलें मोठ्या उत्साहानें त्याच्याभोंवतीं जमलीं. आपला प्रेमळ सखा आला अशा प्रकारचा आनंद सर्वांच्या चेहऱ्यावर दिसू लागला. माझ्या वर्गाचा मुख्य उमराणी म्हणाला, “अरे हा एस् एम्. जोशी. ‘सी-’ मध्ये आहे. मोठा स्कॉलर आहे. पण शिष्ट नाहीं मुळींच ..” आणि एस्. एम्. शीं माझा त्यानें परिचय करून दिला. एस्. एम्. नीं त्या वेळीं ज्या प्रेमळपणानें माझी विचारपूस केली त्यामुळें माझ्या भीतीचा ज्वर पार उतरला. आधार, आदर, आणि आनंद यांनीं मन भरून गेलें. “याजसाठीं केला होता अट्टाहास ” अशी कृतार्थता वाटूं लागली.

आज इतकी वर्षे लोटली त्या गोष्टीला. पण काल घडल्यासारखा तो प्रसंग मला वाटतो. या दीर्घ काळांत स्थलांतर, व्यवसायांतर, गैरसमज, भांडणें इ. सर्व दुखणीं आमच्या स्नेहाला होऊन गेलीं ! एस्. एम्. आणि मी यांच्यांतली स्वभावभिन्नता तर फारच मोठी होती आणि व्यक्तिविकासा-

बरोबर ती वाढतच गेली. पण एवढ्या सर्व गंडांतरांतून आमचा स्नेह टिकला, नव्हे अधिकाधिक अव्यंग व बलसंपन्न होत गेला. एस्. एम्. च्या या लेख-संग्रहाला प्रस्तावना लिहिण्याचा मला अधिकार असेल जर तो हा दीर्घकालीन सुहृद्भाव एवढाच होय.

कित्येक प्रसंग असे असतात की, कितीही प्रयत्नाने दृष्टीला आवरलें तरी ती मागे पाहिल्याखेरीज रहात नाही. माझा तो तेजस्वी बालमित्र आज एक क्रान्तिकारी म्हणून सन्मानिला जात आहे. अशा वेळीं सिंहावलोकन केल्यावांचून राहवत नाही. त्याच्या गतायुष्यांतलीं माझ्या उत्कट परिचयाचीं कितीतरी चित्रे डोळ्यांपुढून जातात. लहानपणीं लोकांच्या घरीं एस्. एम्. नीं उपसलेले ते कष्ट, वर्गांतली त्यांचीं तीं विनचूक व तडफदार उत्तरे, दुबळ्या मुलांचीं गाव्हणीं घेऊन त्यांचीं दाद लावण्याकरितां त्यांनीं हट्टी शिक्षकांशीं केलेले ते सामने, राष्ट्रीय महत्त्वाच्या घटनांचे वेळीं नेमस्त शाळाधिकाऱ्यांशीं त्यांचे उडालेले खटके, पर्वती सत्याग्रहाचे वेळीं त्यांनीं हरिजनांतर्फे छातीवर झेललेले ते घाव, प्रतिगामी लोकांनीं त्यांच्यावर केलेले ते भ्याड हल्ले, भाई परमानंदांसारख्या मान्यवर पुढाऱ्यांशीं एका प्रचंड संभेत त्यांनीं एकाकी असतां घेर्यानें केलेलें तें वाग्युद्ध, अनेकदां आपल्या सुहृदांची व अनुयायांची अलोचन जाग्रणें करून केलेली ती शुश्रूषा, एक ना दोन शेकडों प्रसंग एकामागून एक आठवतात आणि एका उदात्त मनाचा कसकसा विकास होत गेला हें कळून मन साश्चर्य आनंदित होतें. या विकास-क्रमान्त आपणहि या मनाच्या संनिध होतो या कल्पनेनें होणारा सामी-मान आनंद शब्दानें पुरोपुर कसा वर्णन करतां येणार ? “ निसर्गाप्रमाणें शब्दहि अर्धेच अंतरंग उघडें करून दाखवितात आणि अर्धे झाकून ठेवतात. ” हें कविवचन काय खोटें आहे ?

पण आतां व्याक्तिगत भावकल्लोळांतून वर येऊन या लेखसंग्रहाकडे वळलें पाहिजे. माल वर केलेले खाजगी उल्लेख अनाढारी आहेत असें मला वाटत

नाही. एस. एम्. च्या जीवनातल्या ज्या उदात्त छटा वरील वर्णनांत दिसल्या त्यांचाच सुंदर आविष्कार या लेखांत झालेला दिसेल. एस्. एम्. सारख्या ध्येयवादी कार्यकर्त्यांना जीवनांत कण्याकण्याने विचारच करता येत नाही. वैयक्तिक जीवन आणि सार्वजनिक जीवन, उच्चार आणि आचार, खाजगी स्नेह आणि कर्तव्यमार्ग या सर्व द्वंदांत जास्तीत जास्त एकसूत्रीपणा आणण्याची खटपट ते करीत असतात. आणि म्हणूनच त्यांचे वाङ्मय वाचल्यावर त्यांच्या हृदयाचे कपाट जसे आपणांपुढे खुले होते त्याप्रमाणे त्यांच्या वैयक्तिक जीवनांतील कांही आकर्षक दृश्ये आपण पाहिलेली असली तर त्यांच्या वाङ्मयांतील कित्येक स्थळे अधिक स्पष्ट व हृदयंगम झाल्यासारखी वाटतात.

सायमन कमिशनवर बहिष्कार टाकण्याची प्रचंड चळवळ आपल्या देशांत झाली आणि त्याच सुमारास युवक संघाच्या उदय झाला. युवक संघ ही देशात सामुदायिक रीतीने जागृत होऊ लागलेल्या युवकांची संस्था होती. या संस्थेचा त्या वेळचा ध्येयवाद कल्पनारम्य असला तरी त्यांत उत्कटता व त्यागवृत्ति प्रकट होत होती ही गोष्ट नाकारता येणार नाही. याच वेळी एस. एम्. जोशी यांच्या राजकीय जीवनाचा जन्म झाला. पुढे तीस सालच्या कायदेभंगांत त्यांनी उडी घेतली. आणि त्यावेळी देशांत व कारागृहाच्या भिंतीआड सामान्य जनतेच्या विशाल जीवनाशी झालेला त्यांचा संस्पर्श व समाजवादी ग्रंथांचे कारागृहांत त्यांनी केलेले अध्ययन यांमुळे त्यांच्या ध्येयवाद्याला शास्त्रीय विचारप्रणालीची बैठक मिळाली. केवळ एक नवे तत्त्वज्ञान दूम म्हणून पत्करावे यासाठी त्यांनी समाजवादाचा अंगिकार केला असे नाही, किंवा माणसावरील श्रद्धा उडाल्याने वर्गयुद्धाच्या कठोर तत्त्वाला त्यांनी कवटाळले असेही नाही. झुंझार व पुरोगामी राष्ट्रवादाचा स्वाभाविक विकास समाजवादांत होत असता, त्याच प्रक्रियेत ज्यांची अंतःकरणे निकोपपणे विकसित होत गेली अशा समाजवादी युवक नेत्यांपैकी.

एस्. एम्. हे प्रमुख आहेत. आणि या सान्या प्रक्रियेचेंच सुबोध व मनःपूर्वक निवेदन म्हणजे हा लेखसंग्रह होय. या दृष्टीनें याला ऐतिहासिक दस्तै-वजाची (Historical Document) प्रतिष्ठा मिळणार आहे.

हे सारे लेख गेल्या १२-१५ वर्षांत वेळोवेळीं एस्. एम्. नीं लिहिले आणि ते प्रसिद्ध होत गेले. कांहीं लेख “सामाजिक” या टोपण नांवानें त्यांनीं लिहिलें. एस्. एम्. चें प्रकाशित व अप्रकाशित असें आणखीही पुष्कळ लेखन आहे. पण या संग्रहापुरतें म्हणायचें म्हणजे स्थूल मानानें ललित लेख एकत्र करण्याची दृष्टि ठेविली आहे. “ काँग्रेसनें माझ्याकरितां काय केलें ? ’ हा पहिलाच लेख ललित आहे कीं नाहीं अशी कुणी शंका घेईल. पण आत्म-निवेदनाचा जो मधुर प्रांजलपणा त्यांत आहे त्यावरून ही शंका सहज फिट’ण्यासारखी आहे. एका ध्येयवादी मनाचीं विकासाच्या दिशेनें होत गेलेली स्थित्यंतरें यांत आपणांला पाह्यला मिळतात. या निबंधांतली भूमिका ज्यांना नीट उमगेल त्यांनाच पुढील सर्व लेखांच्या अंतरंगांत सहजतेनें प्रवेश करतां येईल. “ मी हरिजन असतो तर ” हाहि याच पद्धतीचा चिंतनात्मक व आत्मलक्षी निबंध आहे.

यांतील पुष्कळशा लेखांचें स्वरूप मिश्र आहे. म्हणजे दोन किंवा अधिक वाङ्मयप्रकारांचें त्यांत मिश्रण केलेलें आढळतें. ‘ हडक्या ’ हें एक शब्द-चित्र असलें तरी त्यांत कथानकहि असल्यानें लघुकथेचा याटहि या लेखाला आला आहे. ‘ तुरुंगांतली दिवाळी ’ ही एकपरीनें गुजगोष्ट आहे, त्याप्रमाणें तीत चिंतनात्मक (reflective) निबंधाचाहि भाग आहे. ‘ बंदी जीवनांतील एक आठवण ’ हें एक स्मृतिचित्र असलें तरी ठसठशीतपणें एका क्रांतिकारक पंजाबी तरुणाचें शब्दचित्रच आपल्या डोळ्यांपुढें उमैं राहतें. ‘ त्यांच्या गांवींहि नाहीं ’ या लेखाला प्रसंगवर्णनानें सुरुवात होऊन शेवट चिंतनपर होतो. पण असें जरी असलें तरी रंजकता कुठेंहि कमी झालेली नाहीं. ‘ मांड-जोगी ’ किंवा ‘ वसंत-बहार ’ असे जोड राग एकादा उस्ताद स्वरांचा सच्चे-

पणा विषडू न देतां जसा सकाईनें म्हणतो त्याप्रमाणें एस्. एम्. नीं यांतल्या वेगवेगळ्या वाङ्मयप्रकाराचें मिश्रण बेमालूपणें हाताळलें आहे. “ माल-काची मर्जी ” व “ भूमिगताचें जीवन ” या दोन मात्र शुद्ध लघुकथा म्हणतां येतील.

विचार किंवा भावना यांच्या शब्दरूप देहाला सजविण्याचें कार्मी कलावंत आपली सर्व प्रतिभा वापरतो. एस्. एम्. हे या जातीचे कलावंत नाहींत हें उघड आहे. “ कला ही निसर्ग नाहीं आणि म्हणूनच ती निसर्गाहून सुंदर आहे. ” असें महाकवि गटेनें म्हटलें आहे. आणि हा विचार एका विशिष्ट दृष्टिकोणानें बरोबरही आहे. पण एस्. एम्. जोशी यांची ही भूमिका नाहीं. आपणास पटलेलीं ध्येयें व मूल्ये सुबोध तऱ्हेनें सांगावीत हा हेतु मुख्यतः त्यांनीं मनांत ठेवला आहे. आणि म्हणूनच कथानकाचें अनुसंधान काचित् सुटून आत्मानिवेदन सुरू झालें किंवा एका सुंदर दृश्याच्या वर्णनावर एकदम विचारतरंगाचें आवरण पडलें तरी त्याची ते फारशी दिकत बाळगीत नाहींत.

पण असें असलें तरी या लेखांत आकर्षकता कमी आहे असें मात्र मुळीच नाहीं. ही आकर्षकता मुख्यतः ज्या गुणानें आली आहे तो गुण म्हणजे मनःपूर्वकता (Sincerity). हा एस्. एम्. जोशी यांच्या एकंदर जीवनाचा गाभा आहे आणि तोच वाङ्मयांतही प्रभावी झालेला दिसतो. यांत एस्. एम्. नीं आपलीं दुःखें लघ्विलीं नाहींत किंवा अज्ञान झालून ठेवलेलें नाहीं. लहानपणीं गरीबी होती आणि त्यावेळीं कुणी तिचा उल्लेख केला कीं मन संतप्त होई, जेलमध्ये असतां बरोबरचा बालमित्र आज जळ होऊन आला तर तो सन्मानपूर्वक आपली गांठ घेईल या आशेनें मन उव्हासित झालें व तो परस्परच गेला त्यामुळे अहंकार दुखावला गेला, ज्यांच्याकरितां जिवाचें रान केलें त्यांच्या गांवांही आपलें कष्टमय जीवन नसावें हें कळून अंतःकरण दुःखी झालें, आपल्यावरून जग ओळखण्याचा प्रयत्न फसला इ. इ. गोष्टी निर्मळ मनानें सांगितल्यामुळे एक मधुर रुचि या संग्रहाला आली

आहे. अर्थात् अज्ञान व दुःख यांचे निवेदन एवढेच यांतले आकर्षण नाही. या दोन भोवऱ्यांतून वर निघून अधिक उच्च, अधिक उदात्त पातळीवर जाण्याचा प्रयत्न करणारी शुद्ध बुद्धि यांतल्या शब्दाशब्दांतून आपणांला आढळते. वास्तव आणि कल्पनीय यांचे असे सुंदर सहकार्य साधल्याने या लेखसंग्रहाला एक प्रकारची रम्य पूर्णता आली आहे.

एस्. एम्. हे कलावादी नाहीत असे मी वर म्हटले तरी कलेची काही तंत्रे त्यांनी या संग्रहांतील लेखांत उत्कृष्टपणे हाताळलेली आपणांला आढळतील. उत्कंठा वाढवीत नेण्याचा गुण त्यांच्या लेखनात चांगल्यापैकी दिसतो. 'भूमिगतांच्या जीवनां' तले पत्ताचे रहस्य किंवा 'आपल्यावरून जग ओळखावे' यांतील धकट्याच्या विचित्र मानसिक प्रातिक्रिया पाहिल्यास मी काय म्हणतो ते कळे. मनांत सांठविलेली दृश्ये दृष्टिसमोर उभी राहतील अशी करून दाखविण्यांतले कसब त्यांना चांगले अवगत आहे. 'त्यांच्या गांवांहि नाही' यांतील रत्नागिरीच्या वास्तूचे दृश्य मी तो प्रदेश न पाहिला असताहि माझ्या डोळ्यांपुढे उभे राहिले. 'हडक्या' ची मूर्ति तर आपण कुठेंतरी पाहिली असल्याचा भास होतो ! 'मालकाची मर्जी' व 'केवळ कांतीसाठी' यांतील प्रणयप्रसंगांची सूक्ष्म व मादक वर्णने एस्. एम्. च्या लेखणीतील एका स्वतंत्र गुणाचा प्रत्यय आणून देतात. वर्णन पद्धतीप्रमाणे वाचकांना एका विचाराच्या तंत्रीतून दुसऱ्या विचारांत नेण्याची कला एस्. एम्. ना चांगली साधली आहे.

या लेखसंग्रहांत आढळणारे विचारधन वाचकांना सर्वांत मोलाचे वाटेल.

“मनुष्याच्या विचारशक्तीत एक प्रकारचं पावित्र्य आणि सत्त्वगुण साठवलेला आहे. ज्या ठिकाणी विचारांचा शिरकाव झाला तिथून तमोगुणांचे उच्चाटन झालेच पाहिजे.”

“दूरवर एकादा बाण सरकून आकाशांत उंच जातांना दिसायचा. थोडा वेळ आपला प्रकाश पाडून तो खाली यायचा. आपले जीवनदेखील या बाणा-

सारखंच नाही का ? सर्व शक्ति एकवटून आपण त्या बाणाप्रमाणे उंच भरारी मारण्याचा प्रयत्न करीत आहो, पण शेवटी बाणाप्रमाणेच आपली गति होणार नाही कशावरून ? ’

“ जनतेर्शी समरस होण्याच्या भरांत आपण सुशिक्षित मंडळी कित्येक वेळी अत्यंत भावुक व अतिरेकी बनतो. ”

प्रत्यक्ष अनुभवाच्या मुर्शीतून तावून सुलाखून निघालेली अशी वचने ठिकठिकाणी सापडतात. आपण कांही वेळ पुस्तक मिटून चिंतन करतो आणि मग पुढे वाचू लागतो. या सान्या लेखांना भूतदयेचे आलवाल आणि सहृदयतेची हिरवळ असल्याने फार शोभा आली आहे.

यांतले बरेचसे लेख तुरुंगांतल्या जीवनाशी निगडित आहेत. जेलच्या चातावरणांचा आपल्या साहित्य साधनेसाठी उपयोग करून घेणारे देशभक्त लेखक आपण पाहतो.

“ विलायतेमार्थे असता आम्ही ”

हे जसे पूर्वी परदेशनिवृत्त सुशिक्षितांचे ध्रुवपद असे, तसे—

“ तुरुंगामार्थे असतां आम्ही ”

हे या देशभक्त साहित्यिकांचे असते ! एकादी गोष्ट तुरुंगांत लिहिली किंवा तुरुंगावर लिहिली म्हणजे तिला जळजळीत राष्ट्रीय वाङ्मयाची प्रतिष्ठा मिळालीच पाहिजे असा यांचा छुपा आग्रह असतो ! एस्. एम्. हे याहून अगदी वेगळे आहेत. त्यांच्यांत हा अहंभाव नाही. विशाल मानवी जीवनाचाच जो एक भाग तुरुंगांत त्यांना पाह्यला मिळाला त्याच्याशी समतेने नव्हे तर आत्मौपम्यबुद्धीने समरस होण्याचा त्यांचा प्रयत्न आहे. आपल्या भावनांचे अंदाज घेणे, सत्यस्वरूप ओळखणे, माणुसकीचा शोध करीत राहणे, पुस्तकी ज्ञान व प्रत्यक्ष जीवन यांचा मेळ घालणे हे सर्व या लेखनांतले उत्कट व्यापार आहेत. आणि म्हणूनच मनोरंजन व उद्बोधन या दोन्ही इष्टींनी या पुस्तकाची योग्यता फार मोठी आहे.

उच्च कला ही श्रद्धेच्या पोटीच जन्माला येते. एस्. एम्. हे सौंदर्य-वादी नाहीत अथवा भक्तिवादी नाहीत आणि तरी त्यांच्या अंगी असीम श्रद्धा आहे. “ वर अनंत आकाश आणि अंतःकरणांत उच्च नैतिक प्रेरणा ” ही कांटने अपल्या जीवनश्रद्धेची दोन महान् तत्त्वे सांगितली आहेत. एस्. एम्. हे याच नैतिक जीवनाचे आदर्श आहेत. जगाची व्यवस्था नीतीच्या पायावर झाली पाहिजे, किंबहुना मानवी व्यवहार उच्च व सुखमय होण्यास नैतिक मूल्येच पत्करली पाहिजेत हा त्यांचा गाढ विश्वास आपणांला त्यांच्या लेखनांत दिसतो. आणि जीवनांतहि तोच आहे. कारण एस्. एम्. च्या बाबतीत तरी जीवन व लेखन यांत फरक नाही.

म्हणूनच एका आदर्श कार्यकर्त्यांचे हे लेखन वाचकांना आदरणीय वाटेल याबद्दल मला शंका वाटत नाही. माझे मेल देशमुख कंपनीचे कल्पक संचालक रामभाऊ देशमुख यांनी हा लेखसंग्रह प्रसिद्ध करण्यास घेतला याबद्दल त्यांना किती धन्यवाद द्यावे ! एम् एस्. ना आपल्या घकावकीच्या व कार्य-व्यग्र जीवनांत या पुस्तकाच्या मुद्रणाकडे लक्ष द्यायला फुरसत नव्हती. ते जर मुद्रणकार्याकडे लक्ष देऊ शकले असते तर कदाचित् त्यांनी कांही दुरुस्त्या केल्या असत्या. पण त्यांना वेळ न मिळाल्याने माझ्या मगदुराप्रमाणे मी हे प्रियतम कार्य केले आहे. यांत दोष राहिले असतील ते माझे समजावेत- प्रस्तावनेच्या आरंभी जॉर्ज संतायाना यांचे जे अवतरण आहे त्यांत वर्णिल्याप्रमाणे या एका निर्मळ व बालसदृश मनाच्या स्वैर अंतःप्रेरणा आहेत. उद्यांचा मनुष्य त्यांतून तत्त्वज्ञान निर्माण करील हे वेगळे, पण आजच्या माणसाला त्यांचा मार्गदर्शक म्हणून उपयोग झाल्याशिवाय रहाणार नाही हे खास !

ता. १६ मार्च १९४७ पुणे

गोपीनाथ तळवलकर

पुढील प्रकाशने

१ तुरुंगांतील पत्रे, भाग दुसरा

वि. स. खांडेकर

२ राजकीय निबंध

सस्. एस्. जोशी

३ ढगा आड

द. र. कवठेकर

काँग्रेसने माझ्यासाठी काय केलें ?

१

निवडणुकीच्या क्षेत्रांत उमेदवार म्हणून उभे राहून मतदारांच्याकडे मतांची याचना करायला जाणें हा प्रसंग स्वाभिमानांनी मनुष्याला थोडासा अप्रिय असाच वाटतो. पण लोकशाहीच्या काळांत अशा प्रकारच्या नसत्या अहंकाराला बळी पडून कोणाचाच टिकाव लागणार नाही. शिवाय या कामांतील अनुभवहि कित्येक वेळीं फारच उद्बोधक आणि मनोरंजक असे असतात. म्हणून प्रत्येकानं या मतमागणीच्या कामाचा एक वेळ अनुभव घेण्यासारखा आहे. गेल्या कौन्सिल निवडणुकीच्या निमित्तानं मला हा अनुभव मिळाला. मी स्वतः उमेदवार म्हणून उभा नसल्यानं व राष्ट्रीय सभेच्या वतीनं मत मागण्याचं काम माझ्याकडे असल्यामुळं माझं काम त्या दृष्टीनं पुष्कळच सोपं झालं होतं. सर्वसाधारण मतदार विशेष चौकसपण दाखवीतच नाहीत. 'हो'ला 'हो' म्हणावें आणि प्रचारकाची बोटवण करावी

हा सामान्य अनुभव. अर्थात्च ही उदासीन वृत्ति प्रशंसनीय आहे असं कोणीच म्हणणार नाही. चौकसपणा वा विरोध यांमध्ये जिवंतपणा दिसून येतो. मला तर विरोधी पक्षाच्या लोकांबरोबर वादविवाद करून त्यांच्या आक्षेपांचं खंडन करण्यांतच विशेष आनंद होत असे. कारण या निमित्तानं काँग्रेसची विचारसरणी यथाशक्ति आपण जनतेत पसरवीत आहोत असं समाधान वाटे. सामान्यतः आक्षेप मामुली स्वरूपाचेच असायचे आणि प्रामाणिक व समंजस आक्षेपकांचं समाधान करणं फारसं अवघड नसतं.

एक प्रश्न मात्र अगदी मूलग्राही आणि बऱ्याच लोकांकडून विचारला जाई आणि त्याला तात्काळ समर्पक उत्तर देणं बरंच अवघड जात असे. तो प्रश्न म्हणजे 'काँग्रेसनं आमच्याकरितां काय केलं आहे ?' या प्रश्नाला देखील वरवर उत्तर देऊन उडवून लावणं फार कठीण नाही. उदाहरणार्थ, काँग्रेसनं तुम्हांला तुमच्या हक्कांची जाणीव करून दिली; स्वाभिमानी बनवलं; निर्भीड केलं; आणि ताठ उभं रहायला शिकवलं; तुमच्याकरितां सरकारशीं लढा करून स्वातंत्र्याच्या हक्काची घोषणा केली; बलिदान केलं इत्यादि. पण हा प्रश्न एवढ्यावरच संपत नाही. काँग्रेसनं समाजाच्या निरनिराळ्या थरांकरितां आतांपर्यंत काय केलं आहे आणि पुढं काय करतां येण्यासारखं आहे याचा विचार झाला पाहिजे. काँग्रेस कार्यकर्त्यांनीं थोडा वेळ अंतर्मुख होऊन या गोष्टीचा विचार करणं अत्यंत आवश्यक आहे. निदान प्रत्येकानं आपल्यापुरतं जरी या प्रश्नाचं उत्तर देण्याचा प्रयत्न केला तरी त्याचा फार उपयोग होईल. आणि म्हणूनच आज मी माझ्यापुरता या प्रश्नाचा विचार करणार आहे. हाच प्रश्न मी तुरुंगांत असतांना माझ्याबद्दल सहानुभूति बाळगणाऱ्या कित्येक कैद्यांच्याकडून विचारला जाई आणि त्याचं सर्वतोपरीं समाधान करणं मला जमत नसे.

संध्याकाळीं कोठडीत बंद झाल्यावर तुरुंगाच्या त्या एकांतवासांत या प्रश्नावर विचार करूं लागलं म्हणजे मति गुंग होऊन जात असे. कॉलेजांतील

शिक्षणक्रम संपतांच किंवा संपण्यापूर्वीच म्हणा पाहिजे तर, राजकीय चळ-चळीत भाग घ्यायला लागावं आणि एकदां भाग घेतल्यावर तो मार्ग सोडून परत फिरण्याची इच्छा होऊं नये याचं काय बरं कारण असू शकेल ? कोणी म्हणतील की आपण इतके पुढे गेलो आहो की आतां परत फिरणंच अशक्य आहे. पण हें माझ्या बुद्धीला नाही पटत. प्रवृत्ति असेल तर परत फिरणं अगदीं शक्य आहे. पण फिरावंसंच वाटत नाही. राजकारणांत उडी घेण्यापूर्वी जी परिस्थिति होती ती तशीच कायम नसली तरी प्रतिकूल नाही. थोडीफार अनुकूल आहे असं म्हटलं तरी चालेल. राजकारणाच्या कष्टमय जीवनांत अशी काय जादू आहे, असं कोणतं आकर्षण आहे की त्याच मार्गाला चिकटून रहावंसंच वाटावं ? वाटावं काय ? तो मार्ग सोडला तर कशी अवस्था होते याचं मला एक उदाहरण ठाऊक आहे.

कांहीं महिन्यांपूर्वी मुंबईस एका क्रांतिकारकाची भेट घेण्याचा मला सुयोग आला. भगतसिंगाबरोबर कांहीं काल जीवन घालवलेला असा एक बुद्धिमान तरुण होता तो. परिस्थितीनं नाडला गेल्यामुळं मुंबईस एका कंपनीत त्यानं नोकरी पत्करली होती. भेट होऊन ओळख पटल्यावर थोडा वेळ आम्ही इकडल्या तिकडल्या गप्पा मारल्या. आणि त्याची ती बेफिकीर वृत्ति पाहून मला थोडा वेळ त्याचा हेवा वाटला. पण हें सर्व नाटक आहे याची साक्ष मला थोड्याच वेळांत पटली. तुला तनखा काय मिळतो म्हणून मी प्रश्न केला आणि रकमेचा आंकडा समाधानकारक आहे असं पाहून मी म्हटलं, 'वाह, अच्छी तनखा दे रहे है आपको.' त्यावर त्यानं एकाच वाक्यांत उत्तर दिलं 'क्यूं न दे भाइ ? मैं आपनी आत्माको जो बेच रहा हूं।' वाक्य उच्चारित असतांना त्याच्या डोळ्यांत अश्रु उभे राहिलेले मी पाहिले. असो.

प्रतिकूल परिस्थितीत शाळेचा अभ्यासक्रम पुरा करून कॉलेजांत पाय ठेव-तांना किती उत्साह वाटत होता ! वसंत ऋतूमध्ये वृक्षाला नवी पालवी फुटावी त्याप्रमाणे शाळेच्या वातावरणांतून सुटून कॉलेजच्या विस्तृत आणि खुल्या

वातावरणांत प्रवेश करतांना नवीननवीन विचार, नवोनव कल्पना, आणि अनेक सुखस्वप्नं यांनीं मन नुसतं फुलून गेलं होतं. प्रीतीचा प्रथमच अनुभव घेणाऱ्या प्रणयिनीची उत्कृष्ट वृत्ति, आपल्या प्रियकराला खूष करण्याकरितां चाललेली तिची खटपट, आणि भावी संसाराच्या सजावटीची आकर्षक चित्रं रेखाटणारं तिचं मन, यांमध्ये आणि माझ्या त्या वेळच्या मनस्थितींत किती साम्य होतं! निरनिराळ्या कल्पनाकलिकांनीं व विचारपुष्पांनीं मनाची सजावट करून आपल्याजवळ जें अत्युत्कृष्ट असेल त्याचं प्रदर्शन करण्याकरितां माझे अटोकाट प्रयत्न चालू होते. जीवनाविरुद्ध तक्रारीला जागा नव्हती. अभ्यास करून विद्वत्ता आणि ज्ञान संपादन करणं एवढ्या एकच व्यवसायानं जीविताचं साफल्य होईल असं वाटत होतं. पण हें समाधान फार वेळ टिकलं नाही. कॉलेजच्या चार वर्षांच्या प्रवासांतील अर्धाअधिक मार्ग आक्रमल्यावर मनाचा दृष्टिकोन बदलू लागला. जीवनविकासाला, कर्तृत्व दाखविण्याला कॉलेजचं क्षेत्र अपुरंसं वाटू लागलं. कारण अनेक असंशकतील. सहाध्यायी लोकांत अगदी अव्वल दर्जा मिळविणं जमत नसल्यामुळें स्वतःचमकण्याकरितां दुसरं क्षेत्र शोधावंसं वाटलं असेल; आजकालच्या समाजजीवनाशीं फारसा संबंध नसलेल्या मिथ्या ज्ञानाचा जीवनविकासाच्या दृष्टीनं फोलपणा जाणवू लागला असेल, किंवा जात्याच भावनाप्रधान मनाला केवळ ज्ञानाचा मार्ग रुक्ष वाटला असेल. कारण काहीं असलं तरी विद्यालयीन क्षेत्रापेक्षां जास्त विस्तृत क्षेत्राच्या मार्गाला मी लागलों एवढें मात निश्चित.

लहानपणापासूनच सार्वजनिक कामची मला आवड होती. आणि त्या वेळेच्या माझ्या मगदुराप्रमाणं मी आपलीं ध्येयंदेखील ठराविली होती. गरिबींत जन्म घेतलेल्या मुलांना शिक्षण मिळविण्यास काय अडचणी पडतात हें मला स्वानुभवानं माहीत होतं. म्हणून त्यांच्याकरितां एखादी संस्था काढावी असं कित्येक दिवसांपासून वाटत होतं. कॉलेजचं शिक्षण घेणं म्हणजे अत्यंत मोठ्या सुखाचा लाभ करून घेणं असं वाटत असल्यामुळं

असं काहीतरी ध्येय ठरवावं हें साहाजिकच होतं. पण कॉलेजचं माझं शिक्षण पुरं होण्यापूर्वीच माझं मन त्यासंबंधी साशंक झालं. केवळ शिक्षणानं जीवनाचा प्रश्न सुटत नाही आणि ज्या शिक्षणाचा समाजजीवनाशी याकिंचितहि संबंध नाही, अशा शिक्षणानं तर नाहीच नाही अशी माझी बालंबाल खात्री झाली. वैयक्तिक दृष्ट्या देखील नुसत्या शिक्षणानं किंवा बौद्धिक व्यासंगानं माझ्या मनाचं समाधान होईल असं दिसना.

समाजांतील जास्तीत जास्त लोकांशी आपला संबंध यावा असं वाटू लागलं. मूठभर सुशिक्षित लोकांच्याबरोबर राहून जीवनाची भूक भोगेना आणि म्हणून समाजांतील बहुसंख्य वर्गाकडे माझ्या मनानं धांव घेतली. शिवाय तसे पाहलं तर मी जरी उच्च ब्राह्मण कुळांत जन्माला आलों असलों तरी परिस्थितीनं मी बहुसंख्य वर्गापैकींच आहे अशी जाणीव मला आहे व लोकांनी ती करून देण्याचा बुद्धिपुरःसर प्रयत्नहि केला आहे. लहानपणी माझी पडती बाजू होती, तेव्हां एका आश्रयदात्यानं 'मिजास बादशहाची आणि दुकान भडभुंजाचं' असा मला टोमणा मारला होता. त्या वेळी मला फार वाईट वाटलं. भडभुंजाच्या दुकानाचा आणि आपल्या परिस्थितीचा मेळ घालण्याचा मी किती दिवस प्रयत्न करीत होतो. पण इच्छा विरुद्ध असल्यामुळं त्या वेळी मला तें जमलं नाही. आज मात्र तो मेळ बसला आहे. आज मला भडभुंजाच्या जीवनाविषयी जास्त आपलेपणा वाटतो. जास्त सहानुभूति वाटते. इतकेंच काय पण दलित वर्गाविषयी तटस्थपणानं विचार करणं देखील मला अवघड झालं आहे. त्यांची सर्वच कृत्ये मला समर्थनीय अशी वाटतात. पारतंत्र्यांत दुसऱ्याच्या दडपणाखालीं रखडणाऱ्या मनाची वाढ खुलेपणानं होऊं शकत नाही आणि निरनिराळे मनोगंड निर्माण होतात. तशांतलाच हा प्रकार नव्हे का ?

उगवणाऱ्या अंकुरावर एखादा दगड ठेवावा त्याप्रमाणं विकसणाऱ्या

मनावर परकीय शृंखलाचं दडपण असतं आणि मन दुसऱ्या अनेक व्यवसायांत मग्न झालं तरी राहून राहून त्या शृंखलांची स्मृति त्याला बोंचत असते. त्या शृंखला झुगारून देण्याकरितां त्याची सारखी धडपड चालू असते. गुलामगिरीत रावणाऱ्या देशांतील सर्व कर्तृत्वाचा, प्रतिभेचा आणि बुद्धिसामर्थ्याचा बळी या होमकुंडांत द्यावा लागतो तो याचमुळं. कॅलेजांतल्या छोटेल्यानी जगांतून मोठ्या जगांत पाऊल ठेवण्याची आकांक्षा बाळगणाऱ्या आणि विशेषतः सर्व प्रकारच्या मानसिक दडपणांचा अनुभव घेतलेल्या माझ्या मनाला राजकारणाच्या क्षेत्राचं आकर्षण वाटावं यांत नवल काय ? देशाच्या स्वातंत्र्याकरितां असंख्य हालअपेष्टा भोगून आत्मसमर्पण करणाऱ्या ध्येयाऱ्याच्या पावलावर पाऊल ठेऊन आपली जीवनयात्रा सुरू करावी, जनतेच्या हृदयांत स्थान मिळवावं, आणि उदात्त व उच्चतर अशा सात्विक भावनांचा अनुभव घ्यावा असं कोणत्या तरुण मुलाला वाटत नसेल ? सायमन कमिशन बहिष्काराच्या चळवळींत पूज्य लालाजर्जियावर लाठीमार झाला. त्या लाठीनं त्यांच्या शरिरावर जखम झाली, त्याच्यापेक्षां असंख्य पटीनं मोठी अशी जखम त्यांच्या स्वाभिमानी हृदयावर झाली आणि त्यांनीं अस्पावकाशांतच इहलोक सोडला. तरुण हिंदुस्थानचं रक्त सळसळू लागलं. त्या निमित्तानं मी पाहिलं जाहीर भाषण केलं. संतापानं माझं डोकं ठिकाणावर नव्हतं. त्या वेळीं सरकारविरुद्ध मी काय काय बोललों तें मला आज स्मरतहि नाहीं.

राजकीय क्षेत्रांत मी प्रवेश केला आणि युवक चळवळींत भाग घेण्यास सुरुवात केली. जीवनाशी अर्थाअर्थी कांहीं संबंध नाही अशा विषयांवर चर्चा करण्याऐवजी हिंदुमुसलमानांचा प्रश्न, वसाहतीचं स्वा राज्य कीं संपूर्ण स्वातंत्र्य, अस्पृश्यतानिवारण, खादी वगैरे जिवंत प्रश्नांवर आमचे वादविवाद होऊं लागले; ओळखी-पाळखी वाढल्या; दृष्टिकोन व्यापक झाला आणि आयुष्यांत एक नवीन स्वारस्य उत्पन्न झालें. पण केवळ तात्त्विक विवेचन आणि व्याख्यानं यांनीं आमची भूक भागण्यासारखी नव्हती. कांहींतरी

प्रत्यक्ष कृति करून दाखविण्याकरतां आमचीं मनं धांव घेत होती. वसाहतीचं स्वराज्य आणि संपूर्ण स्वराज्य यांमधून संपूर्ण स्वातंत्र्य आम्ही पसंत केलं, पण पुढं काय हा प्रश्न होताच. कार्याला हात कसा घालावा ? सुरुवात कोठून करावी हें आम्हांला सुचत नव्हतं; मन भांबावून गेल्यासारखं झालं होतं. अशा वेळीं आम्हांला मार्ग दाखविण्याचं सामर्थ्य एकट्या काँग्रेसशिवाय कोणामध्ये होतं ? आम्ही तिच्याकडे आशायुक्त अंतःकरणानं पहात होतो आणि तिनें आमचं गाव्हाण ऐकलं. राष्ट्रीय स्वातंत्र्याकरितां प्रत्यक्ष प्रति-काराची चळवळ महात्मा गांधींच्या नेतृत्वाखाली सुरू झाली आणि आम्ही त्यांत उड्या घेतल्या. त्या वेळचा तो अनुभव अभूतपूर्व असाच होता. ज्यांच्या दारिद्र्याविषयी आम्ही दिवसानुदिवस चर्चा करीत होतो त्यांच्याशी परिचय झाला—परिचय कसला, प्रत्यक्ष दारिद्र्यच पुढं उभं राहिलं. शेंकडों वर्षांच्या पिळणुकीनें जीर्ण झालेली शेतकऱ्यांची केविलवाणी मूर्ति पाहून मला काय वाटलं असेल. माझ्या क्रिकट परिस्थितीचा मी केवढा बाऊ करून बसलों होतो ? त्या मानानं शेतकऱ्यांची परिस्थिति काय होती ? मला हसावं कीं रडावं तेंच कळेना. रडण्याकडेच मनःप्रवृत्ति होती. पण शाबास त्या शेतकऱ्यांची ! माझ्यापेक्षा त्यांच्यांत जास्त जिवंतपणा होता. इतक्या संकटांतहि त्यांची उमेद खचलेली नव्हती. काँग्रेसनें शिंग फुंकतांच शेंकडों सरकारी आणि बिनसरकारी दडपणं झुगारून देऊन त्यानं ताठ उभं रहाण्याचा प्रयत्न केला. माझ्या डोक्यांत लख्ख प्रकाश पडला. समाजवादाकडे माझा पहिल्यापासून कल असूनहि केवळ निराशेनें मी 'लढाऊ शेतकरी व कामगार' या शब्दाची कुवेष्टा करीत असं. पण आज उदासीनतेचं पटल दूर झालं. सत्याग्रहाच्या चळवळीच्या अनुभवानं बहुजनसमाजावरचा माझा विश्वास जागृत झाला आणि जीवनांत आशेचा किरण उगवला.

काँग्रेसनें मला तुरुंगाचा अनुभव करून दिला आणि त्यामुळं मानवी जीवन काय आहे याची वास्तविक कल्पना मला झाली असं म्हणायला हरकत नाही. मानवी जीवनाचं कोडं मला पूर्णपणें उलगडलं आहे असं नाही,

तरी पण पूर्वीपेक्षा आता पुष्कळच प्रकाश पडला आहे. असंख्य दुःखीकष्टी जीवांचा मला परिचय झाला. त्यांच्यांत मिसळून तुरुंगाच्या भकास जीवनांत हास्यविनोद उत्पन्न करावा आणि एकमेकांचा भार हलका करावा यांत आनंद वाटू लागला. ज्या भडभुंजाच्या जीवनाशी समरस होणं मला एके काळीं कमीपणाचं वाटत होतं, त्याच दलित जीवनाशी त्याचाच एक भाग म्हणून एकरूप होण्यानं एका निराळ्याच उदात्त आणि उच्चतर भावनेचा मला अनुभव आला. एककल्ली शिक्षणानं आपलं मन स्वच्छ होण्या-ऐवजीं कलुषित झालं होतं याची मला जाणीव झाली व त्या पुस्तकी वर्गनिष्ठ संस्कृतीबद्दल तिरस्कार वाटू लागला. काँग्रेसनं माझ्या विचारांना धक्का दिला आणि मी खडबडून जागा झालों. केवळ पुस्तकी विद्येची मला अडगळ वाटू लागली.

तुरुंगांतून बाहेर आल्यावर माझा दृष्टिकोन अगदीं बदलून गेला. काय-द्याचा अभ्यास करून काहीं तरी उपजीविकेचं साधन मिळवावं म्हणून मी कॉलेजांत पुनः नांव घातलं; पण त्या जीवनांत पूर्वीची गोडी वाटेनाशी झाली. तेथील सहाध्यायी लोकांबरोबर समरस होणं आतां अशक्य झालं. काँग्रेसनं माझ्या विचारांत क्रांति घडवून आणली. निरनिराळीं सुखस्वप्नं उराशीं बाळगून कॉलेजांत आनंदानं वावरणाऱ्या विद्यार्थ्यांकडे पाहलं म्हणजे मला कसं चमत्कारिक वाटे. कृत्रिम वातावरणांत वाढणारीं हीं सुंदर फुलझाडं बाह्य जगांतील वादळांपुढं टिकाव धरूं शकणार नाहीत; जीवनास आवश्यक अशीं पोषक द्रव्यं न मिळाल्यामुळ तीं खुरटून जातील; त्यांची वाढ खुंटेल व त्यांचं सर्व सौंदर्य नष्ट होईल.— अशा उदासीनतेच्या विचारांनीं मन खिन्न होऊन जाई. प्रत्यक्ष जीवनाशी संबंध नसेल तर बाहेरून आणलेल्या उसन्या विचारांनीं किंवा ज्ञानानं मनाचा विकास होऊं शकत नाही. नवीन विचार, नवीन कल्पना त्याला सुचणार नाहीत आणि मानसिक जीवन सुसंपन्न होणार नाही. प्रापंचिक जीवनाची तर गोष्टच बोलायला नको. निर्धन मध्यमवर्गीय तरुणांनीं यापुढें तसल्या आशा बाळगूं नयेत हाच शहाणपणाचा मार्ग.

ह्या सर्व गोष्टींचा विचार केला म्हणजे काँग्रेसने माझ्याकरिता काय केलं या प्रश्नाचं उत्तर मिळतं. नुसतं उत्तर मिळतं एवढंच नव्हे, तर कृतज्ञतेनं मन भरून येतं. अपरिहार्य दारिद्र्याची पूर्वी मला लाज वाटत होती. दारिद्र्य ही स्पृहणीय गोष्ट नाहीच, तरी पण त्याबद्दल व्यक्तीला लाज वाटण्याचं कारण नाही. कारण तें नष्ट करणं हें व्यक्तीच्या कर्तृत्वावर यापुढं अवलंबून नाही. तें नष्ट करायचं तर जीर्ण झालेली समाजरचना प्रथम उखडून काढावयास पाहिजे. आजच्या स्थितीत बहुजनसमाजाच्या नशिबी दारिद्र्यच आहे. बरो-बरीच्या लोकांची रहाणी पाहून पूर्वी त्यांचा मला थोडासा हेवा वाटे. त्याच्या सारखं आपण व्हावं असं वाटे आणि सधन नसल्यामुळं मनाला यातना होत. काँग्रेसने जी शिकवणूक दिली त्यामुळं आज मी माझ्या रहाणीबद्दल, माझ्या फाटक्या कपड्यांबद्दल बेफिकीर असतो, निदान तसा प्रयत्न करतो. त्यामुळं मनाच्या असंख्य यातना दूर झाल्या आहेत. ज्या वेळीं माझ्या आयुष्याचा डाव कुजल्यासारखा झाला होता, मानसिक विकास थांबून व्हासार्ची चिन्हं दिसू लागलीं होती, त्या वेळीं काँग्रेसने माझ्या जीवनांत अजब क्रांति घडवून आणली. जास्त व्यापक अशा समाजजीवनाशी खराखुरा संबंध घडवून आणून त्यांत आपलं स्थान कोणतं याची जाणीव करून दिली. तुंबलेल्या पाण्याच्या डबक्याप्रमाणं कुजलेल्या माझ्या क्षुद्र जीवनांत जिवंत पाण्याचा झरा निर्माण केला आणि तो झरा अफाट जीवगंगेला मिळविण्याचा मार्ग करून दिला. थोड्या वेगळ्या शब्दांत सांगावयाचं तर काँग्रेसने माझ्याकरितां एक स्वतंत्र प्रपंच निर्माण करून दिला असं म्हणतां येईल.

एकाद्या बालकानं आईला विचारलं कीं तूं माझ्याकरितां काय केलंस ? तर ती त्याचं उत्तर काय देऊं शकेल ? तिला फार झालं तर इतकं म्हणतां येईल कीं, ' मीं तुला जन्म दिला. तुला इच्छाआकांक्षांनीं भरलेलं जीवन दिलं. ' ज्या कोणाला जीवन ही एक माया वाटत असेल अशा निरासक्त माणसानं म्हणावं पाहिजे तर, कीं ' आईनं माझ्याकरितां कांहीं केलं नाही. '

पण ज्यांना जगावंसं वाटतं, ज्यांची जीवनावर आसक्ति आहे त्यांनी आईचे उपकार स्मरलेच पाहिजेत. काँग्रेसचे मजबुरील उपकार अशाच प्रकारचे नाहीत का ? तिने माझ्याकरतां हा नवा संसार थाटून दिला नाही का ? अनेक महत्त्वाकांक्षा आणि ध्येयांनी तो भरलेला आहे. तो सोडावा असं वाटत नाही. रोजच्या व्यवहारांत देखील आपण वैतागून मरण्याची भाषा बोलतो, पण ती एक क्षणभरच. मृत्यु जितका दूर जाईल तितकं आपल्याला हवं असतं. तशीच अवस्था कित्येकदां राजकारणांत पडलेल्या माझ्यासारख्या काँग्रेसकार्यकर्त्यांची होते. मला फार त्रास झाला, यातना भोगाव्या लागल्या व विशेषतः ध्येयसिद्धीबद्दल मन थोडंसं निराश झालं म्हणजे मी राजकारण-संन्यासाची भाषा बोलू लागतो. पण संन्यास घेण्याची खरीखरी इच्छा कधीच नसते. तें वैराग्य म्हणजे स्मशानवैराग्याप्रमाणें क्षणिक असंच असतं. काँग्रेसनं थाटून दिलेल्या संसारावर माझं प्रेम आहे, किंबहुना आसक्ति आहे आणि त्यामुळंच मला जगण्यांत मौज वाटते. तेव्हां ' काँग्रेसनं माझ्याकरितां काय केलं ? ' असं म्हणण्यांत काय अर्थ आहे ! काँग्रेसनं मला पुनर्जन्मच दिला असं म्हटलं तरी चालेल.

तुरुंगांतील दिवाळी

२

लेखाचं नांव वाचतांच वाचक म्हणतील, ' काय ! तुरुंगांत आणि दिवाळी ! ' कोणी म्हणतील की, ' तुरुंग या शब्दाची चेष्टा आहे ही खरोखर. ' तर कोणाला त्याचं कौतुकहि वाटेल. मला वाटतं, की ज्यांना तुरुंगाचा थोडाफार अनुभव आहे त्यांना त्यांत आश्चर्य तर वाटणार नाहीच पण उलट त्या काळच्या स्मृति जागृत होऊन एक प्रकारची सुखसंवेदनाच होईल. ' गेले एकदांचे ते दिवस ! ' असं म्हणून ते एक समाधानाचा सुस्कारा टाकतील.

ज्या कोणाचे इष्टमित्र अजून तुरुंगांत खिंतपत पडलेले असतील, त्यांच्या मनाला किंचित् चरका बसेल; आनंदाला तर गालबोट लागेल. ' तुरुंगांतील दिवाळी ' या कल्पनेमध्ये आश्चर्य करण्यासारखं वस्तुतः कांहीच नाही. दिवाळी हा एक असा सण आहे, की तो प्रत्येक मनुष्य — रावापासून रंका-

पर्यंत — आपापल्या परिस्थित्यनुसार साजरा करीतच असतो. राव या शब्दाची योजना करतांना मराठीतल्या एका म्हणीची मला आठवण होते. ती म्हणजे माझ्या विधानाच्या अगदीं विरुद्ध आहे. असं म्हणतात कीं ' राजाला दिवाळी ठाऊक नसते. '

पण खरं पाहिलं तर माझ्या मनांत राजा आणि दिवाळी या दोनच शब्दांची सांगड बसल्यासारखी झाली आहे. कारण लहानपणीं आमच्या-कडे थिब्रा राजाची दिवाळी फार प्रसिद्ध असे. रत्नागिरीच्या जवळ एका डोंगरावर ह्या ब्रम्ही राजाला ब्रिटिश सरकारनं डांबून ठेवलं होतं आणि तिथं तो मोठ्या थाटामाटांनं आपली दिवाळी साजरी करीत असे. विशेष म्हणजे त्याची दिवाळी इतरांच्या दिवाळीच्या अगोदर व्हायची आणि आजूबाजूच्या कित्येक मैलांवरच्या खेड्यांतून ही दिवाळी पहायला लोक जमायचे. त्यामुळं माझ्या मनांत दिवाळी हा शब्द राजा या शब्दाबरोबर निगडित झाला असावा. ' राजाला दिवाळी ठाऊक नसते ' याचा अर्थ इतकाच असावा कीं तो काय दररोज आनंदांत आणि चैनीत असणार, त्याला दिवाळीचा दिवस आणि एक नेहमींचा दिवस यांत फरक काय दिसणार ? पण आमच्या हिंदुस्थानांत आज जे असंख्य राजेमहाराजे आहेत त्यांना राज्यकारभारचं विशेष काम नसल्यामुळं वेळ घालविण्यासाठीं दुसरे अनेक कारभार करावे लागतात त्यांतलाच हा एक प्रकार असावा.

असो. सांगायचं तात्पर्य असं, कीं दिवाळीचा सण सर्व माणसं साजरा करतातच आणि आम्ही कैदी लोक त्याला अपवाद नाहीं. किंबहुना दिवाळीच्या सणाचं महत्त्व आम्हांला जितकं जाणवतं, तितकं लहान मुलांखेरीज इतरांना जाणवत असेल कीं नाहीं याची मला शंका आहे. वाढत्या वया-बरोबर व्यापहि वाढत जातात आणि सणाचं स्वारस्यदेखील कमीकमी होत जातं. तुरुंगांत गेलं म्हणजे पुन्हा एक वेळ हे सर्व व्याप कमी होतात आणि लहानपणच्या निरानिराळ्या गोष्टींचं चिंतन करण्यास वेळ मिळतो.

लहानपर्णी किती उत्कंठेन त्या दिवसाची आम्ही वाट पहायची ! नरक-चतुर्दशीच्या आदल्या रात्री मला त्यामुळे लवकर झोपदेखील यायची नाही. तुरुंगांत असतांना देखील दिवाळीच्या आदल्या दिवशी रात्री पथारीवर पडलं म्हणजे मला त्या गोष्टी आठवायच्या आणि मौज वाटायची, किती निरागस आनंद तो लहानपणचा ! शाळा बंद व्हायच्या; फटाके वाजवायला मिळायचे; गोडगोड पक्कानं मिळायची; आणि तीनचार दिवस तरी शाळेची आणि अभ्यासाची कोणी आठवण करून द्यायची नाही. खेळायला सवरायला पूर्ण परवाना असायचा. अन् दिवाळी संपली म्हणजे किती वाईट वाटायचं. विशेषतः भाऊब्रिजेच्या दिवसाची मला फार आठवण होई आणि आपल्या असहाय्य स्थितीबद्दल वाईट वाटे. लहानपर्णी खोड्या करणं आणि लहान भावंडांना चिडवणं यांतच मौज वाटते. माझी सर्वांत धाकटी बहिण 'मला ओवाळणी काय घालणार ?' म्हणून मागं लागायची आणि मी म्हणायचा 'कापसाचं बोंड.' कोणाला माहीत कापसाच्या बोंडानंच माझ्या मनाची कां एवढी पकड घेतली होती ! पण कापसाचं बोंड म्हणजे सर्वांत कमी किंमतीचा पदार्थ मला वाटे. मी असं म्हणे, पण प्रत्यक्ष ओवाळण्याची वेळ आली म्हणजे आईच्या दराऱ्यामुळं मला तसं करण्याचा धीर होत नसे. तरी पण एकदां मीं तें धारिष्ट केलंच. ओवाळणी घालण्यासाठी आईनं दिलेला रुपाया तसाच ठेवून मीं कापसाचं बोंड आरतीमधें टाकलं. सर्व मंडळी हंसली. मला कृतकृत्य वाटलं.

माझ्या बहिणीकडे मीं विजयानंदानं पाहलं आणि तिच्या डोळ्यांत दोन मोठाले अश्रु उभे राहिलेले मीं पाहिले. तुरुंगांत ज्या ज्या वेळीं मला दिवाळीच्या सणाची आठवण होई त्या त्या वेळीं ते अश्रु माझ्या डोळ्यांसमोर उभे रहात आणि माझ्या डोळ्यांना पाणी येई. त्या वेळीं ओवाळणी घालणं म्हणजे काय ? मी मिळवता थोडाच होतो ! आईनं द्यायचं आणि आम्ही ओवाळणी घालायची व पुन्हा तिनेच ते पैसे आपल्या ताब्यांत घ्यायचे. असा उजव्या

हातानं देऊन डाव्या हातानं परत घ्यायचा प्रकार ! पण आज काय परिस्थिति आहे ! आतां ताई आपल्या घरी आहे; शेजारणीपाजारणींचे, तिच्या मैत्रिणींचे भाऊ त्यांना मोठ्या प्रेमानं येऊन भेटत असतील आणि त्यांच्या बहिणी त्यांना ओंवाळीत असतील. त्या वेळीं माझ्या ताईला काय वाटत असेल ? आपला भाऊ असून देखील आज भाऊबिजेला येऊं शकत नाही ! खरंच, एक पत्र पाठवायचं म्हटलं तरी कैद्यांच्या हातचं नसतं. लहानपणीं कापसाचं बोंड तरी घातलं; पण आज एक कागदाचं चिठोरांदेखील मला पाठवतां येत नाही ! असे विचार येऊन मन उदास होई. अशा प्रकारें विचार करून मन थकलं म्हणजे त्यात झोप लागावी.

बाह्य जगांत आपणांला स्वप्नाची मुळीच किंमत वाटत नाही. पण तुरुंगांत स्वप्न—चांगली स्वप्न—ही देखील एक दौलत आहे. जागृतावस्थेंत ज्यांच्या भेटीगांठी होत नाहीत, त्यांच्या भेटी—अगदी खऱ्याखुऱ्या भेटी—स्वप्नांत होतात. अशाच एका दिवाळीच्या दिवासाची मला आठवण आहे. मी विचार करीत करीत झोपी गेलों आणि पहाटेच्या सुमारास मला एक अगदी गोड स्वप्न पडलं.

एक रम्य देखावा होता. दिवाळीचा सण होता. नरकचतुर्थीच्या अभ्यंग-स्नानाचा दिवस. इतर सर्व माणसं उठलीं होती तरी मी उठलों नव्हतों, म्हणून माझी बहिण माझ्या खोलींत आली आणि मला हालवून म्हणाली, 'भाऊ, उठायचं नाही का तुला ? बघ तुझ्या आर्धी उठून आम्ही आंधोळी केल्या. मी आतां नानांच्या आंधोळीला फटाक्यांचा सर लावणार.' असं ती म्हणत आहे तोंच फटाक्यांचा आवाज कानी येऊन मी एकदम जागा झालों. पाहातों तों काय ? मी घरी नसून अंधारकोठडीत पडलों आहे आणि माझ्या बहिणीनं वाजवलेले फटाके मला ऐकूं येत नसून जवळच्या पोलिसलाइनीत फटाक्याचे बार होत आहेत. किती गोड होतं स्वप्न ! पण त्या फटाक्यांनी तें नष्ट केलं. जेल उघडायला अजून बराच अवकाश होता, तरी मी उठलों

आणि संध्याकाळी भरून ठेवलेल्या शिळ्या पाण्यानं चूळ भरून पुन्हा पथारीवर येऊन बसलों. फटाक्यांचे आवाज अजून होतच होते. मुलांचं हंसणं-खिदळणंदेखील चांगलं ऐकूं येत होतं. पण त्यांच्या आनंदांत मला समरस होतां येईना ! मला त्यांचा हेवा वाटला. मनुष्यस्वभाव किती स्वार्थी आहे !

मी नरकचतुर्दशीच्या सणाचा विचार करूं लागलों. बाहेर असतांना नरकासुराची गोष्ट मी ऐकली होती. पण त्या दिवशी नरकचतुर्दशीचं महत्त्व अगदी निराळ्याच अर्थानं मला समजलं. मलमूलविसर्जनादि कार्य त्या टीच-भर कोठडीत करावी लागत असल्यामुळं मी शरीरानं तर नरकांत होतोंच, पण माझी मनोवृत्तिदेखील मुलाच्या आनंदाचा हेवा करण्याइतकी दूषित झाली होती. शारीरिक आणि मानसिक दृष्ट्या मी अशुद्ध वातावरणांत होतों. मी खूप विचार केला. मनुष्याच्या विचारशक्तीत एक प्रकारचं पावित्र्य आणि सत्त्वगुण सांठवलेला आहे. ज्या ठिकाणी विचाराचा शिरकाव झाला तिथून तमोगुणाचं उच्चाटन झालंच पाहिजे, ह्या सिद्धान्ताची सत्यता मला त्या दिवशी चांगली पटली. हळूहळू मनावरील उदासीनतेचं पटल दूर होत गेलं. प्रातःकालच्या प्रसन्न वातावरणाचा देखील परिणाम झाल्याशिवाय राहिला नाही आणि खोलीचा दरवाजा उघडण्याकरितां शिपाई आला तेव्हां माझं मन चांगलं प्रसन्न होतं. नरकचतुर्दशीचा सण शरीरानं आणि मनानं शुद्ध होऊन साजरा करण्याचं मी ठरवलं होतं.

झटकन् विस्तरा गुंडाळून मी बाहेर पडलों. विस्तरा नेहमीप्रमाणं एका ओळीत ठेवून मी नळाकडे चाललों होतों. इतक्यांत समोरून इब्राहिम आला आणि ' वकीलसाहेब, दिवाळी मुबारक ' म्हणून मोठ्या प्रेमानं त्यानं माझ्याशी हस्तांदोलन केलं. (दिवाळीचा सण तुम्हांला आनंदाचा जावो असं याचं रूपांतर केलं तरी चालेल. इंग्रजीतील Happy New Year सारखाच हा वाक्प्रचार आहे.) ' शुक्नीया दोस्त ' (मी तुम्हाला आभारी आहे) म्हणून मी आपल्या कामाला गेलों. कोणाला असं वाटण्याचा संभव आहे,

कीं हैं सर्व औपचारिक असेल; पण ती समजूत चुकीची आहे. आपद्ग्रस्त लोकांमध्ये जो एकोपा पहावयास मिळतो तो इतरत्र अनुभवास येत नाही. तुरुंगामध्ये ही गोष्ट विशेष प्रामुख्याने माझ्या दृष्टोत्पत्तीस आली. हिंदु-मुसलमान एरवीं किती भांडले तरी एकमेकांच्या उत्सवप्रसंगी ते एक होऊ शकतात. त्यांनी 'दिवाळी मुबारक' म्हणून आमच्याशी हस्तान्दोलन करावं; तर आम्ही 'ईद मुबारक' म्हणून त्यांना प्रेमानं भेटावं. सुरतच्या हिंदुमुसलमानांच्या दंग्यांत जन्मठेपीची शिक्षा झालेले मुसलमान कैदी अशा प्रकाराने वागत असतांना मी पाहिले आहेत. आहे त्यांत आपले सण साजरे करण्याची प्रत्येकाची इच्छा असते. हा, या सणांच्या निमित्ताने देखील एखादे वेळी भांडण होतात; पण तो नित्यक्रम नसून नैमित्तिकच समजला पाहिजे.

मी दिवाळीचा सण साजरा करायचं ठरवलं; पण तुरुंगांत दिवाळी साजरी कशी करायची ? बाहेर लोक अभ्यंगस्नान करतात, चांगले कपडे घालतात, सुग्रास अन्न खातात आणि सिनेमानाटकांसारखी मनोरंजनाची साधने त्यांना उपलब्ध असतात. सर्व धडपड असते ती आपल्याजवळ जे काही उत्कृष्ट म्हणून असेल त्याचं प्रदर्शन करावयाची ! आतां जेलमध्ये हें कसे काय जमावं मी प्रातर्विधि आटोपून थंड पाण्याने यथेच्छ स्नान केलं. अर्थात् कायद्याप्रमाणं हें होऊ शकणार नाही; पण कायदा मनुष्य करितच असतो आणि त्याची अंमल बजावणी करणारे अधिकारी-मग ते जेलचे निर्दय अधिकारी का असेनात जोंपर्यंत मनुष्य कोर्टातील आहेत, तोंपर्यंत कायदा थोडाफार आपल्याला वाकवतां येतोच. असो. थंड पाण्याने दिवाळीच्या दिवशी स्नान ! घरी असं कोणी करूं दिलं असतं कां ? लहानपणीं एकदां दिवाळीच्या अभ्यंगस्नानानंतर मी तापाने आजारी पडलों होतो त्या वेळी माझ्या भावंडांनी माझी खूप चेष्टा केली, 'दोन घंटाळ पाणी जास्त घेतल्याबरोबर ताप आला म्हणे !' थंड पाण्याने स्नान करतांना मला त्या गोष्टीची नेहमीं आठवण होई आणि वाटे, कीं आतां ती मंडळी हें दृश्य पहायला असती तर काय

मौज झाली असती ! पण कुठे होती ती मंडळी ! त्यांपैकी काहींनीतरी माझी कायमची रजा घेतली आहे आणि आहेत ती तुरंगांत येऊन माझं कौतुक कसं करणार ?

दिवाळी म्हटली की सुवासिक तेलं अन् अत्तरं आलींच पाहिजेत असा जणू संकेतच ठरलेला आहे. पण तुरंगांत कोठली अत्तरं आणि तेलं ? तरीपण दिवाळीत अत्तर नाही म्हणजे काय ? त्यांतच भानगडी करून कांहीं 'पटेल' लोक अत्तरं मिळवतातच. दिवाळीच्या दिवशी कांहीं ठराविक 'पटेल' च्या जवळ अत्तर हटकून निघायचंच ! (पटेल म्हणजे तुरंगांत देखील जी मंडळी थोडीफार 'माया' जवळ बाळगतात असे लोक). खाण्याच्या बाबतीत म्हणावं तर पंचपक्वान्नं जेलमधें थोडींच मिळणार ! तरीपण त्यांतल्या त्यांत आम्ही सण साजरा करतो.

रविवारचा गूळ दिवाळीच्या दिवशी देण्याची अधिकाऱ्यांनी मेहरबानी केली तर फार मोठे कार्य झालं. कायदेशीर रीत्या थोडा गूळ मिळाला म्हणजे त्याच्या भरीला अन्य मार्गांनी आणखी आणतां येतो. दहावारा मंडळींनी आपल्या ज्वारीच्या भाकरी कुसकराव्या, त्यांतच बॉर्डरांच्या गव्हाच्या पोळ्या मिसळाव्या आणि त्यांत गूळ घालून त्याचे लाडू करावे असा सामान्य नियम. एकदोन बॉर्डर अशा प्रसंगी आपली एक गव्हाची रोटी आणून मला देत. प्रथम प्रथम मला संकोच वाटे; पण नाही म्हणावं तर त्यांना वाईट वाटे. म्हणून ती देण्याचंच मी ठरवलं आणि सर्वांनी एकत्र जेवण करावं असा प्रघात पाडला. गूळ मिसळून केलेले ते लाडू आम्हांला फार गोड लागत. चारचौघांनी एकत्र बसून हास्यविनोद करीत जेवण करावं यांत मोठी मौज आहे. सर्वांचीच परिस्थिति सारखी असल्यामुळे कोणाचंच कोणाला वैषम्य नाही. यावर कळस म्हणजे धूम्रपानाचा चढायचा. अर्थातच तो कायद्याच्या कक्षेबाहेर. खाकी कागदाची भली मोठी एक विडी तयार व्हायची आणि

इतिहासपूर्व काळांतील साधनांचा उपयोग करून— चकमकीनं— वान्हे प्रज्वलित करायचा. त्यांतल्या त्यांत जरा जास्त सन्मान्य अशा सभासदांस पहिला दम मारण्याचा मान मिळायचा. प्रथम प्रथम मला तसें करण्याबद्दल सांगण्यांत येई, पण त्यांच्याशीं एवढ्या एका बाबतींत मी समभागी होऊं शकत नव्हतो, किंवा तसें न करण्याचं मीं ठरवलं होतं. लाडवांच्या जेवणावर घुमपानाचा कार्यक्रम झाला म्हणजे सर्व यथास्थित झालं असं समजायला हरकत नाही. ती जर का उणीव राहिली, तर मग सर्व असून नसल्यासारखंच !

पण वर वर्णन करून सांगितलेला कार्यक्रम नेहमींच गुण्यागोविंदानं पार पडत असे असं कोणी समजेल तर तें चुकीचं आहे. मानवी स्वभाव हा सर्वांतोपरी उदात्तच आहे असं नाही. आणि तुरुंगांत तर तसा तो रहाणं अशक्यप्रायच आहे. अशा प्रकारच्या सणावारीं कांहींकांहीं मोठे नमुनेदार प्रसंग आम्हांला पहायला मिळत. उद्यां दिवाळी म्हणून कोणीतरी तेलाला घाणी चालली असेल त्यांतून थोडंसं तेल काढून ठेवायचाच. कोणाला वाटेल, कीं डोक्याला लावण्यासाठीं म्हणून; पण तसें नाही. तिळाचं ताजं तेल वर वर्णन केलेल्या गुळाच्या लाडूंत घातलं म्हणजे मोठी बहार येते. अर्थातच ज्या कोणाला त्यांत हिस्सा मिळणार नाही किंवा ज्याला एकाद्याचा हेवादावा साधायचा असेल, त्यानं डोळा ठेवून अधिकाऱ्याकडे चुगली करावी हें साहाजिकच आहे. मग काय विचारतां ? एकच गोंधळ माजायचा ! वातावरण गरम व्हायचं आणि बाहेर आपल्या अगदीं शेजारी जरी खून झाला तरी जेवढी चर्चा व्हायची नाही तेवढी चर्चा व्हायची. एकामागून एकानें चुगलखोराची कठोर शब्दांनीं निर्भर्त्सना करावी आणि नीतिमत्तेवर मोठमोठालीं व्याख्यानं देऊन आपल्या सदसद्विवेकबुद्धीचं समाधान करून घ्यावं. अर्थातच निर्भर्त्सना करणारे स्वतः चुगली न करणारे असतात असं मानण्याचं मुळींच कारण नाही. मानवी जिवन अशा प्रकारच्या विरोधांनीं भरलेलं एक कोडं आहे. माणसं प्रसंगानुरोधानं आपला जीव जगवण्यासाठीं

खोटं कसं बोलतात, चुगल्या करून स्वार्थ कसा साधतात, हे देखील पहाण्यासारखे असते.

असो. या ठिकाणी या विषयावर इतकं लिहिण्याचं कारण म्हणजे लेख वाचून कोणाचं असं मत होऊं नये, कीं तुरुंगांत अगदीं मनपसंत पारीस्थिति असते. म्हणून वस्तुस्थिति त्यांच्याहून अगदीं निराळी असते असंच म्हटलं पाहिजे. तुरुंगांत राहिल्यानं मानवी मनावहलचे भौतिकवाद्यांचे विचारच जास्त बरोबर आहेत असं वाटूं लागतं.

खाण्याजेवण्याचा हा प्रकार झाला. तुरुंगामध्ये याखेरीज आणखी काय करतां येण्यासारखं आहे ? तिथं मनुष्याजवळ त्याचं असं म्हणजे शरीर आणि मन हेच काय ते असतं. सणावारीं आपलं व्यक्तिमत्व दाखविण्याचं साधन म्हणून त्याचाच उपयोग करणं अवश्य असतं आणि तसं प्रत्येक मनुष्य आपापल्या परीनं करीतहि असतो. कोणी पंजा लढवून (पंजांत पंजा अडकवून एकमेकांची शक्ति अजमावण्याचा एक प्रकारचा बैठल खेळ) इतरांच्यावर आपलं वर्चस्व दाखविणार, तर कोणी गाणं बजावणं करून लेकरं जन करणार. एका कैद्याचा आवाज इतका गोड होता, कीं सुटीच्या दिवशीं सर्वांची त्याच्यावर मागणी असायची. पण जेलमध्ये वाटेल तिकडे फिण्याची थोडीच परवानगी आहे ! ज्याला त्याचं गाणं ऐकायचं असेल, त्यानं जमादाराची मनधरणी करून किंवा अन्य प्रकारानं त्याला आणायचा; आणि तो आला म्हणजे एक उत्तर हिंदुस्थानी भय्या होता त्यालाही आणावा लागे. तो मडक्यावर ठेका फार उत्कृष्ट धरावयाचा आणि गंमत अशी कीं शेवटीं रंगांत आला म्हणजे ते फोडून टाकायचा. बस, असं झालं म्हणजे अगदीं कमाल झाली. एक गाणं संपलं म्हणजे लोकांनीं, 'वाह भाई वाह ! आज तो कमाल कर दिया.' सगळ्यांत सांगण्यासारखी एक गोष्ट म्हणजे त्या गाणाराला अशा दिवशीं पैशाची कमाई देखील व्हायची. पुढें मला असं कळलं कीं, तो गाणारा कैदी आपल्या वर्षाच्या तंबाखूची तरतूद ईद आणि दिवाळीच्या सणांवर करीत असे.

आमची आणखी एक दौलत म्हणजे मनाची. आम्ही चारपांच सुशिक्षित कैदी होतो. एकदां आमच्यामध्ये असा प्रश्न निघाला, कीं आपण दिवाळीच्या दिवशीं काय करावं ? तेव्हां एकानं असं सुचवलं, कीं प्रत्येकानं कांहीं तरी लिहून दाखवावं. एकानं एक गोष्ट लिहिली; दुसऱ्यानं ‘दिपवाळी’ म्हणून लघुनिबंध लिहिला. अजितसिंगानं मात्र एक गझल लिहून सर्वोच्यावर ताण केली. ‘दिवाळीचे फटाके’ हा त्याचा विषय होता. एका मित्रानं विचारलं, ‘अजित, आतां पुन्हां फटाके वाजवायला कधीं मिळतील !’ त्यावर दिवाळीचं वर्णन करून शेवटच्या कवितेंत असं म्हटलं, कीं ‘मला आतां फटाके वाजवायचे नाहीत. कारण मी आयुष्याची दिवाळी एकच फटाका वाजवून साजरी केली आहे, (कोर्टांत पिस्तूल झाडून माफीच्या साक्षीदाराला मारण्याचा प्रयत्न त्यानं केला होता.) मला दिवाळी चांगली आठवते. कारण मी आपल्या आयुष्यांत पहिली आणि बहुतकरून शेवटची अशी कविता लिहिली ती याच निमित्तानं.’

दिवाळीसारख्या सणाच्या निमित्तानं आणखी एक कार्यक्रम व्हायचा. कोणार्ची भांडणं असतील तर तीं त्या दिवशीं मिटवायचा प्रयत्न होत असे. साहेबानं किंवा कोणी मध्यस्थानं येऊन ‘हाथमें साथ मिला देनेका’ कार्यक्रम झाला म्हणजे भांडण मिटलं असं समजायचं. त्या दिवशीं त्यांनीं एके ठिकाणीं बसून खाल्लं म्हणजे तडजोडीवर सील झालं असं मानायला हरकत नाही. खरंच, अगदीं कौतुक करण्यासारखी गोष्ट नाही का ही ? तुरुंगांत देखील सणांचं केवढं महत्त्व हें ! कलह कोणालाच मनापासून नको असतो. सहवास आणि सलोखा हीच मानवी मनांतील प्रभावी भावना आहे. इष्टमित्रांच्या प्रेमळ सहवासांतून हंसून खेळून दिवस काढावे असं कोणाला वाटत नाही ? तरीपण आजची जागतिक परिस्थिति मोठी विचित्र आहे. आज मानव्याचा कायदा नसून जंगलाचा कायदा अस्तित्वांत आहे आणि त्यामुळं कलह अपरिहार्य आहे. विश्वाचं संगीत कलहामुळं कर्कश झालं आहे. या अंधार-

नगरीत थोडासा प्रकाश आणावा, कर्कश गीतामध्ये थोडंसं मार्दव आणावं, म्हणूनच मनुष्याने दिवाळीसारखे सण शोधून काढल्यासारखे वाटतात.

बाकी एका दृष्टीने तुसंगांतली दिवाळी म्हणजे जगाविरहितच. कारण दिवाळी म्हणावयाची आणि त्यांत दिव्यांचा अभाव असायचा ! ज्या वेळी खरी दिवाळी असायची म्हणजे सर्वत्र दिवे लागायचे, त्या वेळी आम्ही अंधाऱ्या कोठडीत पडून रहायचं ! दूरवर एकादा बाण सरकून आकाशांत उंच जातांना दिसायचा. थोडा वेळ आपला प्रकाश पाडून तो खाली यायचा. आपलं जीवनदेखील या बाणासारखंच नाही का ? सर्व शक्ति एकवटून आपण त्या बाणाप्रमाणं उंच भरारी मारायचा प्रयत्न करीत आहो; पण शेवटी बाणाप्रमाणंच आपली गति होणार नाही कशावरून ? असे विचार मनांत येऊ लागले म्हणजे मन थोडंसं उदास होई. मनामधें ध्येयज्योति सारखी तेवत नसेल तर तुसंगांतल्या या आंधळ्या दिवाळीत मौज वाटणार नाही. एकदां असाच विषण्ण मनस्थितीत बसून मी बाहेर आकाशांत उंच जाणाऱ्या बाणाकडे पहात होतो. पहारेवाला आला आणि मला विचारमग्न पाहून म्हणाला,

‘क्यूं वकीलसाहब, क्या सोच रहे हो ?’ (कसला विचार करीत आहां !)

‘कुछ नहीं. ऐसाहि बैठा हूं.’ (कांहीं नाहीं, असाच बसलो आहे.) मी टाळाटाळी करण्याच्या उद्देशानें म्हणालों.

‘अजी नहि जी. आप तो सोचते होंगे कि अगर इस वक्त बाहर होता तो मोटरमें सैर करने जाता यार दोस्तोंके साथ, और रोशनीकी मजा देखता. लेकिन आज इस अंधेरेमें पडा हूं.’ (छे, छे. तुम्ही म्हणत असाल, की आतां बाहेर असतो तर इष्टमित्रांबरोबर मोटारीतून फिरायला गेलों असतो; व रोषणाईची मजा पाहिली असती. पण आज या अंधारांत खिचपत पडलों आहे.)

‘अरे भाई, क्या उटपटांग बातें करते हो ! मैं बिलकूल गरीब आदमी

हूं. मुझे मोटर कैसे मयस्सर होगी ? ' (अरे, काय उगाच कांहींतरी बोलतो आहेस ? मी अगदी गरीब मनुष्य आहे, मला मोटर कशी मिळेल ?)

‘ यह तो आपकी कसर नफसी है. (हा आपल्य विनय आहे.) अच्छा. वकीलसाहब, मैंने कभी आपसे पूछा नहीं, लेकिन, आज पूछता हूं, क्या आप सिगरेट पीयेंगे ? ’ (ठीक आहे, मी आजपर्यंत तुम्हाला कधी विचारलं नव्हतं, पण आज विचारतो, आपण सिगरेट ओढाल का ?)

‘रामावतार, मैं तुम्हारे इस मोहब्बत के लिये बहोत एहसानमंद हूं. लेकिन मैं सिगरेट नहीं पीता. ’ (रामावतार, तुझ्या ह्या स्नेहाबद्दल मी तुझ्या फार आभारी आहे. पण मी सिगरेट ओढीत नाही.) मी म्हणालों.

मी ‘ नाही ’ म्हटलं म्हणून त्याला वाईट वाटलेलं दिसलं. मी म्हटलं, किती प्रेमळ मनुष्य आहे ? मी एक सुशिक्षित तरुण विडी कशी ओढणार, मला सिगरेटची संवय असणार म्हणून मुद्दाम त्यानं सिगरेट आणली होती. एकदां वाटलं, काय बिघडलं असतं ओढली असती तर ? त्याला तर बरं वाटलं असतं! माझ्याबद्दलचा त्याचा आपलेपणा पाहून मला हुरूप वाटला. आपलं आयुष्य त्या दारूच्या बाणासारखं असलं तरी कांहीं हरकत नाही. वर जातांना तरी तो लोकांना आपला मार्ग दाखवतो ना ? खाली येतांना कोणाच्या नजरेत येत नाही. तेंच चांगलं. मानवी जीवन त्या बाणाइतकं जरी यशस्वी झालं तरी मला समाधान आहे.

त्यांच्या गांवींहि नाही!

३

एका महत्त्वाच्या सभेसाठी मी रत्नागिरीला गेलों होतों. सभा संध्याकाळी होती, पण मुंबईच्या बोटीनं मी सकाळींच बंदरावर येऊन उतरलों. हेतु असा की, सभेपूर्वी स्थानिक कार्यकर्त्यांबरोबर चांगला विचारविनिमय करतां यावा. पण किनाऱ्यावर उतरल्यावर मीं सभोवार नजर फिरविली आणि अचानक आमच्या गांवचा डोंगर माझ्या दृष्टीस पडला. माझी दृष्टि बराच वेळपर्यंत त्यावर खिळून राहिली. गतकालांतील सर्व सुखदुःखांचे प्रसंग आणि लहानपणच्य आठवणींनीं मन उचंबळून आलं आणि एकाकी आपल्या गांवीं जाण्याची तीव्र इच्छा उत्पन्न झाली. मला नेण्यासाठी बंदरावर आलेल्या माझ्या स्नेह्याला मीं म्हटलं, “ हें पाहा, सभा आहे संध्याकाळी, तोंपर्यंत मी घरीं जाऊन येतों आमच्या. ”

“ आज रे कुठला एवढा पान्हा फुटला घराचा ? ” त्यानं चेष्टेच्या स्वरांत विचारलं. मी उगाच कांहींतरी बोलतों आहे अशी समजूत झाली असावी त्याची. पण वस्तुस्थिति तशी नव्हती. मी खरोखरच आपल्या गांवीं जाण्यास अधीर झालों होतो. आणि सर्वांनीं मोडतां घातला तरी मी गेलोंच आपल्या घरीं. त्यांना मोठं आश्चर्य वाटलं आणि तें साहजिकच होतं. अनेक वेळीं रत्नागिरीस येऊन देखील अवध्या पांच मैलांवरच्या आपल्या गांवीं कधीं न जाणारा हा प्राणी आजच इतका अधीर कां झाला ? त्यांनाचसं काय पण माझं मला देखील क्षणभर आश्चर्य वाटलं. गतायुष्याचा चित्तपट डोळ्यापुढं उभा राहिला.

आम्ही घर सोडून आल्याला उर्णीपुरी पंधरा वर्षे झालीं; पण एवढ्या अवधींत मी एकदांही घरीं गेलों नव्हतो. त्या वेळीं मी बारातेरा वर्षांचा असेन. त्या प्रसंगाची मला चांगली आठवण आहे. कोंकणांतील यःकश्चित् खेडं तें. देशावरच्या शहराच्या मानानं तिथं काय होतं ? तरीपण तें सोडून येतांना मला अतोनात दुःख झालं. मीं स्वतः ज्यांना पाणी लावलं अशीं नुकतींच लागाला आलेलीं नारळीपोफळींचीं झाडं, रायवळ आंबे, कलमी आंबे, फणस— सर्व कांहीं जागच्या जागीं सोडून आम्ही देशावर आलों. माझ्या शाळूसोबत्यांचा निरोप घेतांना मला गर्हिवर आला.

पण मानवी मन मोठं विचित्र आहे. अगदीं अल्पावकाशांतच मला त्या वैभवाचा विसर पडला. एका अगदीं संकुचित क्षेत्रांतून विस्तृत क्षेत्रामध्यें मीं प्रवेश केला. तोंपर्यंत आमच्या गांवाबाहेरच्या जगाची मला विशेषशी कल्पनाहि नव्हती. आमचं गांव हेंच जग आणि त्यांत मला समाधानहि बाटत असे. क्वचित् प्रसंगीं बाह्यजगाची आवश्यकता भासे, पण फारच थोडा वेळ; दिवाळी आली म्हणजे फटाक्यांची आठवण होऊन माझं मन पुण्या-मुंबईचीं काल्पनिक चित्रं रंगविण्याचा प्रयत्न करी; पण वडील भावांनं घरीं येतांना ते आणले म्हणजे तो प्रश्न निकालांत निघे. त्या जगांत प्रत्यक्ष

पाय ठेवल्याबरोबर माझी दृष्टि फाकली. नव्यानव्या इच्छा-आकांक्षांनी मनाचा ताबा मिळविला. पूर्वी कधी स्वप्नांतही आल्या नसतील अशा गोष्टींबद्दल आसक्ति उत्पन्न झाली आणि त्या मिळविण्यासाठी माझी घडपड सुरू झाली. भुकेलेल्यानं अन्नाचा पाठलाग करावा त्याप्रमाणं मी त्यांचा पाठलाग करूं लागलों. नेहमीच माझ्या प्रयत्नांत यश आलं असं नाही. मार्गामध्ये अनेक अडचणी उपस्थित होत, पण त्यांच्याशी झगडण्यांतच मनाला एक प्रकारे समाधान होऊं लागलं. जीवन पूर्वीपेक्षा जास्त समृद्ध झाल्याचं प्रत्ययास आलं. कर्मभूमीपुढं जन्मभूमि अगदीं मागं पडली. “ काहो, तुम्हाला आपल्या गांवीं जावंसं नाहीं का वाटत ? ” असं माझे इष्टमित्र मला विचारीत. “ ठेवलं आहे काय त्या भिकार कोंकणांत ? ” मी उद्दामपणानं उत्तरादाखल प्रश्न करी. असं असूनहि आज मला घरीं जाण्याची तीव्र इच्छा झाली. का बरं ?

या प्रश्नाचं अचूक उत्तर देणं कठीण आहे. मानवी मनामध्ये कायकाय हेतु दडलेले असतील, हें कुणीं सांगावं ? पण एक गोष्ट मात्र खरी, कीं त्या वेळीं मी अशा कांहीं मनःस्थितींत होतों कीं मला एकटेपणाचा अगदीं कंटाळा आला होता. कोणाचा तरी सहवास घडावा असं वाटत होतं, कोणीतरी आपल्याबद्दल सहानुभूति दाखवावी अशी अपेक्षा होती. गांव पाहिल्यावर साहजिकच माझ्या लहानपणच्या सोबत्यांची मला आठवण झाली. सहानुभूतीच्या अपेक्षेनं आणि प्रशंसेच्या लोभानं माझ्या मनानं तिकडे ओढ घेतली. आपल्या सोबत्यांनीं आपल्या कष्टमय जीवनाबद्दल सहानुभूति दाखवावी आणि कर्तबगारीचं कौतुक करावं असं कोणाला वाटणार नाहीं ?

मनुष्यप्राणी प्रशंसेचा आणि सहानुभूतीचा किती भुकेला आहे ? किंबहुना शरीरपोषणास लागणाऱ्या अन्नपाण्याच्या खालोखाल इष्टमित्रांच्या सहानुभूतीवरच तो जगत असतो, असं म्हणायला हरकत नाही. सामाजिक जीवनाची त्याला फार आवश्यकता आहे असं आपण म्हणतों त्याचं कारण तरी

दुसरं काय असूं शकेल ? सुखदुःखामध्ये इतरांनीं सहभागी व्हावं असं आपल्याला वाटत असतं म्हणून तर आपल्याला समाज हवासा वाटतो. आतां ही गोष्ट मात्र खरी, कीं हा अनुभव केवळ शब्दार्थानं समाजांत राहूनहि होणार नाही. कित्येक वेळीं समाजांत राहूनहि मनुष्याला एकटेपणाचे कष्ट सहन करावे लागतात आणि त्याच्या उलट समाजापासून अगदीं दूर अशा तुरुंगाच्या कोठडींत राहून देखील त्याला सामाजिक जीवनाचा अनुभव घेतां येतो. तुरुंगांत असतांना पत्रद्वारां माझ्यावर सहानुभूतीचा आणि प्रशंसेचा जो सरसहा वर्षाव होत असे, त्याची आठवण झाली म्हणजे मला कित्येक वेळीं असं वाटूं लागतं, कीं तुरुंगाबाहेर स्वतंत्र जीवनपेक्षां आंतील बंदी-जीवनच जास्त सुखप्रद होतं. असो.

मोटारींत बसून मी आपल्या गांवचा रस्ता धरला. एकामागून एक ओळखीचीं स्थळं दिसूं लागलीं. पूर्वायुष्यांतल्या स्मृति जागृत झाल्या. अडचणींतून मार्ग काढून पुढं सरकलं म्हणजे पूर्वीच्या अडचणींच्या आठवणीनं देखील एक प्रकारची सुखसंवेदना होते. पण तेंहि माझ्या बाबतींत पूर्णपणें शक्य नव्हतं. माझं सुख दुःखमिश्रित होतं. कारण ज्यांच्याबरोबर मी खेळलों, बागडलों, भांडलों, त्या माझ्या बालमित्रांपैकीं बरेचसे अल्पवयांत मला सोडून गेले आहेत, या गोष्टीची मला विस्मृति पडणं शक्य नव्हतं. अशा मनःस्थितीतच मी गांवांत आलों. एका मित्राच्या घरी जाण्याचा विचार केला. मी त्याला ओळखलं; पण मी अचानकपणें आलों असल्यामुळं मला तो ओळखूं शकला नाही. माझ्या शरिराची त्याला ओळख पटली; पण माझ्या हृदयाची पटणार होती का ? मी राहणार नसून लगेच जाणार आहे हें ऐकून त्याला वाईट वाटलं. त्यानं पाडाच्या आंब्यांची एक टोपली माझ्यापुढं आणून ठेवली. एकामागून एक आंबे माझ्या ओळखाचे निघाले आणि आम्ही लहानपणच्या मौजा आठवून खूप हास्यविनोद केला. किती विचित्र आहे मानवी जीवन ! सकाळीं लवकर उठून शेजाऱ्याच्या आंब्याखालीं जाऊन

आंबे गोळा करून आणायचे हा आमचा लहानपणीं एक उद्योग असे आणि त्यामुळे आमचीं कडाक्याचीं भांडणं होत असत. आज तेच आम्ही त्याच झाडाचे आंबे एकल बसून खात होतो आणि कोया आगरांत भिरकावून देत होतो.

“पण काय रे, तू हल्लीं उद्योग काय करतोस ? वकिलीची परीक्षा दिलीस असं एकदा ऐकलं होतं !” जनार्दनानं प्रश्न केला.

“छे रे बाबा, वकिली वगैरे कांहीं करीत नाहीं. हेंच आपलं काँग्रेसचं काम करतो.” मी म्हटलं.

“तें आहे रे ठाऊक आम्हांला. खोतांच्याकडे केसरी येतो, त्यांत आम्ही वाचतो तुमच्या चळवळीची माहिती कधीकधी. तूच ना एकदा त्या महाराज्यांना घेऊन देवळावर सत्याग्रह केला होतास ?” त्यानं किंचित् तिरस्कारांनं विचारलं.

‘महारडा’ हा शब्दप्रयोग ऐकून मला अवघड वाटलं; पण आश्चर्य वाटलं नाही. कारण कोंकणामध्ये अस्पृश्यवर्गाला माझ्या लहानपणीं ज्या प्रकारें वागविण्यांत येत असे, त्याच्याशीं तुलना करतां हा शब्दप्रयोग अगदीं सामान्य होता. अर्थात् पंधरा वर्षांनंतरहि तीच परिस्थिति कायम राहावी याबद्दल मात्र मला वाईट वाटलं. अस्पृश्य हा प्रयोग अनादराचा वाटल्यामुळे गांधीजींनीं त्यांना हरिजन म्हणायला सुरवात केली, तरी यांच्या तोंडी ‘महारडे’ हा शब्दच कायम राहावा याचं मला आश्चर्य वाटलं ! मी माझा दृष्टिकोन पटवून देण्याचा प्रयत्न केला, जीवनमूल्याची महति वर्णन केली—आणि पुष्कळशा वादविवादानंतर त्याला माझं म्हणणं पटल्यासारखं दिसलं. मला समाधान झालं. पण लगेच त्यानं विचारलं,

“अरे, इतकं आकांडतांडव करतोस त्याबद्दल काँग्रेस रुपये तरी किती देते तुला ?”

“रुपये कसले ? काँग्रेसमध्ये पगार वगैरे कांहीं मिळत नसतो. आपल्या

समाधानासाठी करायचं असतं हे.” मी थंडपणानं बोलून गेलों.

“हात्तेच्या ! मग रे काय फायदा !? धर्माविरुद्ध वागायचं आणि फायदाही नाहीं हैं नाहीं बुवा आपल्याला पसंत ! ” त्यानं सहजगत्या आपलं मत मांडलं.

“जनु, पैसा मिळविण्यांतच का सुख आहे ? ” मी म्हटलं.

“ मग कशांत आहे ? अरे, तुझ्याजवळ चार पैसे असले तर तुला कोणी विचारतील; नाहीतर दुकूनदेखील पाहाणार नाहीत ! ज्यांच्याजवळ थोडीकार माया आहे अशी माणसं तुमच्या चळवळींत आलीं म्हणजे तुम्ही कोणीकडच्या कोणीकडे पडून जाल. पाहा पाहिजे तर अनुभव घेऊन. आणि तें एक वेळ सोडलं तरी तुझा चरितार्थ तरी कसा चालतो अशा परिस्थितीत ? ” त्यानं अगदी सहजासहजी प्रश्न केला.

हा प्रश्न मला आजपर्यंत कितीजणांनीं विचारला असेल याची मोजदाद करतां येणार नाही. माझं मन उदास झालं. मोठ्या उमेदीनं मी त्याच्याकडे गेलों होतो; पण माझी निराशा झाली. त्या बाबतींत आणखी कांहीं बोलावं असं सारखं वाटत होतं, पण इतक्यांत मोटारीचा हॉर्न ऐकूं आला. वरच्या घाटीवर येऊन महारानं आरोळी दिली. मी जनुचा निरोप घेऊन घाटी चढत वर गेलों आणि म्हटलं “ अर्जुना, अरे खाली कां नाहीं आलास ? ” तो म्हणाला, “ भाऊ तुमच्या शहरांत चालतं तें; पण इकडे कसं चालेल ? ” मी गप्प बसलों. मोटारीत चढतांचढतां त्याच्या हातावर पोस्ताला म्हणून आठ आण्याचे पैसे ठेवले “ बरं आहे भाऊ रामराम ! ” तो म्हणाला, आणि मोटार चालू झाली.

मी केवढ्या उमेदीनं गेलों होतो आणि मला अनुभवकाय आला ? मला चाईट वाटण्याऐवजी हसूंच आलं. मी म्हटलं या लोकांचं जगच निराळं आहे. बऱ्या चाईटाच्या यांच्या कल्पनाहि आपणांपेक्षां भिन्न आहेत. आपल्या कल्पना एकदोन तासांत त्यांना पटवून देण्याच्या अट्टाहास बाळगण्यांत

काय हंशील आहे ? हरिजनांच्या बाबतीत बराच वेळ चर्चा केल्यावर जनार्दनाची समजूत पटल्याचा मला नुसता भास झाला होता. मला हें कार्य करण्याबद्दल काँग्रेसकडून कांहींतरी चांगला पगार मिळत असावा अशा कल्पनेने त्याने प्रेमाखातर आपला विरोध काढून घेतला होता इतकंच. पैशाशिवाय जगांत दुसरं कांहीं नाही. पैसेवाल्यांनाच जगांत मानमरातब आणि सुख मिळतं हा त्याचा सिद्धांत होता. आणि तसं पाहिलं तर हें उघडं नागडं सत्यच नाही का ? ज्या गोष्टीचा अनुभव घेण्याचा त्याने मला उपदेश केला; ती गोष्ट रोजच्या परिचयाची नाही का ? त्याला तसं वाटलं तर त्याच्यावर नाराज होण्यांत काय हंशील ? अशा प्रकारच्या घटनांनी आपलं मन नाही का अस्वस्थ होत ? आपल्याजवळ पैशाचं बळ नाही. त्यामुळं आपल्या कर्तबगारीला वाव मिळत नाही असं वारंवार मला वाटत असतं, मन उद्विग्न होतं, अंगाचा तडफडाट होतो ! मग जनुला तसं वाटलं तर त्यांत आश्चर्य काय आहे ?

आश्चर्य कांहींच नाही. पण त्यांच्या सवालाचं उत्तर काय ? पैशावर जर सर्व गोष्टी अवलंबून आहेत तर भल्याबुद्ध्या मार्गींनी पैसा कां मिळवून नये प्रथम ? मजजवळ थोडेसे पैसे असते म्हणजे माझं चालतं कसं हा प्रश्न तरी कोणी केला नसता. बाकी या बाबतीत लोकांची जिज्ञासा फार दांडगी. हा प्रश्न विचारणारे कांहीं लोक खरोखरच सद्बुद्धीने विचारतात हें मला ठाऊक आहे. कोणाच्या मनांत कांहीं मदत करण्याची इच्छा असते, तर कोणी आपण चळवळीत पडलों म्हणजे आपलं कसं होईल हें जाणण्याच्या बुद्धीने विचारीत असतो. पण अशी मंडळी फार थोडी ! पुष्कळसे लोक केवळ छद्मीपणानंच विचारीत असतात. ज्याअर्थी तुम्ही कांहीं उद्योग करीत नाही त्याअर्थी तुम्ही फंडगुंडी करीत असलां पाहिजे असाच अर्थ त्यांच्या प्रश्नांत अभिप्रेत असतो. पैसा आणि त्यापासून मिळणाऱीं सुखं हेंच ज्यांनी आपलं आदिदैवत ठरवलं असलं त्यांना असं वाटणं अगदीं साहजिक आहे.

मनुष्य काहीं आकाशांतून पडत नाही. त्याला आईबाप, इष्टमित्र असतात आणि त्यांचं प्रेम केवळ पैशावरच अवलंबून नसतं या गोष्टीची त्यांना जाणीव नसते. जनार्दनानं उपस्थित केलेल्या प्रश्नाचं उत्तरहि यांत मिळण्यासारखं आहे. मी आज पैसे मिळविण्याचा उद्योग करीत नसूनहि माझं चाललं आहे, एवढ्या एकाच गोष्टीवरून पैसा म्हणजेच सर्वस्व हा सिद्धांत खोटा पडत नाही का ? असं असूनहि त्याच्या प्रश्नानं मला थोडा वेळ तरी भांबावून सोडलं; आणि त्याचं कारण म्हणजे मला माझं चालावं एवढीच अपेक्षा नसून मानमरातबाची व प्रशंसेची अभिलाषा आहे.

मी मनांत म्हटलं, कीं एवढं करून आपल्या मनाला शांतता नाही हें खरं ना ! मग तो म्हणतो त्याप्रमाणं मानमरातबाचीं साधनं हस्तगत करण्याचा प्रयत्न कां करूं नये ? पण हा विचार फार वेळ टिकला नाही. कारण एक तर तीं साधनं भल्याबुऱ्या मार्गांनीं हस्तगत करणंहि सोपं नाही आणि एक वेळ तें शक्य झालं तरी आपल्या मनाला समाधान होईल हें कशावरून ? पैसा मिळाला तर सर्व लोक येतील आपल्याकडे हांजीहांजी करीत; लोकांच्या दृष्टीनं आपण फार मोठे होऊं; पण आपल्या दृष्टीनं होऊं असं नाही. जगाला फसवलं तरी स्वतःला फसवणं काहीं सोपं नाही. आणि तें जमलं नाही तर हातचं सोडून पळत्याच्या पाठीस लागल्यासारखं होईल. मी आपला पराजय कबूल केला. त्यानं सांगितलेल्या मार्गाचा अवलंब करणें आपल्याच्यानं होणार नाही हें मला कळून चुकलं. वास्तविक पाहतां हा कांहीं पराजय नाही. जीवनाचा दृष्टिकोनच भिन्न असल्यामुळं विचारसरणींत हा फरक पडत आहे. पैसे मिळविण्याच्या प्रयत्नांत अपयश येईल म्हणूनच मी तो मार्ग सोडून देत आहे, ही गोष्ट खरी नाही. कारण यशापयशावर जीवनाचं सार्थक अवलंबून नाही. नुसतं झगडण्यांतहि एक प्रकारचा आनंद आहे. परिणामावरच तो सर्वस्वी अवलंबून नाही. जीवनाचीं मूल्यं काय या मूलभूत प्रश्नावरच आमचा मतभेद होता. आपण ज्या गोष्टीचा विचार

करतों, जीं सुखस्वप्न पाहातों त्यांचा त्याला गंधहि नव्हता. त्या गोष्टी त्यांच्या गांवांहि नव्हत्या ही गोष्ट माझ्या लक्षांत आली.

पण एखादी गोष्ट बुद्धीला पटली तरी हृदयाला रुचत नाही. माझ्या घडपडीबद्दल माझ्या गांवच्या लोकांनीं सहानुभूति दाखवावी अशी माझी अपेक्षा होती. पण माझा मार्ग ज्यांना पटत नव्हता त्यांना त्याबद्दल सहानुभूति कशी वाटणार? आपल्याहि मनाचं समाधान करणं आणि सरसकट सर्वांची सहानुभूति मिळवणं ही गोष्ट अशक्यप्राय आहे. पण तिचा लोभ काहीं सुटत नाही. मीं खूप विचार केला, मनाची समजूत घालण्याची पराकाष्ठा केली, पण व्यर्थ ! शेवटीं असं वाटलं, कीं नुसता विचार करून हा प्रश्न सुटण्यासारखा नाही. या कोड्यांतून सुटका करून घेण्याचा एकच एक उपाय म्हणजे आपल्या आवडीच्या एखाद्या कामांत मन गुंतवून टाकणं. आणि शेवटीं त्याच उपायाचा मी अवलंब केला. रत्नागिरीस पोचल्यावर व्याख्यानाचा आणि चर्चेचा कार्यक्रम होताच त्या चक्रांत एकदां पट्टा अडकवून दिल्या-चरोवर यंत्राप्रमाणं सर्व कार्य सुरळीत चालू झालं.

मी हरिजन असतों तर !

४

“ ब्रिटिश साम्राज्यवाद हा आमचा शत्रू नसून मित्र आहे. सवर्ण हिंदु हेच आमचे खरे शत्रू आहेत. ” एका सुशिक्षित हरिजनबंधूंनी माझे बोलणे मध्येच थांबवून अगदी मोकळ्या मनाने पण जड अंतःकरणाने सांगितले.

हरिजनांच्या प्रभावाबत आम्ही चर्चा करीत होतो. ब्रिटिश साम्राज्यशाही हेच आजच्या हलाखीच्या परिस्थितीचे मुख्य कारण असून हरिजनांसकट सर्व दलितवर्गांनी प्रथम एक साम्राज्यविरोधी मोर्चा निर्माण करून आपले राजकीय स्वातंत्र्य मिळविले पाहिजे, ही विचारसरणी त्यांच्या मनावर ठसविण्याचा मी प्रयत्न करीत होतो. माझ्या बोलण्यातील मथितार्थ लक्षांत येतांच आरंभी दिलेले विधान करून त्यांनी मला अडविले. क्षणभर मी अगदी स्तब्ध राहिलो. “ सवर्ण हिंदु हे आमचे शत्रू आहेत ” या विधाना-

बद्दल मला आश्चर्य वाटलें नाहीं. कारण तें कठोर असलें तरी त्यांत पुष्कळच सत्यांश आहे. पण “ साम्राज्यशाही सरकार आम्हांला मित्राच्या जागी आहे ” हा विचार मला नवीन होता, आणि तो मंजूर करण्यास माझे मन तयार होईना ! मी बुचकळ्यांत पडलों असून मला त्यांचें म्हणणें पटलें नाहीं असें ओळखून ते म्हणाले, “ तसं कशाला ! मी तुमच्यापुढं एक उदाहरणच ठेवतों. ती एक घडलेली गोष्ट आहे. ती ऐकल्यावर तुम्हाला माझं म्हणणं पटतं का पाहा. ”

त्यांनीं जी गोष्ट सांगितली ती ऐकून अंगावर शहारे आले ! मनाला अत्यंत खेद झाला. कॉलेजचें शिक्षण घेतलेल्या एका हरिजन तरुणास सरकारी न्यायखात्यामध्ये नोकरी लागली. कांहीं दिवस जिल्ह्याच्या ठिकाणी काम केल्यावर त्याची एका तालुक्याच्या गांवीं बदली झाली. भाड्याच्या मोटारमधून खाली उतरल्यावर त्यानें स्टँडवरच्या एका पोलीस शिपायाजवळ “ कोर्ट कुठं आहे ? ” म्हणून चौकशी केली. शिपाईबाबांनीं त्यांचें नांवगांव विचारलें. तरुणानें आपलें आडनांव “ महार ” असें सांगतांच शिपाईबाबांच्या चर्यांत एकदम फरक पडला ! त्यांची मान किंचित् ताठ झालेली दिसली. त्यांनीं त्या हरिजन तरुणाला एक वेळ पायांपासून डोक्यापर्यंत न्याहाळून पाहिलें आणि किंचित् तुच्छतेनें म्हटलें, “ वा राव ! स्वाब तर खूप केलाय् कीं ! ” आपण एका तरुणाच्या हृदयावर जखम करीत आहोंत याची त्याला जाणीव नव्हती. जाणीव कशाला असेल ? आपण उच्च जातीतले आहोंत या विचारानें त्यांचें मन कलुषित होतें आणि क्षुद्रपणा नष्ट करून उदात्त विचार निर्माण करण्याइतकें शिक्षणहि त्याला मिळालेलें नव्हतें. हरिजन तरुणाचा पोषाख नीटनेटका आणि एका सुशिक्षित व सुसंस्कृत तरुणाला साजेसा होता. पण एका महारानें नीटनेटका पोषाख करावा ही गोष्टच त्या उच्चवर्णीय पण असंस्कृत आणि अशिक्षित शिपायाला रुचली नाहीं.

स्वागताला अशा प्रकारें सुरवात झाल्यावर एकंदर आदरातिथ्य कसें झालें

असेल त्याचें विस्तरशः वर्णन करण्याची आवश्यकता नाही. भाडें देऊन देखील राहण्यासाठीं चांगलीशी एखादी जागा द्यायला कोणी तयार होईना; जेवण तर दूरच राहिलें; पण हॉटेलमध्ये बाकावर बसून इतरांसारखा निवान्त-पणें चहा पिण्याची देखील त्याला मनाई होती. बाहेरच्या एका फळकटावर हरिजनांच्यासाठीं खास राखून ठेवलेल्या अगदीं गलिच्छ परिस्थितीत असलेल्या फुटक्यातुटक्या एकदोन कपबशा होत्या. कायदेकौन्सिलमध्ये जर हरिजनांसाठीं राखीव जागा तर हॉटेलमध्ये राखीव कपबशा कां नसाव्या ? कपबशांकडे पाहूनच चहा पिण्याची त्याची इच्छा निवाली. सगळ्यावर कळस म्हणजे त्यानें पायखाना कोणता वापरावा हादेखील एक प्रश्नच होता. दररोज हरिजनांकडून आपला पायखाना साफ करून घेणारी मंडळी एका हरिजनाला तो वापरूं द्यावयास थोडीच परवानगी देणार ! मनुष्यानें आश्रय देण्याचें नाकारल्यामुळें त्याला निसर्गाचाच आश्रय करावा लागला. हा सर्व प्रकार अनुभवल्यावर त्या तरुणाला काय वाटलें असेल ? त्याच दिवशीं संध्याकाळीं उपाशी पोटी तो परत आला आणि आपल्या बदलीचा हुकूम रद्द करून घेण्याच्या खटपटीस लागला.

मला हें सर्व खरें वाटणार नाही म्हणूनच कीं काय, त्या हरिजन गृह-स्थानीं त्या तरुणानें बदली रद्द करण्यासाठीं केलेल्या विनंतीअर्जाची एक नकल माझ्या हातांत दिली. त्या दिवशीं घडलेला सर्व प्रकार साद्यंतपणें त्या अर्जामध्ये लिहिलेला होता. माझी अगदीं खात्री पटली. माझें मन अस्वस्थ झालें आहे असें पाहून ते पुढें म्हणाले, “ हें पाहा, यासाठींच आम्ही असं म्हणतो, कीं देशाचा एखादा भाग आम्हाला अलग पाडूनच द्या ना. म्हणजे आम्ही आपला स्वतंत्र समाज करून सुखानें राहूं. ” स्वतंत्र वसाहत करून राहण्याची त्यांची ही कल्पना मला भयानक वाटली. ती ऐकून माझ्या मनाला धक्काच बसला !

हरिजनांचा प्रश्न किती विकट आहे याची मला थोडीशी कल्पना आली.

ज्या साम्राज्यशाहीला आपण आपला शत्रू म्हणून आतांपर्यंत समजत आलों आणि जिच्याविरुद्ध सतत लढा चालू ठेवण्याचा आपण निर्धार केला त्या साम्राज्यशाहीसंबंधीच्या माझ्या हरिजन बांधवांच्या या मित्रत्वाच्या भावना ऐकून प्रथम मला राग आला होता. पण त्या हरिजन तरुणाच्या हकीकतीने मला विचार करायला लावलें. आणि या प्रश्नाबाबत माझे जे आडाखे होते ते पुन्हा एक वेळ तपासून घेण्याची मला आवश्यकता भासू लागली.

हरिजन बांधवांची ही मनोवृत्ति समजून घेण्याचा मी प्रयत्न करूं लागलों. माझ्या मनांत विचारांचें काहूर निर्माण झालें. या घटनेचा परिणाम त्या तरुणाच्या मनावर काय झाला असेल बरें ? कोणाहि स्वाभिमानी व सहृदय मनुष्याच्या अंतःकरणाला घरें पडावीं असाच तो अनुभव होता. लहानपणीं माझ्या गरिबीची जाणीव करून देण्याच्या क्षुद्र भावनेनें एका नातेवाईकांनीं मला ‘ मधुकऱ्या ’ म्हणून संबोधलें त्या वेळीं माझ्या अंगाची कशी आग झाली होती त्याची मला पूर्ण आठवण झाली. खरें पाहिलें तर ती वस्तुस्थिति होती. मला राग येण्याचें कारण नव्हतें. तरीसुद्धां फार राग आला. आज त्या हरिजन तरुणाला भोगाव्या लागलेल्या अपमानाच्या मानानें माझा अपमान किती क्षुल्लक होता ? अचानक एक विचार माझ्या मनांत येऊन गेला. — “ मी हरिजन असतों तर ! ”

कॉलेजमध्ये इतर तरुणांच्या बरोबर शिकत असतांना आपल्या भावी जीवनाची किती मनोहर चित्रें त्यानें रेखाटलीं असतील, कोणतीं सुखस्वप्ने पाहिलीं असतील, किती विविध प्रकारच्या इच्छा-आकांक्षा उराशीं बाळगल्या असतील, याची कल्पना करणें फारसें अवघड नाहीं. ज्याला कॉलेज-जीवनाचा थोडाफार अनुभव असेल त्यानें आपल्या आठवणीं ताज्या करून पाहाव्या म्हणजे ही गोष्ट त्याला सहज समजूं शकेल. पण त्या रम्य कल्पनांमध्य जगांतून प्रत्यक्ष जगांत पदार्पण करतांच त्याला पाहिलीं ठोकर बसली. एका दिवसांत त्याच्या सर्व आकांक्षा धुळीला मिळाल्या ! सुखस्वप्नांची राखरांगोळी

झाली ! वास्तविक पाहतां एक सुशिक्षित सवर्ण हिंदु तरुण आणि तो हरिजन तरुण यांच्यामध्ये काय फरक होता ? पण दुष्ट रूढीनें आणि जात्यहंकारानें त्याच्या हृदयाला जखम केली. ज्या दुष्ट रूढीनें त्याच्या जीवनांत कांटे कालविले आणि ज्या निष्ठुर समाजानें त्याला मनुष्यांतून उठविलें त्या समाजाबद्दल त्याच्या मनांत कायमची अढी बसली तर त्यांत आश्चर्य करण्यासारखें काय आहे ? साम्राज्यशाही सरकारनें त्याला नोकरी दिली, पण समाजानें त्याला झिडकारलें, त्याच्या स्वाभिमानावर आघात केला, अशा वेळीं साम्राज्यशाही हा आमचा शत्रू नसून, मित्र आहे, सवर्ण हिंदु हेच आमचे खरे शत्रू आहेत, असे विचार त्याच्या मनांत आल्यास त्याला जबाबदार कोण ?

दुसऱ्या माणसाच्या परिस्थितीचा विचार करतांना आपण त्याच्या सुख-सोयी तेवढ्याच जमेस घरतो आणि दुःखांकडे डोळेझाक करतो. त्यामुळे त्याची परिस्थिति आपणांस स्पृहणीय वाटूं लागते. ब्राह्मण जातमिथ्यें जन्माला आल्यामुळे ब्राह्मणेतर बहुजनसमाजाचा विश्वास संपादन करणें फार जड जातें. त्यामुळे आपल्याला अत्यंत अप्रिय अशा तत्त्वांचा व्हावा तसा प्रसार होऊ शकत नाही. इतकेंच काय, पण कोणीहि विधनसंतेषी मनुष्य जातीय भावनेचा फायदा घेऊन केलेला कामाचा देखील खेळखंडोबा करूं शकतो असा कटु अनुभव आला म्हणजे आपण ब्राह्मणेतर कुळांत जन्माला आलों असतो तर काय बहार झाली असती असा विचारदेखील कित्येक वेळां माझ्या मनांत येऊन गेल्याचें मला आठवतें. तीच गोष्ट अस्पृश्य समजल्या जाणाऱ्या हरिजनवांधवांची. त्यांच्या दास्यविमोचनाचा विचार करूं लागलों म्हणजे “ आपण हरिजन असतो तर ” असे विचार देखील माझ्या मनांत आलेले आहेत. आज पुन्हां तोच विचार माझ्या मनांत आला. पण अगदीं निराळ्या भूमिकेवरून. हरिजन होण्यांत काय दुःखें आहेत याची थोडी थोडीशी कल्पना आतां मला आली व आपले पूर्वीचे विचार किती उथळ होते हें समजून चुकलें. त्या वेळीं बहुजनसमाजाची होत असलेली कुचंबणा आणि

पदोपदी उच्चवर्णीयांकडून होणारा जुलूम आणि अपमान मी जमेस घरण्याचें विसरून जात असे.

खरोखर मी हरिजनांच्या पोटी जन्माला आलों असतो तर आज माझी जी परिस्थिति आहे ती प्राप्त करून घेणें मला शक्यच असतें काय? जें शिक्षण मी मिळविलें आहे तें मी हरिजन असतो तर मला मिळूं शकलें असतें काय? आणि एक वेळ मिळालें असतें असें घरून चाललें तरी निरनिराळ्या प्रलोभनांपुढें माझा टिकाव लागला असता असें गृहित घरणें घाडसाचें नाहीं का ? सार्वजनिक कार्यासंबंधी माझ्या ज्या इच्छा आणि महत्त्वाकांक्षा आहेत त्यांची कसोटीच अद्याप झालेली नाहीं. प्रलोभनेच नसल्यामुळें तत्त्वभ्रष्ट होण्याची वेळ फार करून आली नाहीं. एका विशिष्ट मर्यादेनंतर आपल्या जीवनाला एक प्रकारची स्थिरता येते आणि कालमानानें व अनुभवानें आपला ध्येयनिष्ठदेखील प्रखर होते हैं खरें; पण ती मर्यादा ओलांडण्यापूर्वी आपल्या मार्गामध्ये प्रलोभनें आलीं तर त्याला आपण बळी पडणार नाहीं असें थोडेंच आहे ! हरिजनांच्या कोणत्याहि कसोटीला मी उतरलों असतो तर माझा ध्येयवाद कायम टिकवूं शकलों असतो पण असें गृहीत घरलें तरी सामाजिक कार्य आणि अपमान सहन करावा लागला असता त्याची काय वाट? त्या हरिजन तरुणाच्या हृदयविदारक व करुणास्पद अनुभवानें माझ्या डोक्यांत चांगला प्रकाश पडला. मी कल्पनेच्या जगांत वावरत होतो. त्यानें मला प्रत्यक्ष परिस्थिति काय आहे याची जाणीव करून दिली. हरिजनांबद्दल मला वाटत आलेली सहानुभूति कितीतरी पर्तींनीं वाढली.

हरिजनांवर होणारा हा सामाजिक जुलूम कसा नाहींसा करतां येईल याचा विचार करूं लागलों. साम्राज्यवादी सरकारनें त्या तरुणाला नोकरी दिली, मग हा सामाजिक जुलूम नाहींसा करण्याचें पुण्यकार्य करण्यास तें कां पुढें येत नाहीं ? साम्राज्यवादी सरकारला आपला मित्र समजणाऱ्या हरिजनांनीं या प्रश्नाचा देखील विचार करावयास हवा. सवर्ण हिंदूंच्या जुलुमाचा प्रतिकार

करून स्वतःस न्याय मिळवून घेण्याचा हरिजनांनी प्रयत्न केला तर काय होईल ! कायदा त्यांच्या मार्गात येईल. हा कायदा आणि ही समाजव्यवस्था साम्राज्यवादी सरकारने आपल्या संगिनीच्या जोरावर टिकवून धरली आहे. साम्राज्यशाहीच्या या संगिनी जर काढून घेतल्या तर हरिजनांना आपला लढा लढवून त्याचा सोक्षमोक्ष करून घेतां येईल. पण जोंपर्यंत ही राज्य-व्यवस्था कायम आहे तोंपर्यंत ही गोष्ट शक्य नाही.

हरिजनांवर सामाजिक अन्याय होत आहे ही गोष्ट मान्य करून देखील सरकार आजपर्यंत त्रयस्थाची भूमिका घेत आले आहे. कारण त्यांना सवर्ण हिंदूंना दुख-विण्याची इच्छा नाही. त्या समाजाची मनें दुखवली तर आपल्या राज्याला धोका आहे ही गोष्ट ते जाणून आहेत. हरिजनांबाबत ही जी काय सहानु-भूति दाखविण्यांत येत आहे ती खरी नसून तीमध्ये स्वार्थ आहे. उच्च-वर्णीय समाजाला दुखवावयाचें नाही असें घोरण जरी सरकारने ठेवले तरी त्या समाजांतली जागृति ते थांबवू शकलेले नाही. साम्राज्यविरोधी राष्ट्रीय भावना व संघटना दिवसेंदिवस बळावत आहे. तिला आळा घालण्यासाठी त्यांनी निरनिराळ्या साधनांचा उपयोग करण्यास सुरुवात केली आहे. हरि-जनांच्या प्रश्नाचा देखील त्यासाठीच उपयोग करून घेण्यांत येत आहे, ही गोष्ट सहज सिद्ध करतां येण्यासारखी आहे. नाहीतर हरिजनांचा आजच एवढा कळवळा त्यांना कशाला आला असता ! साम्राज्यशाहीला मित्र समज-णारांनी या मित्राच्या पोटांतील या स्वार्थी हेतूंकडे नीट लक्ष पुरविलें पाहिजे.

हरिजनांचा प्रश्नच नाही असें कोण म्हणू शकेल ? त्यांच्यावर अनन्वित जुलूम होत आहे. हा प्रश्न केवळ हिंदुधर्मीयांचा आहे असें मानणें देखील चुकीचें होईल. ज्या कोणाला न्यायाची चाड असेल, मनुष्यत्वाची भावना असेल, त्यानें निदान मानव्यासाठी तरी या अन्यायाचा शेवट करण्यास सिद्ध झालें पाहिजे. पण हें साम्राज्यवादी सरकारकडून होईल अशी अपेक्षा करणें चुकीचें आहे. ज्या दिवशी साम्राज्यवादी सरकार बाजूला जाऊन जनतेचें

सरकार स्थापन होईल त्या वेळींच हा प्रश्न घसाला लागणार आहे. सन १९३५ च्या कायद्यामुळे जी कांहीं थोडी सत्ता काँग्रेसच्या हातीं आली त्या वेळीं हरिजन समाजाला आपल्या दुःखांना जास्त परिणामकारकपणें वाचा फोडतां आली ही गोष्ट आपल्या अनुभवाची आहे. आतां हें खरें कीं, काँग्रेस मंत्रिमंडळ अधिकारारूढ असतांना हरिजनांनीं ओरडाओरड सुरू केली म्हणून त्यांना काँग्रेसमधल्या कित्येक मंडळींनीं नावेंदेखील ठेवलीं. पण तसें करणें योग्य नाहीं. आपल्या गाऱ्हाण्यासाठीं चळवळी करावयाच्या त्या जनतेचें मंत्रिमंडळ असतांना त्यांनीं केल्या त्यांत वावगें काय आहे ? काँग्रेस मंत्रिमंडळाकडे शिष्टमंडळें, मोर्चे वगैरे नेल्याबद्दल त्यांना दोष देणें योग्य नाहीं. मी हरिजन असतों तर हेंच केलें असतें. तो आमचा जन्मसिद्ध हक्कच आहे.

पण हक्काबरोबर कर्तव्येंदेखील असतात. आपल्या लढ्याचा सोक्षमोक्ष शक्य तितक्या लवकर करून न्याय मिळवून घेणें हें आपलें ध्येय आहे. हा सोक्षमोक्ष साम्राज्यवादी सरकारच्या अमदानींत होणार नाहीं. त्यासाठीं जनतेचें सरकार अस्तित्वांत असावयास पाहिजे. ही गोष्ट पटली तर साम्राज्य सरकार आपला मित्र आहे ही भावना टाकून द्यावयास हवी आणि राजकीय सत्ता हस्तगत करण्यासाठीं कंबर कसावयास पाहिजे. आपल्या एकट्याच्या जिवावर ही सत्ता हस्तगत करतां येईल असें एखाद्या जातीला अगर वर्गाला वाटत असेल तर तो भ्रम आहे.

प्रचलित परिस्थितीत साम्राज्यशाहीस परिणामकारक शह द्यावयाचा असल्यास सर्व साम्राज्यविरोधी जमातीचा एक संयुक्त मोर्चा निर्माण करावयास हवा. काँग्रेसमध्ये आज घटकेला जास्तीत जास्त साम्राज्यविरोधी शक्ति एकत्रित झालेल्या आहेत. त्यांमध्येच हरिजनांनीं सामील होऊन सत्ता हस्तगत करण्याच्या कामांत मदत करावयास हवी. हें न करतां नुसती हक्कांची भाषा करणें योग्य होणार नाहीं. सत्ता आल्यावर त्यांना आपला प्रश्न परिणाम-

कारक रीत्या सोडवून घेतां येईल. त्यांच्या या भावी लढ्यामध्ये सर्व काँग्रेस-जन त्यांना साहाय्य करतील असें मला वाटत नाही. संपूर्ण स्वातंत्र्याची आणि न्यायाची भाषा करणारे कित्येक लोक या अंतिम लढ्याच्या वेळीं दलित वर्गाच्याविरुद्ध शस्त्र उगारण्यास कमी करणार नाहीत. पण सर्वच लोक त्यांना सोडून देतील असें मानणें चुकीचें होईल. काँग्रेसमध्ये पुष्कळ लोक असे आहेत कीं, जे त्यांच्या बाजूनें उभे राहतील. महात्मा गांधींच्या राजकीय व आर्थिक धोरणाबद्दल साशंक असलेले लोकदेखील ही गोष्ट कबूल करतील, कीं ते हरिजनांचे कैवारी आहेत आणि सत्ता हस्तगत झाल्यावर अधिकारारूढ पक्षानें जर हरिजनांवर शस्त्र उचलेलें तर गांधीजी हरिजनांच्या बाजूनें उभे राहतील. गांधीजींच्या नैतिक पाठिंब्यासाठीं आज दोस्त राष्ट्रे-देखील खटपट करित आहेत. कारण त्यांच्या नैतिक पाठिंब्यानें फार मोठें कार्य होण्यासारखें आहे. गांधीजींचा पाठिंबा हरिजनांना मिळेल, इतकेंच नव्हे, तर सर्व प्रगतिपर विचारसरणीचे प्रामाणिक लोकदेखील गांधीजींबरोबर त्यांचा पाठपुरावा करून हरिजनांचा प्रश्न सोडविण्यास मदत करतील. म्हणून आजच्या घटकेस राजकीय सत्ता हस्तगत करण्याच्या कामांत सहकार्य करणें हेंच हरिजनांच्या हिताचें आहे. मी हरिजन असतो तर हेंच केलें असतें. हरिजनांचा प्रश्न सोडविण्याच्या दृष्टीनें तें महत्त्वाचें व आवश्यक साधन आहे.

जय कोणाचा ?

५

“अहमद, तूं किती जरी वितंडवाद घातलास तरी त्यानं माझं समाधान नाही होणार. हिंदु-मुसलमानांचं एक राष्ट्र निर्माण करण्याच्या तुमच्या कल्पना फोल आहेत. तें एक काव्पनिक स्वप्न आहे नुसतं. ” सुलेमानशेट निश्चयात्मक स्वरांनं म्हणाले.

“अब्बा, तें केवळ एक स्वप्न नाही. त्याला वस्तुस्थितीचा आधार आहे. राशियांत देखील मुसलमान आणि मुसलमानेतर फार मोठ्या प्रमाणांत आहेत व तरीहि सर्व जातींचं आणि धर्मांचं राशिया हें एकच राष्ट्र समजलं जातं. त्याचं ऐक्यहि बेगडी नाही. त्याचा एकजिनसीपणा या युद्धांत सिद्ध झाला आहे. चीनमध्ये-देखील मुसलमान करोडोच्या संख्येनं आहेत; तरीपण त्यांचं एकच राष्ट्र आहे. मग हिंदुस्थानांतच हिंदु-मुसलमानांचं एक राष्ट्र कां होऊं नये ? ” तितक्याच आवेशांनं अहमदनं आपलें म्हणणें मांडलें.

“याची सांगोपांग चर्चा मला करतां येणार नाही कदाचित्. त्यासाठी लीगच्या पुढाऱ्यांबरोबर तू चर्चा कर हवी तर. असल्या चर्चा आणि वाद-विवाद माझ्या दृष्टीनं विशेष महत्त्वाच्या नाहीत. मला वस्तुस्थिति समजते.” असे म्हणून त्यांनी विषय आटोपता घेतला आणि कपडे चढवून बाहेर जाण्याच्या तयारीस ते लागले. अहमदचा नाइलाजच होता.

सुलेमानशेट आणि अहमद या पितापुत्रांमध्ये असले संवाद व खटके वारंवार होत. बाप काँग्रेसवाला तर मुलगा आर. एस. एस. वाला, मुलगा समाजवादी तर बाप हिंदुमहासभावादी असे प्रकार हिंदुसमाजांत अनेक ठिकाणी पहावयास मिळतात. पण असले विरोध मुस्लिम समाजांत क्वचितच आढळून येत असतील. अहमद व सुलेमानशेट हे असेच एक उदाहरण होतें.

सुलेमानशेट हे एक मोठे कापड व्यापारी होते. आपल्या तरुणपणी ते-देखील आपल्याला काँग्रेसमन म्हणवून घेण्यांत अभिमान मानीत. कायदे-अज्ञम जीनांच्या तडकदार जीवनाचा तो काळ होता. हिंदु-मुसलमानांचा एक संयुक्त मोर्चा ब्रिटिश सत्तेविरुद्ध उभा करण्याचा तो एक महान् प्रयत्न होता. पण हळूहळू परिस्थिति बदलत गेली. मुस्लिम राजकारणाला एक अनिष्ट वळण लागलें आणि काँग्रेसनें मंलिपदाचा स्वीकार केल्यानंतर मुस्लिम लीगच्या जातीयवादी राजकारणाचा कळस झाला. सुलेमानशेटजींच्यावरहि त्याचा परिणाम झाला आणि आतां ते कट्टर ‘लीगी’ आणि पाकिस्तानचे पुरस्कर्ते बनले होते.

अहमद कॉलेजमध्ये शिकत होता. त्याच्या तरुण रक्ताला ही बुरसटलेली विचारसरणी मान्य नव्हती. नुसत्या एकराष्ट्रीयत्वानें त्याचें समाधान होण्यासारखें नव्हतें. त्याच्या ध्येयवादाच्या मर्यादा आंतरराष्ट्रीयत्वापर्यंत जाऊन भिडल्या होत्या. तो स्वतःला समाजवादी म्हणवून घेई. त्यामुळें पितापुत्रांमध्ये थोडशी विमनस्कता निर्माण होऊं पहात होती. त्यांचे संबंध दुरावतील कीं काय अशी भीतीदेखीस अहमदला कधीं कधीं वाटत असे. सुलेमानशेटजींचा कडवेपणा

इतक्या थराला गेला होता, कीं शक्यतेवर सर्व आर्थिक व्यवहारदेखील मुसलमानाबरोबरच करण्याचा त्यांनीं विडा उचलला होता.

अहमदची सर्वांत धाकटी बहीण अजीजा एकदा विषमानें आजारी पडली तर सुलेमानशेठनीं आपल्या नेहमींच्या मुसलमान डॉक्टरचेंच औषध तिला दिलें. दहाबारा दिवस गेले तरी ताप उतरेना. १०४ डिग्रीपर्यंत ताप यावयचा. तशांत उन्हाळ्याचे दिवस. तापानें तें लेकरूं तडफडत होतें. लक्षण कांहीं ठीक दिसेना तव्हां एक दिवस अहमद वडिलांना म्हणाला, “अब्बा, डॉक्टर गुरुस्वामींना आणून त्यांना हिची प्रकृति दाखवावी असं मला वाटतं.”

“अरे, डॉक्टर बशीरचं औषध चालू असतांना गुरुस्वामीला आपण आणलं तर त्याला काय वाटेल ? ” सुलेमानशेठनीं युक्तिवाद केला. “त्यांत काय वाटायचं आहे? फार तर डॉ. बशीरलाच गुरुस्वामींना सल्ल्यासाठीं आणण्यास सांगावं. ”

“आणखी दोन दिवस पाहूं. ताप निघाला तर ठीकच, नाहीतर बोलावूं त्यांना. एवढी गर्दी काय आहे ? ”

“पोरीचे प्राण कंठार्शी येण्याची पाळी आली तरी म्हणे गर्दी काय आहे ! तुम्ही डॉ. बशीरना सांगणार नसलां तर मी आज संध्याकाळीं स्वतःच डॉ. गुरुस्वामींना घेऊन येईन. ” अहमद अगदीं निकरावर येऊन म्हणाला.

“तुला एकठ्यालाच जणुं अजिजाबद्दल काळजी. मला तिच्याबद्दल कांहीं वाटतच नाही अशी का तुझी कल्पना आहे? खबरदार, माझ्या परवानगीशिवाय कुणी डॉक्टर वगैरे आणलास तर ! तुझा नाचरेपणा मला पसंत पडणार नाही. ” सुलेमानशेठ संतापाच्या भरांत बोलून गेले.

वडिलांच्या या बोलण्यानें अहमदाचें मन अत्यंत प्रक्षुब्ध झालें. कांहीं-तरी उत्तर द्यावें असें त्यास वाटत होतें. पण लगेच दातांनीं खालचा ओठ दाबून त्यानें मन आवरलें आणि चटकन् तो तेथून दूर निघून गेला.

अजीजा मोठी गोड पोरगी होती. सहासात वर्षांचेच वय असेल तिचे. बाळसेदार पण नाजूक शरीर. सोळासतरा दिवस होऊन गेले तरी तिचा ताप उतरण्याचे लक्षण दिसेना. अखेरीस एक दिवस रात्री ती जी बेशुद्ध झाली ती पुन्हा भानावर आली नाही. तीन दिवस बेशुद्धावस्थेत गेले, तेव्हा मात्र वडिलांच्या तोंडचे पाणी पळाले. त्यांच्या वात्सल्यभावनेने जातीय भावने-विरुद्ध बंड पुकारले आणि अपत्यप्रेमाचाच शेवटी विजय झाला. त्यांनी डॉ. गुरुस्वामींना बोलावण्यास सांगितले. पण बैल गेला आणि झोंपा केला अशांतलाच प्रकार होता तो! डॉ. गुरुस्वामी आले. त्यांनी रोग्याची काळजीपूर्वक तपासणी केली. सर्व शरिरांत विष भिनून गेल्यामुळे ती बेशुद्ध झाली होती. उपाय केले त्यांनी शक्य ते, पण व्यर्थ! अजीजा आपल्या प्रियजनांना दुःखांत टाकून निघून गेली !

अजीजा मृत्युमुखी पडल्याला वर्ष सहा महिने होऊन गेले असतील. तिच्या मरणाने सुलेमानशेठजींना चांगलाच धक्का बसला होता. पण त्या-मुळे पितापुत्रांच्यामधील विमनस्कतेचा अंत झाला नव्हता. केवळ आपल्या हृदयाने पोर आपल्या हातची गेली याची जाणीव त्यांना होती. तरीपण आपली चूक कबूल करण्याचे धैर्य त्यांच्या ठिकाणी नव्हते. अहमदहि सम-जुतदार मुलगा होता. मुलीच्या मरणाने वडिलांचा स्वभाव अगदी हळुवार झाला आहे हे त्याने ओळखले होते. म्हणून त्याबाबत त्यांच्याशी वादवि-वाद करावयाचा नाही असेच त्याने ठरविले होते.

अशा परिस्थितीत एक दिवशी एका नातेवाईकाच्या लग्नानिमित्त पिता-पुत्रांना परगांवी जाणे भाग पडले. लढाईच्या दिवसांत आगगाडीचा प्रवास म्हणजे मोठे दिव्यच असते. तरीपण दुसऱ्या वर्गाचे तिकीट काढून ते कसे-बसे एका डब्यांत घुसले.

आगगाडीमध्ये आत प्रवेश होईपर्यंतच काय ती झटापट असते. एकदा आत पाऊल पडले म्हणजे क्षणार्धात सर्वच सहप्रवासी होतात. आपले सामान-

सुमान व्यवास्थित आलें कीं नाहीं तें तपासून अहमदनें डब्यांत एकदां सभोंवार टाकली. एक हिंदु कुटुंब त्या प्रवासी मंडळींत होतें. एक मध्यम वयाचें जोडपें आणि एक लहान मुलगी इतकीच ती मंडळी होती. मुलीकडे पाहिल्याबरोबर अहमदला एकदम त्याच्या अजीजाची आठवण झाली. त्यानें किंचित् बारकाईनें तिच्याकडे पाहिलें तेव्हां तिच्या व अजीजामधला सारखेपणा त्याला दिसून आला. अजीजासंबंधीच्या सर्व स्मृतींनीं त्याच्या हृदयांत गर्दी केली. किती वेळ तरी तो तिच्याकडे टक लावून पाहात होता. आणि मग एकदम त्याला शंका आली, कीं आपण त्या हिंदु मुलीकडे अशा रीतीनें पाहात राहिल्यामुळे तिच्या आईबापांना राग तर येणार नाहीं ना ? आपली शंका खोटी ठरावी या आशेनें त्यानें त्या हिंदु जोडप्याकडे दृष्टि वळवली—पण त्यांची निराशाच झाली !

त्याची दृष्टि ज्या वेळीं त्या मुलीवर खिळून राहिली होती तेव्हां त्या मंडळींची दृष्टि त्याच्यावर केंद्रित झालेली त्याला दिसून आली. त्यांच्या दृष्टींत एक प्रकारचा रोष, नापसंती स्पष्ट दिसत होती. ते कां रागवले होते ? अहमद का पोरें पळवून नेणारा पठाण होता कीं एखाद्या खानदानी तरुणीवर डोळा ठेवणारा मवाली होता ? त्या गृहस्थाच्या दृष्टीला दृष्टि भिडतांच अहमदला कसेंसेंच वाटलें ! त्या गृहस्थाच्या चेहऱ्यावरून जो भाव व्यक्त होत होता, त्यानें अहमदला फार दुःख झालें. आपली शंका खरी ठरली म्हणून त्याचें मन कष्टी झालें. आपली दृष्टि चटकन् त्यानें वडिलांच्याकडे वळविली आणि तो आश्चर्यचकित झाला. सुलेमानशेठहि त्या मुलीकडे एकाग्रतेनें पाहात होते. त्यांच्या चेहऱ्यावर एक प्रकारचें मंद स्मित चमकत होतें. कोमल भाव डोळ्यापुढें प्रतिबिंबित झाले होते. जणू वास्तव्यभावनेला भरती आली होती. त्यांची ती समाधि भग्न करावीशी त्याला वाटेना. पण लगेच त्या गृहस्थाची ती राग आणि तिरस्कार यांनीं युक्त दृष्टि त्याला आठवली आणि वडिलांना काहींतरी प्रश्न करून त्यांचें मन त्यानें दुसरीकडे वळविलें.

थोडा वेळ गेल्यावर काहींतरी बोलणें सुरू करावें या हेतूनें सुलेमान-

शेठनीं त्या गृहस्थांना विचारले, “ आपण कोठून आलां ? कुठपर्यंतचा प्रवास आहे ? ”

“ आम्हांला पुष्कळ लांब जायचं आहे. मनमाडच्या स्टेशनवर आम्ही उतरून जाऊं; तिथं आम्हांला गाडी बदलावी लागेल. ” त्या गृहस्थांनीं एखाद्या यंत्राप्रमाणें उत्तर दिलें.

“ ही आपली मुलगी वाटतं ? ” सुलेमानशेठजींनीं त्या लहान मुलीकडे पाहून विचारलें.

“ हो मुलगीच. ” त्या गृहस्थांनीं तुटकपणें उत्तर दिलें. संभाषण वाढूं न देण्याची त्यांची इच्छा त्यांच्या उत्तर देण्याच्या पद्धतीवरून आणि आवाजावरून सहज समजून येण्यासारखी होती.

“ नांव काय तुझं, बेटा ? ” त्या गृहस्थाच्या तुटकपणाकडे मुद्दाम दुर्लक्ष करून सुलेमानशेठजींनीं सरळ त्या मुलीलाच प्रश्न केला. मुलगी आई-बापांच्या तोंडाकडे पाहूं लागली. या दाढीवाल्या मुसलमानाच्या प्रश्नाला उत्तर देऊं कीं नको याची परवानगी जणूं ती मागत होती. पण तिची अडचण दूर करून ते गृहस्थच म्हणाले, “ तिचं नांव सुमन. ”

“ वा ! फार छान नांव आहे. चेहऱ्याप्रमाणं तिचं मनहि चांगलं असाच ना अर्थ त्या नांवाचा ? ”

“ अहो, शब्दार्थ पाहून का कोणी नांव ठेवीत असतात ? अनेक नांवां-प्रमाणंच तें एक नांव आहे. ” किंचित् त्रासिकपणें त्यांनीं उत्तर दिलं. ‘ पुरे करा हा लोचटपणा ! ’ असेंच जणूं त्यांना सुचवायचें होतें. सुलेमानशेठजींचें लक्षांत आली ती गर्भित सूचना, व आणखी प्रश्न विचारण्याचें त्यांनीं थांबविलें.

हा सर्व प्रकार अहमद निश्चलपणें पाहात होता. बापाच्या वागणुकी-मागची भाषा त्याला समजत होती. मुलीच्या मृत्यूनें होस्पलून निघालेला त्यांचा जीव ओलावा शोषत होता. या गृहस्थाचा तुसडेपणा पाहून मात्र त्याला

मनस्वी दुःख झाले. त्यांच्या वडिलांसारख्या सुसंस्कृत मुसलमानाबरोबर वागतांनादेखील त्यांना सौजन्य दाखवू नये या गोष्टीचं त्याला नवल वाटलं. खरोखर अब्बा म्हणतात तेंच खरें नाही कां ? कठोर असेल; पण तें सत्य आहे. कसें व्हायचें हिंदु-मुस्लीम ऐक्य ? वडिलांनीं पुन्हां त्याच्याशी बोलण्याचा प्रयत्न करूं नये असें त्याला वाटलं. तरुण रक्तानें उसळी खाह्मी.

एकामागून एग स्टेशनें जात होती. आतां थोड्या अवकाशांतच तीं माणसें मनमाडच्या स्टेशनवर उतरून जाणार होती. सुलेमानशेठ स्वस्थ बसले होते; पण त्याच्यानं राहवले नाही. ते उठले आणि हलकेंच आपली कातडी बॅग काढून त्यांनीं ब्रदामी हलव्याचा एक पुडा काढला. सुमनच्या पुढें तो पुडा करून ते प्रेमळपणानें म्हणाले, “ घे बेटा, चांगली आहे ही मिठाई ! ”

सुमनला मोठा प्रश्न पडला. पुडा ध्यावा कीं घेऊं नये ते तिला समजेना तिनें आपल्या आईकडे पाहिले. पण आईनें अशी कांहीं मुद्रा केली, की विचारूं नका ! पण तेवढ्यांत सुलेमानशेठ त्या गृहस्थांना उद्देशून म्हणाले, “ कांहीं हरकत नाही बरं ध्यायला. मिठाईला कांहीं दोष नाही. ती हिंदु-हलवायाकडलीच आहे.”

“ हरकत तशी कांहीं नाही, पण ती नुकतीच दुखण्यांतून उठली आहे, तेव्हां मिठाई तिला न दिलेलीच बरी. ” त्या गृहस्थाचें तें उत्तर ऐकून सुलेमानशेठ क्षणभर त्या मिठाईकडेच शून्य दृष्टीनें पाहात राहिले. मग कांहीं तरी निश्चय केल्यासारखी मुद्रा करून त्यांनीं तो पुडा तसाच पेटेंत टाकला. आणि खिडकीबाहेर तोंड काढून ते विषण्ण मनानें पहात राहिले. एवढ्या अवकाशांत गाडी मनमाड स्टेशनवर येऊन उभी राहिली. सुमनच्या वडिलांनीं आपलें सामानसुमान बाजूला काढलें आणि गाडी प्लॅटफॉर्मवर लागतांच हमालाला हाक मारून ती मंडळी बाहेर पडली. जातांजातां चोरट्या नजरेनें सुमननें सुलेमान शेठजींच्याकडे पाहिलें. त्यांची अखेरची दृष्टादृष्ट

शाली. आणि दोन अश्रु आपल्या वडिलांच्या डोळ्यांतून टपकन खाली पड-
तांना अहमदने पाहिले.

“ अब्बा ! ” कांहीं वेळ गेल्यावर अहमदने हाक मारली.

“ काय बेटा ? ” त्यांनी विचारले. “ हिंदुमुसलमान ऐक्याबाबत तुमच्या
दृष्टिकोनांत बरंच तथ्य असल्याचं आज मला माहीत झालं. इतके दिवस
मला असं वाटलं, कीं तुम्ही दुरभिमानानं आपल्याच पक्षाला चिकटून बसतां.
पण आज माझा भ्रम पुष्कळच नष्ट झाला. ” अहमद नम्रपणे म्हणाला.

“ तें कसं बरं ? आज असं काय विशेष घडलं, कीं तुला आपल्यामधील
वाद चुकीचा वाटू लागला ? ”

“ हिंदु लोक मुसलमानांना नीच लेखतात हैं तुमचं म्हणणं आज माझ्या
अनुभवाला आलं. नाहींतर तुमच्या वास्तव्यभावेनेच असा निष्ठुरपणानं अप-
मान त्यांनीं केला नसता. पण त्यांना आपल्या सुखदुःखाची काय पर्वा ?
त्यांच्या दृष्टीनं सब घोडे बारा टक्के मुसलमान म्हटला कीं तो त्याज्यच. छे, त्यांचा
हा फाजील अहंकार नष्ट होईपर्यंत ऐक्य अशक्यच आहे. ” अहमद तावा-
तावानें बोलत होता.

“ अहमद, मी मघापासून विचार करतो आहे, कीं आमचं कुठं तरी
चुकत आहे. तसं नसतं तर परस्परांच्या सात्विक व उदात्त भावनांबाबत-
देखील असा अनुदारपणा आम्हीं दाखवला नसता. आज मला या छोकरी-
बद्दल जो जिव्हाळा आणि मेहनत वाटली, ती कशामुळं ? आम्ही सर्व
एकच अल्लाचीं लेकरं आहोंत; पण आम्हांला त्या गोष्टीचा विसर पडला
आहे. धर्माला आम्हीं विकृत स्वरूप दिलं आहे. परस्पर वैमनस्याच्या आणि
तिरस्कारांच्या भिंती उभ्या करून आम्ही भावाला भावापासून दूर ठेवात
आहों. चालीरिती, पेहराव, भाषा इत्यादि स्थलकालांप्रमाणे उत्पन्न झालेल्या
भेदांच्याखालीं सर्व धर्माचं एकच तत्त्व आहे. त्या तत्त्वाची जेव्हां आमच्या
लोकांना जाणीव होईल तेव्हां हीं भांडणं नाहींशीं होतील. म्हणून तूं आपल्या

उच्चतर ध्येयावद्दल असा निराश होऊं नकोस. तुमच्या सत्वपरीक्षेची हीच वेळ आहे. तुम्हींच हे विचार पसरवले पाहिजेत. तें करण्यास तुम्ही सर्वस्वी लायक आहां. तुमचें मन निर्मळ आहे. अजीजाच्यामार्फत खुदानं मला हा घडा शिकवला. ” मी आतांपर्यंत त्याचा द्वेष केला त्याचाच परिणाम हा.

वाडिलांच्या तोंडचे हे शब्द ऐकून अहमद आश्चर्यचकित झाला. त्याचें हृदय भरून आलें.

आपल्यावरून जग ओळखावं

६

आपल्याकडे अशी एक म्हण आहे, की “ आपल्यावरून जग ओळखावं.” लहानपणी नाम्या कुऱ्याला एकादी छमटी लगाविली आणि तो ओरडत सुटला म्हणजे आईनं रागानं म्हणावं, “ तुला कुणी तसं मारलं म्हणजे कसं वाटेल ? ” खरंच आहे ! दुसऱ्याच्या दुःखाची यथार्थ कल्पना यावी असं वाटत असेल तर आपल्यावर तोच प्रसंग आल्यास आपली काय अवस्था होईल याचा विचार नको का करायला ? दुसऱ्यावर टीका करावयास लेखणी सरसावण्याआधी आपण त्या परिस्थितीत असतो तर काय केलं असतं याचा विचार जर मनुष्यानं केला तर जगांतील किती तरी अन्याय कमी होईल. आपल्यावर एकादा अन्याय झाला आणि त्याचं निराकरण होऊं शकलं नाही म्हणजे आपण एखाद्या हुतात्म्याच्या आवेशानं समाजावर टीका करण्यास

प्रवृत्त होतो व क्वचित्प्रसंगी जगाच्या न्यायीपणाबद्दल निराशहि होतो. पण आपणहि कधी दुसऱ्यावर अन्याय केला आहे किंवा नाही याचा नुसता विचार करण्यासहि थांबत नाही. प्रत्येकानं जर न्यायाचा आणि सचोटीचा मार्ग चोखळण्याचं ठरवलं तर आजच्या जगांत तरी अन्यायाला फारशी जागा राहणार नाही. कारण अन्यायापासूनच अन्यायाची उत्पत्ति होते आणि अत्याचारापासूनच अत्याचार वाढत असतो.

परंतु प्रत्यक्ष व्यवहारांत अशी आदर्श परिस्थिति सापडणं दुरापास्त आहे. सर्वत्र विषमता भरलेली दिसून येते आणि निरनिराळ्या लोकांच्या न्यायान्यायाच्या, बऱ्यावाईटाच्या कल्पनांतहि विलक्षण तफावत आढळते. त्यामुळे न्यायाचा आणि सचोटीचा सरळ राजमार्ग दाखवणंहि अशक्यप्राय होऊन जातं. एखाद्या आचारसूत्राप्रमाणे चालायचं म्हणलं तरी एका विशिष्ट मर्यादेपलीकडे तें निरुपयोगी किंबहुना अनर्थावह आहे असं कळून येतं. न्यायाचा राजमार्ग नाही तर वळणावळणांनीच आपल्याला गेलं पाहिजे याची साक्ष पटते. एखाद्या महान् तत्त्वानुसार कठोरपणानं आचरण करणाऱ्या थोर विभूतीच्या जीवनांत कित्येक वेळीं एक प्रकारची विसंगति आपल्याला पाहावयास मिळते, त्याचं कारण तरी दुसरं काय असू शकेल ? आपल्यावरून जग ओळखावं या उत्कृष्ट नियमाचा देखील तारतम्य न ठेवतां सरसकट उपयोग केल्यास एखादे वेळीं कसा गोंधळ होऊं शकतो याचा प्रत्यक्ष अनुभव घेण्याची संधि एकदा मला मिळाली. तो प्रसंग जसा उद्बोधक तसा मनोरंजकहि होता.

दुपारचे दोन वाजण्याची वेळ होती. मी आपलं नियोजित काम आटोपून जवळच असलेल्या माझ्या कोठडींत पुस्तक वाचीत पडलों होतो. दुसरे कैदी आपलं काम अद्याप करीतच होते. कोणी अधिकारी फिरतीवर आल्यास त्यांनीं मला वर्दी घावयाची असा संकेत होता.

“ वकीलसाहेब, यह देखो आपको कोई मिलने आया है. आपका मुल्की

है. (वकीलसाहेब, आपणांस कोणी भेटावयास आला आहे. तुमच्या देशा-कडला आहे.) बखत्यारअल्लीनं एकाएकीं वर्दी दिली.

“ मेरा मुल्की ? ” (माझ्या देशाकडला ?) मी पडल्यापडल्याच प्रश्न केला.

“ जी हाँ ! आपका मुल्की. कोई मराठा है ” (होय साहेब, आपल्या देशाकडला. कोणी महाराष्ट्रीय आहे.)

मी चटकन् उठून बाहेर आलों. माझ्यासमोर आपल्या काळ्या टोपी-बरोबर स्वतःच्या रंगानं जणूं स्पर्धा करीत असलेला एक बुटकासा इसम वॉर्डरसमवेत उभा असलेला मी पाहिला. मी म्हटलं,

“ क्या है भाई ? ” (काय आहे रे बुवा ?)

“ दादा, वाइच कागुद लिवायचा व्हता. ” त्यानं नम्रगणानं उत्तर दिलं. मला नकळतच एक प्रकारचा आनंद झाला. परमुलुखांत आपली भाषा बोलणारं माणूस भेटलं म्हणजे किती आनंद वाटतो हें अनुभवावांचून समजणं कठीण आहे.

“ कुठला राहणारा रे तूं ? ” मी आपलेपणानं त्याची विचारपूस करून त्याला खाली बसण्यासाठी खूण केली.

सोलापूरच्या क्रिंमिनल सेटलमेंटमध्ये राहात असलेला तो एक मांगगारुडी असून चोरीच्या गुन्ह्यावरून त्याला दोन वर्षांची शिक्षा झाल्याचं त्यानं मला सांगितलं.

“ पत्र कुणाला लिहायचं सांग पाहूं ? ” मी विचारलं.

“ सेटलमेंटमंदीच लिवायचं माझ्या बायकोला. अन् जरा...” असं म्हणून तो जरा थांबला.

“ जरा काय ? ” मी उत्सुकतेने विचारलं.

“ हें बगा दादा, मला येऊनशानी आतां पांगलं सा मयनं झालं; पन तिची काईबी बातमी कळली न्हाई. माझा जीव आपला वढ घेतो तिच्या-

कडे. तिला त्याचं काई न्हाइ म्हना ! अन् काल रातीं पोरावरनं लय वंगाल सपान पाहलं म्यां. त्याच्यापासून काळजी लागलीय बगा. ” हें सर्व सांगत असतांना त्याचा गळा दाटून आलेला आणि डोळे पाण्यानं भरून आलेले मी पाहिले. मला त्याची दया आली.

“ चांगलं लिहितो बरं. तूं कांहीं काळजी करूं नको. ” असं म्हणून मी त्याला धोर दिला आणि पत्र लिहिण्यासाठीं साहित्याची जुळवाजुळव केली.

नांव विचारतां आपलं नांव “ भाग्या मळ्या ” असल्याचं त्यानं सांगितलं. मांग-गारुडी होता हें लक्षांत घेतां त्यामधें अनपेक्षित असं कांहींच नव्हतं. त्याच्या नांवावरून त्याच्या बायकोचं नांव काय असूं शकेल याबद्दल क्षणभर मी तर्क केला आणि ज्या वेळीं त्याच्या तोंडून तें मला कळलं तेव्हां मी अगदीं थक्क झालों. तिचें नांव “ हिरकणी ” असं होतं. कित्येक वेळीं काल्पनिक गोष्टीपेक्षां प्रत्यक्ष परिस्थिति जास्त चमत्कृतिपूर्ण आणि विचित्र असतें असें म्हणतात तें कांहीं खोटं नाही. “ भाग्या मळ्याची ” अर्धोगी एक हिरकणी असेल अशी कल्पना चुकूनसुद्धां सुचली मला नव्हती. मी जें लिहीत आहे त्यांत यत्कर्चितही अतिशयोक्ति नाही, ती एक सत्यकथा आहे.

त्याची सर्व हकीकत ऐकून व केविलवाणी मनःस्थिति अजमावून मी त्याच्या बायकोच्या नांवानं एक पत्र लिहिलं. “ आपल्यावरून जग ओळखावं ” या म्हणीप्रमाणं आपणच आपल्या प्रियेचं मन आळवण्याचा प्रयत्न करीत आहों अशी कल्पना केली. दुसऱ्याचं दुःख त्याच्या परिस्थितीत जाऊन त्याच्याशीं समरस झाल्यावांचून कसं समजणार ? क्षणभर एका विरही मनुष्याची भूमिका मी स्वीकारली आणि अशी कल्पना केली, कीं आपली अर्धोगी आपल्यावर रुष्ट आहे, तुरुंगांत येऊन सहा महिने झाले तरी तिनें एक बोटभर चिडीदेखील पाठवली नाहीं अगर मुलांची खुशालीहि कळवली नाहीं, त्यामुळं आपल्या छकुल्याची आपणास सारखी आठवण होत आहे

आणि आपण आपल्या प्रियेच्या दर्शनासाठी अत्यंत आतुर झालो आहो. अशा भूमिकेवरून मी तें पत्र लिहिलं आणि त्याला वाचूनहि दाखविलं. त्यालाहि तें पसंत पडलं असं त्या क्षणीं मला वाटलं, पण आजच्या घटकेला मला माझी अशी खाली आहे, की त्यामधील बराचसा भाग आणि त्यामागची भावना त्याला मुळींच समजली नव्हती. तें सर्व पत्र इथें देण्याची आवश्यकता नाही. ज्यांनीं आयुष्यामध्ये कधीं काळीं कोणावर प्रेम केलं असेल आणि ज्यांना प्रियाराधनेकरितां एखादं पत्र लिहावं लागलं असेल त्यांना त्याची कल्पना करतां येईल. माझ्या पत्रांतील शेवटचा भाग असा होता—

“...काहीं झालं तरी तूं माझी बायको आहेस. मला तुझी आठवण झाल्याशिवाय कशी राहील ? आपण आपल्या लुकल्यांसह एकत्र राहात होतो त्याची मला पुनःपुनः आठवण होते आणि तसे दिवस पुन्हां येतील का, असा विचार येऊन मन खिन्न होतं. तशांतच काल पहाटे आपला हरि आणि इंद्रायणी यांच्यासंबंधी जें वाईट स्वप्न मी पाहिलं त्यामुळं माझा जीव अगदीं कासावीस झाला आहे. म्हणून आतांपर्यंत माझ्याकडून ज्या चुका झाल्या असतील त्या विसरून आणि सर्व राग सोडून उलट टपालीं मुलांची खुशाली कळवावी. कळावें.

तुझा

भाग्या मळ्या ”

पत्र लिहून कित्येक दिवस लोटले; मला त्याची आठवणहि राहिली नाही. सुमारे एक महिन्यानंतर पुन्हा एकदां जेव्हां भाग्या मळ्या आमच्या वॉर्डोत येऊन ठेपला तेव्हां मला सर्व प्रसंगाची आठवण झाली. त्यानं अत्यंत अद-बीनं रामराम केला आणि एक पत्र माझ्या हातांत देत तो म्हणाला—

“ आज ह्यो कागद आलायु. ”

आपल्या पत्नाचा काय परिणाम झाला हें जाणण्याची मलादेखील उत्सु-

कता असल्यामुळं मी चटकन् तें पत्र घेतलं आणि वाचायला सुरवात केली. पाहिल्या चार ओळी वाचूनच मी अगदीं गार पडलों ! थोडा वेळ विश्रांति घेतल्याशिवाय माझ्याच्यानं तें पुढं वाचवलं नाही. पत्र जसंच्या तसंच दिल्यास वाचक मजवर अश्लीलतेचा आरोप करतील; पण तो धोका पतकरूनहि मी त्यांतला बराचसा भाग जसाच्यातसा देण्याचं धाडस करितं आहे—

“ तुझं ता. XX चं पत्र पावलं. एवढी मुलांची माया व्हती तर चोरी करून तुरुंगांत रे कशाला गेलास मेल्या ? अन् XX तूं कोण रे मला बायको म्हननार ? बोलूनचालून मी तुझी ठेवलेली ! तुला काय हक बायको म्हनायचा ? तुझी ती मुंबयची पेंसलवाली हाए XX तिला वाटलं तर म्हन बायको. हऱ्या अन् इंद्रानी मजेमंदी हाएत. तुझा हऱ्या तिला लय मारतो; मग मीबी त्याचं चांगलं सालडं काढतें. मी आतां घोंड्याच्या गटारावर कामाला हाए. एक सरी केली म्यां आपल्याला. आमी खाऊनपिऊन टेच-मंदि हाओ. अन् सुटल्यावर तूं काइ इकडे येऊं नको. आपलं शेटलमेंट बदलून घे. इकडं आलास तर तुझा मुडदाच पडनार बग.

हिरकणी

पत्र वाचून मला फार आश्चर्य वाटलं ! भाग्या मळ्याची कींव आली ! लिहिणारानं तरी असं पत्र कसं लिहिलं असा विचार आला; पण लगेच एक कल्पना सुचली.

“ तुझ्या बायकोला लिहितांवाचतां येतं का रे ? ” मी त्याला विचारलं.

“ येतं कीं दादा. तीच तर पत्र लिवते. चार यत्ता झाल्यात तिच्या. ” त्यानं किंचित् अभिमानानं सांगितलं. त्याचं उत्तर ऐकून माझ्या प्रश्नाचा उलगडा झाला. तिच्या सांगण्यावरूनच पण एकाद्या तयस्थानं पत्र लिहिलं असतं तर इतका शिवराळपणा खचित केला नसता. पण तिची तीच लिहिणारी असल्यामुळं तिनें कोणताच विधिनिषेध पाळला नव्हता अगर आडपडदाहि ठेवला नव्हता. जें मनांत येईल तें निःसंकोचपणानं लिहून टाकलं

होतं. तिच्या सरळ स्वभावबद्दल आणि मनाच्या मोकळेपणाबद्दल तशा परिस्थितीतहि मला मोठं कौतुक वाटलं. त्याचप्रमाणं आपल्या बायकोला लिहितांवाचतां येतं याबद्दल सकारण अभिमान बाळगणाऱ्या निरक्षर भाग्या मळयाबद्दलहि मला आदर वाटला. शिक्षणामधें आपली बायको आपल्यापेक्षां पुढें आहे याबद्दल पांढरपेशा वर्गीतील किती नवऱ्यांना मनापासून आनंद होईल ? असो.

पत्र वाचून मी तर थंडच पडलों होतो ! आतां तें भाग्याला कसं वाचून दाखवावं हा प्रश्न होता ! पत्रांतील मजकूर ऐकून त्या विचारांच्याची काय स्थिति होईल याची मला कल्पना करवेना ! यापेक्षां तिनं पत्रच पाठवलं नसतं तरी बरं झालं असतं असं मला वाटलं. पण आतां त्याला काय इलाज होता ? त्याच्या अज्ञानाचा फायदा घेऊन त्याला खोटाच मजकूर वाचून दाखविला तर काय हरकत आहे ? असाहि एक विचार आला. पण तसं आपण केलं आणि त्यानं तें पत्र दुसऱ्याकडून वाचून घेतलं तर मीं ती कल्पना सोडून दिली आणि प्राप्त कर्तव्य म्हणून कठोर अंतःकरणानं पत्र वाचण्यास सुरवात केली.

पत्र वाचून पुरं होईपर्यंत मीं वर पाहिलें नाहीं. त्याच्या तोंडाकडे पाहण्याची माझी छातीच झाली नाहीं ! संकटांत पडलेल्या मनुष्याचा एकच एक आधार असावा आणि तोच तुटल्याचं सांगण्याचं काम आपल्या नशिबी यावं तसा प्रकार होता ! इथं तर परिस्थिति त्याहूनहि वाईट होती. एक वेळ आपल्या प्रिय व्यक्तीच्या मृत्यूची बातमी आपण घैर्यानं ऐकून घेऊं; पण ऐन वेळीं त्या व्यक्तीनं आपल्याला झिडकारलं तर तें दुःख सहन करणं फार कठीण आहे. पत्र वाचून झाल्यावर हलकेंच मीं त्याच्या चेहऱ्याकडे पाहिलं. त्याच्या डोळ्यांवाटे अश्रु वाहात असतील किंवा त्याचा चेहरा संतापानं लाल झाला असेल अशी माझी कल्पना होती. पण काय चमत्कार पाहा, भाग्याला यांपैकीं कांहींच झालं नव्हतं. उलट त्याच्या तोंडावरून

त्याला थोडफार समाधान झालं असावं असंच दिसलं. त्याच्या चेहऱ्यावर हास्याची एक अंधुक छटा मी पाहिली. मी आश्चर्याने अगदी थक्क झालो. मी त्याला म्हटलं,

“ भाग्या, अशी काय रे तुझी बायको ? तिने तर तुला सोडाचिडी दिलेली दिसते ! ”

“ बायकोचं काय वकीलसाहेब ? एक सोडून छप्पन बायका मी करीन ” त्याने तडकाफडकी उत्तर दिलं. आणखी गप्पा मारायला वेळ नसल्यामुळे तो तसाच निघून गेला. पत्तहि माझ्या हातांत तसंच राहून गेलं.

या एकंदर घटनेबद्दल मला मोठा आचंवा वाटला. आपल्या मनावरून त्याच्या मनोव्यापारांची कल्पना करण्यांत आपली फसगत झाली ही गोष्ट मला कळून चुकली. मला त्याच्या मनःस्थितीची कल्पनाच करता येईना.

बायकोने टाकून लिहिलं, सोडून दिलं, इतकंच काय—पण तिने मारण्याची देखील धमकी दिली, तरी त्याला कांहीच कसं वाटलं नाही. उलट तो दुसऱ्या बायका करण्याची भाषा बोलू लागला ! मृत पत्नीच्या शवाला अग्नि देऊन परत येतानाच दुसऱ्या लग्नाचं सूतोवाच करणाऱ्या नवऱ्यांच्या गोष्टी मी ऐकल्या होत्या; पण माझा त्याच्यावर विश्वास बसत नसे. आजच्या प्रकारानं मात्र माझ्या पातिपत्नीच्या प्रेमासंबंधीच्या कल्पनांना चांगलाच धक्का बसला. खरोखर, एकनिष्ठ प्रेमाला जगांत कांहीच किंमत नाही का ? एकनिष्ठपणा हा सद्गुण समजून त्याची थोरवी गाण्यांत आपली चूक तर होत नाहीना ? एकान्तांत जन्मभर झुरत राहाणाऱ्या एखाद्या विरही मनुष्यापेक्षा भाग्या मळ्याच जास्त सुखी आणि शहाणा नव्हे का ? आपण ज्या नैतिक मूल्यांचे गोडवे गातो तीं मूल्यं तरी काय आहेत ? सद्गुण अशी वस्तु तरी जगांत आहे का ? की सर्वच लोक केवळ वैयक्तिक स्वार्थामागं लागलेले आहेत ? असे अनेक प्रश्न एकामागून एक मनांत येऊन मन अगदी अस्वस्थ आणि उदास झालं. मनाला थोडा विरंगुळा पडावा म्हणून

मी उठलों आणि एका कैदी मित्राकडे गेलो. त्याला पत्रासंबंधीची इत्यंभूत हकीगत सांगितली व पत्रहि त्याला वाचावयास दिलं. पत्र वाचून तो पोटा धरून हसूं लागला. मला त्याचं आश्चर्य वाटलं, किंचित् रागहि आला आणि मी त्याला म्हणालों,

“ हंसतोस काय ? इतका आनंद होण्यासारखी का गोष्ट आहे ही ? ”

“ हसूं नको तर काय रडूं ! मला तुझीच मोठी गंमत वाटते ! हे पुस्तकी विद्येचे आणि कृत्रिम जीवनाचे परिणाम आहेत. जनतेशीं समरस होण्याच्या भरांत आपण सुशिक्षित मंडळी कित्येक वेळीं अत्यंत भावुक आणि अतिरेकी बनतो. खऱ्या वस्तुस्थितीकडे डोळेझाक करतो आणि आपल्या हृदयांत ज्या भावना उठतात त्यांचा आरोप इतरांच्यावर करून अशी फसगत करून घेतों. असं झालं म्हणजे निराश होऊन जगांत कांहीं राम नाही असं प्रतिपादण्यास सुरवात करतो. सर्वोनाच एका मापानं मापणं बरोबर होणार नाही. मानवी जीवन विविध आहे. मनुष्याच्या जीवनावर एकाच भावनेचं अधिराज्य चालत नसतं. ” त्यानं एक छोटंसं व्याख्यानच दिलं.

“ असं आहे तर सांग पाहूं भाग्या मळ्याच्या जीवनांत कोणत्या भावनेचं प्रभुत्व आहे तें ? ” मी त्याला अडविण्याच्या हेतूनं विचारलं.

“ हें पाहा, तें मला एकदम सांगतां येणार नाही. आपल्याला तें शोधून काढावं लागेल. ” त्यानं अत्यंत धीमेपणानं जबाब दिला.

मला त्याच्या बोलण्यांत बराच सत्यांश असल्यासारखं वाटलं. मी आपलं डोकं खाजवून पाहूं लागलों बराच वेळपर्यंत. मला तें कोडं कसं सोडवावं याची कांहींच युक्ति सुचली नाही. पण कांहीं वेळानं माझ्या डोक्यांत सहज कल्पना आली आणि भाग्या मळ्याला विचारून ती पडताळून पहाण्यासाठीं मी अधीर झालों. माझ्या अपेक्षेप्रमाणं पत्र परत नेण्यासाठीं तो दुसऱ्याच दिवशीं माझ्याकडे आला. जरा वेळ अवांतर गप्पा मारल्यावर मी हलकेंच विषयाला चालना दिली.

“ काय रे भाग्या, हिरकणीचें तुझ्यावर प्रेम नाही, ती तुझी पर्वा करीत नाही याची तुला कल्पना होती तर तें पल कशाला लिहवलंस माझ्याकडून ” मी विचारलं.

“ प्रेम अन् बीम मला काई कळत न्हाई. अन् तिला माझी पर्वा नाही तर मला तरी तिची पर्वा कुठं आहे ! ” तो म्हणाला.

“ होय, तें तर तुझ्या बोलण्यावरून दिसलंच ! पण मग पत्र तरी कशाला पाठवलंस ? ” मी पुन्हां त्याला तोच प्रश्न केला.

“ बायकोचं काइ न्हाई; पण पोरसाडी जीव तुटतो ना दादा ! ” तो सद्गर्दित अंतःकरणानं म्हणाला. त्याच्या आवाजांत पुन्हां एक वेळ भावनेचा ओलावा दिसून आला. माझी कल्पना बरोबर असल्याची साक्ष पटली. पोरान्याच्या प्रेमापायी त्यानं मला पत्र लिहायला सांगितलं होतं. बरेच दिवस खुशाली न कळल्यामुळं आणि वाईट स्वप्न पडल्यामुळं त्याला त्यांची काळजी लागली होती. पत्रांत त्याला जरी शिष्यांचा आहेर होता, तरी पोरानांची खुशालीहि होती आणि त्यामुळंच पत्र ऐकून त्याच्या चित्ताला थोडंफार समाधान झालं होतं.

माझ्या मिलानं सांगितलेली गोष्ट खरी होती. स्त्री-प्रेमाला त्याच्या जीवनांत विशेष महत्त्व नव्हतं; तिच्या प्रेमळ सहवासाची त्याला पर्वा नव्हती. वात्सल्याची भावनाच जास्त प्रभावशाली होती. त्या भावनेवरच त्याच्या जीवनाची चक्रं फिरत होती. त्यावरच त्याचं सुखदुःख पुष्कळ अंशानं अवलंबून होतं. अशा परिस्थितीत आपल्यावरून दुसऱ्याच्या मनाची कल्पना करणं बरोबर होईल का ?

बंदी जीवनांतील एक आठवण

७

मनुष्याचं मन हें एक कोडं आहे. त्याची गुंतागुंत सोडवणं फार अवघड काम आहे. मानसशास्त्राला तरी कधी काळी त्याचा पूर्ण उलगडा होईल की नाही कोण जाणे ! मनाचे कित्येक व्यापार तर आपल्याला नकळत असेच चाललेले असतात. एकादे वेळीं एक प्रकारच्या गूढ उदासीनतेनं तें पूर्णपणें आच्छादून जातं.

तुरुंगांतील त्या दिवसाची मला चांगली आठवण आहे. कां कुणाला ठाऊक, पण मला त्या दिवशीं फार उत्साह वाटत होता. एक प्रकारच्या मधुर भावनेनं मन कसं भारत्यासारखं झालं होतं. संध्याकाळची वेळ होती ती. मी आपल्या कोठडीत पथारी पसरून वाचीत पडलों होतों. हळूहळू सूर्यप्रकाश नाहीसा झाला. मी पुस्तक बंद केलं आणि त्या छोट्या कोठडीत

येरझारा घालूं लागलों. अज मनाला एवढा उत्साह वाटण्याचं काय कारण ? मी विचार करूं लागलों; आणि विचार करतां करतां किती वेळ झाला याचं देखील मला भान राहिलं नाही. शेजारच्या माझ्या सिंधी मित्रानं मला पुकारलं तेव्हां मी आपल्या तंद्रीतून जागा झालों.

‘ मास्टरसाहेब, क्या पढ रहे हो ? अरे भाई, ज्यादा पढना ठीक नहीं. दिमागमें कीड़े पड जायेंगे. ’ असं म्हणून तो खूप मोठ्याने हंसला. माझ्या वाचनाच्या आसक्तीबद्दल तो नेहमी अशा प्रकारची कांहीतरी चेष्टा करीत असे. त्याच्या विनोदी स्वभावाची मला मोठी गंमत वाटे.

‘ कौन ? करीमबख्श, आगया क्या ? ’ मी विचारलं.

‘ आगया क्या ! मुझे आये तो एक, जमाना हो गया. न मालूम आप किस धुन में रहते हैं ! अजितसिंग का क्या हाल है ? ’ (आलास का काय विचारातं ? मला येऊन एक युग झालं ! तुम्ही कोणत्या विचारांत मग असतां कांहीं कळत नाही ! अजितासिंगाची काय बातमी आहे ?)

माझ्या एका बाजूला करीमबख्श आणि दुसऱ्या बाजूला अजितासिंग असं आमचं त्रिकूट असे. तुरुंगामध्ये ज्या हजार भानगडी कराव्या लागतात, त्या करून आम्ही तिघांनी एका रांगेच्या आणि सलग अशा खोल्यांत आमचं बस्तान बसवलं होतं. करीमबख्श तुरुंगाच्या बाहेर कामाला जात असे. रेल्वेच्या वॅगनीतला माल उतरविण्या—चढविण्याचं फार मेहनतीचं काम त्याला करावं लागे. आणि परत यायलादेखील त्याला खूप उशीर होत असे. आल्यावर त्यानं आमची विचारपूस करावी आणि मग तिघांनीं मिळून आपापल्या खोलीच्या दरवाजाशीं बसून थोडा वेळ गप्पागोष्टी आणि थट्टा-मस्करी करावी असा आमचा कार्यक्रम असे.

अजितासिंग हा एक टेरास्ट पक्षाचा पंजाबी तरुण होता. अगदीं भर जवानीमध्ये म्हणजे वयाच्या एकविसाव्या वर्षी त्याला शिक्षा झाली आणि तीसुद्धां जन्मेठेपची ! मोठ्या उमद्या स्वभावाचा होता तो. गाण्याचा त्याला

विशेष शोक असे. मलादेखील गाणं ऐकण्याची फार आवड आहे. तुरंगा-मध्ये त्याची फार जरूरी वाटते. कैद्याचं मन कोमल भावनांचं भुकेलं असतं आणि अशा वेळीं कोणीं एकांद गोड गाणें ऐकवलं तर फार बरं वाटतं. परिस्थितीचा विसर पडण्याला गाण्यासारखं दुसरं साधन नाही. संध्याकाळीं सर्व कैदी आपापल्या खोल्यांत बंद होऊन सर्वत्र सामसूम झालं म्हणजे कोणीतरी गाणं म्हणावं असं मला नेहमी वाटे. तरीपण मी अजितला गाण्याचा सहसा आग्रह करीत नसे. त्याचा स्वभाव प्रेमळ तसाच फार हळवा होता. त्यानं गाणं म्हणायला लागावं आणि पहारेवाल्यानं येऊन त्याला चार शब्द ऐकवावे हें माझ्या स्वभावाला आवडत नसे. पण त्या दिवशीं माझ्या मनाला थोडासा उन्मादच झाला होता, असं म्हणायला हरकत नाही. चांदणं कसं सुरेख पडलं होतं. आमच्या सुदैवानं चंद्रकिरण थेट गजांतून येऊन आमच्या खोल्यांतून प्रवेश करीत असत. प्रकाशाची किंमत काय आहे, तें अंधारांत जीवन कंठावं लागल्याशिवाय समजणार नाही— आणि त्यांतहि शीतल चंद्र-प्रकाशाचं काय वर्णन करावं ? पौर्णिमेचं चांदणं म्हणजे आम्हांला एक मोठी दौलत वाटायची. उन्हळ्याचे दिवस होते. चंद्रप्रकाशाबरोबर मंद मंद चाराहि वहात होता. वृत्ति उन्मादित झाली आणि मी म्हटलं,

‘ कहिये अजितसिंग, भिजाज तो अच्छा है ? ’

‘ जी हां. क्यूं न होगा. थंडी हवा चल रही है और तिपसर भी यह चांदनी. गोया दूध बरस रहा है. ’ (होय, ठीक आहे. कां नाही असणार ? गार वारा सुटला आहे आणि त्यांतच हें चांदणं जणुं कांहीं दुधाचा वर्षाव करीत आहे.) त्यानं उत्तर दिलं.

‘ अच्छा तो कुछ गानावाना सुनायेंगे ? ’ (बरं मग गाणंविणं ऐकवणार का ?)

‘ गा ’ म्हटलं म्हणजे अजितसिंग कधीं ‘ नाही ’ म्हणायचा नाही हें मला ठाऊक होतं. काकोरी खटल्यांत फांशीची शिक्षा झालेला प्रसिद्ध क्रान्ति-

कारक रामप्रसाद विसमिल याची एक गजल म्हणण्यास त्यानं सुरवात केली. ही गजल फांशी जाण्याच्या आदल्या रात्री लिहिलेली आहे असें म्हणतात. त्याचा आवाज फार गोड होता असं नाही; पण तो गाणं इतकं पद्धतशीर आणि तन्मय होऊन म्हणत असे, कीं सर्वोनातें सारखं सारखं ऐकावंस वाटे. गातां गातां तो खूप रंगांत आला. स्वतःला विसरून गेला होता अगदीं. मीदेखील हळूहळू गाण्यांतील भावनेशीं एकरूप होऊन टाळी वाजवून ठेका धरण्यास आरंभ केला होता.

“ काश, अपनी जिन्दगी में हम यह मंजल देखते. ’ (आम्ही आपल्या आयुष्यांत आमचं ध्येय गांठलेलं पाहिलं असतं तर किती बरं ज्ञालं असतं ? ‘ काश ’ याचं बरोबर भाषांतर इंग्रजीतलं ‘ Would that ’ या शब्दांनीं करतां येईल.) ही ओळ तो आळवीत होता. पण ओळ पुरी होण्यापूर्वीच एका कर्कश व कठोर आवाजानं रंगाचा बेरंग केला ! रात्रीच्या शांत वातावरणांत एकदम बीज कडाडल्यासारखं ज्ञालं !

‘ कौन चीखता है ? गाते हो, तालिया बजाते हो, क्या जेल है की धरम-शाल ? ’ पहारेवाल्याचा आवाज होता तो ! त्यानं बीणेच्या तारा तडातडा तोडून टाकल्या ! मधुर आलापांनीं रचीत आणलेल्या सुंदर कलाकृतीच्या ठिकऱ्या ठिकऱ्या झाल्या ! माझ्या मनाला चरका बसला ! कधीं नव्हतं तें आज गाणं म्हणायला सांगितलं आणि त्याचं हें असं ज्ञालं ! बरं, एवढ्यावरच संपलं असतं तरी हरकत नव्हती, पण करीमबखानं आणखी शहाणपणा केला.

‘ लछमनसिंग, क्या वकीलसाहेबको भी तुम टोकते हो ? (काय, वकील-साहेबांनासुद्धां दटावतोस ? ’) त्यानं शिष्टपणानं विचारलं.

‘ भाइ, यहां वकीलसाब वगैरे हम कुछ जानते नहि. इधर तो या अमीर हो या गरीब सब कैदी है; एकसरीके है. ’ (वकीलसाहेब वगैरे मी ओळखत नाहीं. इथं श्रीमंत असो किंवा गरीब असो, सर्व कैदी आहेत. सर्व सारखे आहेत.) असं म्हणून आपला दंडा आपटीत चालता झाला. त्यानं

दंडा दगडावर आपटला खरा; पण तो आमच्या हृदयावर लागला हे त्या विचार्याला कसं कळावं ? आमचं हृदय जर त्या दगडाप्रमाणं कठीण असतं तर किती बरं झालं असतं ? किंबहुना तें तसं व्हावं अशीच तुसंगांतील अधिकाऱ्यांची अपेक्षा असते. एका जेलरनं मला तसं बोलूनहि दाखविलं होतं. आणि त्या वेळीं तर मी 'ब' वर्गाचा कैदी होतो. असो. झालेल्या प्रकारानंतर कांहीतरी बोललं पाहिजे म्हणून मी अजितासिंगाशी वरकरणीं थोडसं बोललों. पण बोलण्यामध्ये आमच्यापैकी कोणाचंच लक्ष नव्हतं. मी त्याला 'गुड नाईट' करून आपल्या विचार्यावर येऊन पडलों.

चंद्र वर निघून गेल्यामुळं खोलीमध्ये आतां अंधार झाला होता. चंद्र-प्रकाशाबरोबरच सायंकाळचा उल्हासहि पार मावळून गेला ! वादळापूर्वीची शांतताच ठरली ती. अखेरीस पडल्या पडल्या तुसंगांतील जीवनाचा मी विचार करूं लागलों. खरंच, तो शिपाई म्हणाला त्यांत काय खोट होतं ? हा तुसंग आहे; इथं माणसामाणसामध्ये भेदभाव नाही; सर्व कैदी आहेत. आणि सर्वांचे हक्कहि सारखेच. माझ्या बुद्धीला या सर्व गोष्टी पटल्या होत्या. आणि म्हणूनच 'अ,' 'ब,' 'क' असे कैद्यांचे तीन वर्ग असूनहि 'क' वर्गात रहाणं मला एका परीनं पसंत पडे. पण बुद्धीला एकादी गोष्ट पटली तरी मनाला ती पटेल असं थोडंच आहे ? प्रत्यक्ष प्रसंग आला म्हणजे भावनांचा जोर होऊन मन त्याविरुद्ध बंड करतं. बुद्धीचं समाधान झाल्यावर मनाचं समाधान करणं अत्यंत अवघड काम आहे. आणि त्यांत यश येण्यासाठीं अविरत प्रयत्न करावा लागतो. वरकरणीं आम्ही इतर कैद्यां-बरोबर समानतेच्या नात्यानं वागत असतो, पण मनाच्या एका कोपऱ्यांत आमचा अहंकार दडून बसलेला असतो. आपल्या दर्ज्याकडे, शिक्षणाकडे आणि गुन्हाकडे पाहून आपल्याशी इतरांच्यापेक्षां जरा निराळ्या तऱ्हेनं वागावं असं आंतल्या आंत वाटत असतं. आमच्याशी अधिकाऱ्यांचें जें वर्तन असतं त्यांत तसा थोडाफार फरक असतोहि. आणि त्यामुळंच लछमनसिंगासारख्यां

कायद्याचं खरं स्वरूप उघड करून दाखवलं म्हणजे अंतस्थ दडून बसलेला अहंकार हळूच आपलं डोकं बाहेर काढून आपल्या अस्तित्वाची जाणीव करून देतो. या अहंकाराला लगाम लावण्यांत आपल्याला जें कमीअधिक यश येईल, त्या प्रमाणांत आपलं तुरुंगांतील जीवन कमीअधिक सुखाचं अथवा कष्टाचं होईल. त्याला पूर्णपणे दडपून टाकून सर्वांशीं समरस होण्याची कला ज्याला साधली तो पारंगत झाला असं म्हणायला हरकत नाही.

या दृष्टीनं अजितसिंगाबद्दल मला फार वाईट वाटे. त्याला त्याचं सर्व आयुष्य त्या चार भिंतींच्या आंत काढायचं होतं. साहजिकच त्याला असं वाटे, कीं आपलं शिक्षण, कर्तव्यगारी, त्याग वगैरे गुणांकडे पाहून इतर कैद्यांनीं आपल्याला मान द्यावा आणि आपल्यावर प्रेमहि करावं. कित्येक वेळीं तर आपली नैतिक मूल्यं इतरांच्याहून वेगळीं आणि उच्च आहेत याची जाणीवदेखील तो इतरांना करून देई. त्या मूल्यांचा लोकांनीं अंगिकार करावा या सद्देतूनच तो असं करी; पण त्याचा परिणाम मात्र विपरीत होई. लोक त्याला मान देत, त्याला भिऊन वागत, पण त्यांचं त्यांच्यावर असावं तसं प्रेम नसे. आणि कांहीं प्रसंगानं ही गोष्ट त्याच्या नजरेस आली म्हणजे त्याचं मन उदास होई. आपलीं मूल्यं कायम ठेवूनहि सर्वसामान्य कैद्यांशीं समरस होण्याची कला त्याला साधली नव्हती. बोलतां बोलतां मी एकदां सहज म्हटलं कीं, 'आपण ज्या उच्चतर नैतिक मूल्यांची बढाई मारतो त्यांपैकी कित्येक मूल्यं हीं केवळ वर्गालाच शक्य असतात. त्यांची ती एक प्रकारची चैन आहे.' यांवर आमचा किती वेळ तरी वादविवाद झाला. नीति म्हणजे काय ? त्रिकालाबाधित, स्वयंभू अशीं कांहीं नैतिक मूल्यं आहेत किंवा काय ? वगैरे अनेक प्रश्नांची चर्चा झाली. वादविवादांतून निर्णयनिष्पत्ति होणं बहुधा अशक्यच असतं; तरीपण एका मुद्द्यावर त्याचं व माझं एकमत झालं. सत्य, ज्ञान, सौंदर्य, प्रेम, कृतज्ञता इत्यादि गोष्टी नित्य आहेत असं धरलं, तरी सुखवस्तु

लोकानीं त्यांचा अर्थ सांगावा आणि गरिबांनीं तो मान्य करावा ही नैतिक मक्तेदारी जोंपर्यंत चालू राहिल, तोंपर्यंत समाजजीवनांत खऱ्या नतिांचा विकास होणं अशक्य आहे. असो.

तुरुंगांत उच्चनीच भाव नाहीत, सर्व माणसं साख्खीं आहेत, याची जाणीव लछमनसिंगानं आम्हांला करून दिली. असं म्हणतात, कीं मृत्यूच्या दरबारांत रावापासून रंकापर्यंत सर्वांना एकाच मापानं, मोजलं जातं ! 'मृत्यु न म्हणे हा भूपति, मृत्यु न म्हणे हा चक्रवर्ति,' 'Death is a mighty leveller !' मृत्यु सर्वांना सम पातळींत आणून सोडतो. मृत्यूच्या खालो-खाल सर्वांकडे समदृष्टीनं पहाण्याचं कार्य कुठं पूर्ण होतं असेल तर तें तुरुंगा-मध्ये. मृत्यु आणि तुरुंग यांत एक प्रकारचं विलक्षण साम्य आहे. मनुष्याला सर्वांत जास्त कशाची भीति वाटत असेल तर ती मृत्यूची. मृत्यु प्रत्यक्ष पुढं येऊन उभा राहिला म्हणजे जीवनावर आपली किती आसक्ति आहे हें कळून येतं. यमराजाच्या हातांत केवढी सत्ता आहे ? इष्टमित्रांचे पाश तडातड तोडून एका क्षणांत तो मनुष्याला संसारावेगळा करून टाकतो ! तुरुंगांतील अधिकारी यापेक्षां दुसरं काय करतात ? कित्येक कैदी त्यांना 'यमदूत' या नावानं संबोधतात त्याचं कारण याशिवाय दुसरं काय असूं शकेल ? ज्यांना ठराविक मुदतीच्या शिक्षा झाल्या आहेत अशांची गोष्ट क्षणभर बाजूला ठेवली तर जन्मठेपीची शिक्षा झालेल्या कैद्यांची पुन्हा एक वेळ बाह्य जगांत अवतार करण्याची आशा ही आशा नसून केवळ स्वप्न असतं. जगाच्या दृष्टीनं त्यांचा मृत्यूच झालेला असतो. मात्र बाह्य जगाकडे पहाण्याकरितां तुरुंगाच्या तटांत एक खिडकी ठेवलेली असते आणि ती मधून उघडण्यांत येतें. त्यामुळं कित्येक वेळीं सुखापेक्षां दुःखच अधिक झाल्यास त्यांत आश्चर्य करण्यासारखं कांही नाही. ज्या कोणाला मृत्यूच्या-पुढं देखील निर्भयपणं उभं रहाण्याची महत्त्वाकांक्षा असेल, त्यानं तुरुंगाचा अनुभव एक वेळ अवश्य घ्यावा. विचाराची मजबूत भूमिका आणि उत्कट ध्येयनिष्ठा असेल तर ही गोष्ट मुळींच अशक्य नाही.

ह्या सर्व कल्पना विषण्ण मनाने अगदी झपाट्याने येऊन गेल्या; पण लागलीच असा विचार आला, कीं तुरुंगांत हे अनुभव मिळतात हें खरं असलं तरी ज्यांची इच्छा नाही त्यांना मृत्यु येण्यापूर्वीच त्यांच्या विक्राळ स्वरूपाची चुणुक दाखविण्याचा हा खटाटोप सरकारनं कशाकरितां आरंभला आहे. समाजाला तुरुंगाची काय आवश्यकता ? इतक्या लोकांना तिथं डांबून ठेवण्याचं प्रयोजन काय ? असं म्हणतात, कीं हे लोक गुन्हेगार आहेत; समाजामधें रहाण्यास नालायक आहेत; समाजबंधनं न पाळणारे म्हणून समाज-धारणेस विघातक आहेत; आणि म्हणूनच त्यांना समाजांत वावरूं देणं अनिष्ट आहे. हे सर्व लोक खरोखरच गुन्हेगार आहेत किंवा काय, हा देखील एक प्रश्नच आहे. पण तो प्रश्न क्षणभर बाजूस ठेवला आणि असं गृहीत धरलं, कीं या सर्व कैद्यांनीं समाजाचा अक्षम्य अपराध केला आहे, तरी तुरुंगांत त्यांना ज्या प्रकारानं वागवण्यांत येतं तसं वागवण्यानं समाजाचं कोणतं कल्याण होतं ? त्यांना शिक्षा करण्याचा उद्देश काय ? कोणी म्हणतात, कीं अपराधाचं शासन म्हणून त्यांना शिक्षा करणं अवश्य आहे. कोणाच्या मते इतर लोकांना वचक वसून त्यांनीं अपराध करूं नये म्हणून गुन्हेगारांस उदाहरणादाखल कडक शिक्षा देणें जरूर आहे; तर कांहीं लोक गुन्हेगारांस सुधारण्याच्या उद्देशानं शिक्षा करावी असं म्हणणारे आहेत. वास्तविक पहातां शिक्षा देण्यामध्ये नेहमीं एकच हेतु असतो असं नाही. कोणत्याहि दंडविधानांत या सर्व हेतूंचा कमीअधिक प्रमाणांत समावेश असतोच. कोणत्या बाजूवर विशेष भर द्यावयाचा एवढ्यापुरताच काय तो फरक पडतो. तुरुंगामधें मीं जो अनुभव घेतला, त्यावरून माझी अशी खात्री झाली आहे, कीं शिक्षा देणाऱ्याचा हेतु कांहींहि असला तरी तुरुंगाच्या अधिकाऱ्यांच्या मनांत सूडाची भावनाच सर्वोत्तम जास्त बलवत्तर असते. कैद्यानं समाजाचा अक्षम्य अपराध केला आहे आणि त्याला सतावणं हें आपलं कर्तव्यच आहे असं त्यांना वाटत असतं. कैदी म्हटला म्हणजे तो कैदी. त्याच्या जीवनांत थोडासा

आराम अनायास होत असला तरी तो होतां कामां नये. त्या बाबतीत माझा स्वतःचा एक अनुभव सांगावासा वाटतो.

मी व माझे सहकारी कैदी जे काम करीत असू त्या कामाकरितां रद्दीची (कागदाची) जरूरी असे. साहजिकच आम्ही त्या रद्दीचा आमच्या भाकरी वगैरे ठेवण्याकरितां उपयोग करीत असू. एके दिवशीं आम्ही आमच्यापुढं कागद पसरून त्यावर भाकरी ठेवून दुपारचं जेवण करीत होतो. गप्पागोष्टी व थट्टाविनोद चालला होता. आम्ही आनंदांत होतो. हा प्रकार दुरून येणाऱ्या जमादारानं पाहिला. त्याच्याच्यानं आमचं क्षणिक सुखदेखील पहावलं नाहीं. तो थेट आम्ही बसलों होतो तिथं आला आणि त्यानं आमची हजेरी घेण्यास सुरवात केली ! “तुम लोग कायदेकी तो कोई परवा भी नहि करते ! तुमारेसे अच्छा सुलूक करने लगा तो तुम सर पर बैठ गये. कागज बिछाया है; उपर रोटी रखी हैं, आरामसे बैठे हैं, गोया घरमें रोटी खाने बैठे हैं !” (तुम्ही मंडळी कायद्याची कांहीं परवाच करीत नाहीं. तुमच्याशीं चांगलं वागूं लागलों तर तुम्ही डोक्यावर बसला. कागद पसरला आहे, वर भाकरी ठेवल्या आहेत आणि मारे मजेमध्ये जेवण चाललं आहे. जसं कांहीं घरीच जेवायला बसले आहेत !) बाब्र अगदी क्षुल्लक आहे पण तुरुंगाच्या अधिकाऱ्यांची वृत्ति त्यामधें चांगली प्रतिबिंबित झालेली आहे. कैद्यानं सुखानं रहावं म्हणजे काय ? त्याला देतां येईल तितका लासत्र दिला पाहिजे. तुरुंगाच्या व्यवस्थेंत कांहीं महत्त्वाचा फरक करून तुरुंग कैद्यांना सुधारण्याच्या दृष्टीनं चालवायचे असल्यास जुन्या वातावरणांत वाढलेल्या सर्व अंमलदारांना प्रथम रजा द्यावी लागेल. कारण यापुढं त्यांच्या मनोवृत्तींत फरक घडवून आणणं जवळ जवळ अशक्यच आहे.

कैद्यांनीं गुन्हे केले असले तरी ते कोणत्या परिस्थितीत केले आहेत इकडे लक्ष पुरवायला नको काय ? एक वेळ मनुष्यानं समाजाचं बंधन तोडलं तर तो कायमचा निरुपयोगी ठरतो काय ? सर्वच कैदी पूर्णपणें सुधारूं शकतील

असं कोणीच म्हणणार नाही. तरीपण शेंकडा ऐशी लोक सुधारण्यासारखे असतात असं मला वाटतं. प्रचलित पद्धतीमुळे मात्र तो सुधारण्याऐवजी त्याच्या मनुष्यत्वालाच अजिबात फांटा मिळतो. कैदी झाला तरी तो मनुष्यच आहे. त्याच्या हृदयात इतरांप्रमाणे प्रेम, वात्सल्य, अन्यायाची चीड यांसारख्या भावना उठत नसतील असं कोण म्हणेल ? पण आजच्या तुरुंगांत त्या भावनांना वाव नाही. त्यांचा विक्रम तर नाहीच, पण त्यांना दडपून टाकण्याकडेच अधिकाऱ्यांचा कल दिसून येतो. जिथं अन्यायानंच कांहीं कामं करून घेण्यांत येतात, तिथं अन्यायाची चीड हा सदूगुण समजून कसं चालेल ? भिल्ल किंवा कातवडी म्हटला म्हणजे त्यानं भंग्याचं काम केलंच पाहिजे असा जिथं कायदा, आणि त्यानं तें नाकारलं तर त्याच्या पाठीत लोथ मारून तें करून घेणं हा जिथं उपाय, तिथं न्यायान्यायाच्या नाजुक भावनांना उराशी बाळगून कसं भागणार ? प्रथम प्रथम कैद्याच्या देखत जेव्हां असले प्रकार घडतात तेव्हां त्याचं रक्त उसळू लागतं. जुने अनुभवी कैदी त्याला आंवरण्याचा प्रयत्न करतात; पण कित्येक वेळीं रहावत नाही. जुलमाचा प्रतिकार करण्याचा तो प्रयत्न करतो आणि त्यांत एक वेळ थप्पड बसली म्हणजे स्वतःच्या अगतिकत्वाची त्याला जाणीव होते. हलकें हलकें त्याचं मन निर्ढावतं, अन्याय हा शब्दच तो विसरून जातो; आणि असं झालं म्हणजे तो कैदी 'सुधारला' या सदरांत जमा होतो. तुरुंगामधें कैदी सुधारणं याचा अर्थ मनुष्यत्वालाच पारखा करून टाकणं असा आहे. असं असलं तरी निसर्गतः उत्पन्न होणाऱ्या भावना जतन करून त्यांना व्यक्त स्वरूप देण्यासाठी कैद्याची धडपड चाललेली मात्र आपल्याला अनेक वेळीं पहावयास मिळते.

एकदां एका जन्मठेपीच्या कैद्यानं एक मांजर पाळलं होतं. त्याला तो तो हॉस्पिटलमधून दूध आणून घालीत असे. अर्थातच तिथं सर्व मोजलेलं आणि जितक्यास तितकं असायचं. चोरी करून किंवा दुसऱ्या कांहीं खट-

पटी करून त्याला तें आणावं लागे. पण हें किती दिवस चालणार ? एक दिवस त्याचं कारस्थान उघडकीस आलं आणि त्याच्या आईमाईचा उद्धार झाला. शिव्यांच्या भडीमाराचं त्याला विशेष वाटलं नाही, पण आतां आपल्या मांजराचं कसं होईल याबद्दल मात्र त्याच्या मनाला हळहळ वाटली !

यावरून बंदी जीवन म्हणजे नेहमींच काळ्या ढगांनी व्यापलेलं असतं असा कोणी ग्रह करून घेतल्यास तो चुकीचा होईल. उदासीन मनःस्थितीत प्रतिबिंबित झालेली त्याची ही एक बाजू आहे इतकंच. तुरंग म्हटला तरी तिथं मनुष्यच रहातात. त्यांच्या मनाची रचना इतरांच्यापेक्षा सर्वस्वी निराळी असते असं म्हणायला कांहींच जागा नाही. कित्येक लोकांची तशी कल्पना असते ही गोष्ट मात्र तितकीच खरी आहे. एका कैद्यानं याबद्दल आम्हांला एक मजेदार अनुभव सांगितला. तो म्हणाला—“एकदां आमची एका तुरंगगांतून दुसऱ्या तुरंगगांत बदली झाली. सिंध प्रांतांतल्या एका गांवांतून आम्ही चाललो होतो. ‘कैदी आले, कैदी आले !’ म्हणून रस्त्याच्या कडेला कांहीं लोक जमा झाले. आम्ही चणे फांकीत, पायबेज्यांचा खळखळ आवाज करीत मारे मस्तपणानं चाललो होतो. आम्ही जवळ आल्याबरोबर जमावापैकी एक बाई एकदम म्हणाली, ‘यह काहिके कैदी ? यह तो आदमी की तरह चने खा रहे है’ (हे कसले कैदी ! हे तर माणसासारखे फुटाणे खात आहेत.) तिला वाटलं होतं, की कैदी म्हणजे वाघ, सिंह, अस्वल यांसारखा सामान्य माणसांद्न निराळा प्राणी असेल ! निराशा झाली बिचारीची !”

असो. त्याची गोष्ट ऐकून मला मोठी गंमत वाटली. कैद्यांबद्दल अज लोकांच्या कशा खुळचट कल्पना असू शकतात याचा तो एक मांसलाच होता. सांगायचा मुद्दा असा, की कैदी हा एक मनुष्यच आहे असं धरल्यावर त्याचं मन नेहमींच उदासीन राहील हें संभवत नाही. येईल त्या परिस्थितीत आपला जम बसवून घेणं हा त्याचा स्वभावधर्म आहे. त्यामुळं आपल्या अंधारमय जीवनांत देखील तो आनंद निर्माण करावयास चुकत

नाहीं. आणि म्हणूनच मेघाच्छादित तुरुंगीय वातावरणांत प्रकाशकिरण डोकावल्यावांचून रहात नाहीत. तसं नसतं तर सर्व कैद्यांनी आत्महत्याच करून घेतली असती. अधिकाऱ्यांना अर्थात् असंच वाटत असतं, कीं कैदी आत्महत्या करण्याच्या सुसंधीचा वाटच पहात असतो. बंद करण्यापूर्वी त्याची कसून झडती घेण्यांत हा देखील एक महत्त्वाची उद्देश असल्याचं सांगण्यांत येतं. वास्तविक ते आपली फसवणूक करून घेत असतात. कैदी आत्महत्या करीत नाहीत याचं कारण त्यांच्याजवळ साधनं नसतात हें नव्हे. त्यांना वाटलं तर एक सोडून हजार साधनं त्यांच्याजवळ उपलब्ध असतात आणि ज्याला आत्महत्या करायचीच असते तो करतोहि.

पण सर्वसाधारणपणं आत्महत्या न करण्याचं खरं कारण म्हणजे संसारांतून त्यांचा जीव उडालेला नसतो; आदेशे किरण अजून शिल्लक असतात; जगावंसं वाटत असतं. बंदीजीवन कष्टभय आहे हें तर खरंच, पण त्यांतहि तो अनेक सुखसाधनं निर्माण करीत असतो. आणि तसं पाहिलं तर तुरुंगांत पडलेल्या बऱ्याचशा कैद्यांच्या दृष्टीनं बाह्य जगांत तरी असं काय सुखाचं ताट वाढून ठेवलेलं असतं ? आजच्या परिस्थितींत बाह्य जीवन हें देखील तुरुंगाप्रमाणं झालेलं आहे. म्हणून माणसं कांहीं जीव घायला निघालीं नाहीत ! कित्येकांना तर बाहेरच्यापेक्षां आंतच एक प्रकारची शाश्वति वाटते. तुरुंगांतील जीवन हें बाह्य जीवनाचा एक भाग आहे; आणि म्हणूनच तुरुंगसुधारणा हा प्रश्न फार विकट झालेला आहे. असं सांगण्यांत येतं कीं तुरुंगामधील थोड्याशा सुखसोयी वाढविल्या तर पुष्कळ लोक भराभर तुरुंगांत येऊं लागतील. पण असं ह्मणणं म्हणजेच आजची समाजव्यवस्था नित्कृष्ट आणि कुचकामाची झाली आहे असं कबूल करणं आहे. याचा अर्थ इतकाच, कीं आज तुरुंगांत जी काय अर्थीकत्त्वाची भाकरी मिळते, तेवढ्याची देखील समाजाला हमी घेतां येत नाही, त्याहून जास्त चांगल्या रहाणीची गोष्ट तर सोडूनच या. सारांश एकंदर समाजजीवनाशीं बंदी जीवनाचा

प्रश्न निगडित आहे आणि म्हणून बारीक सारीक सुधारणांचा प्रश्न सोडला तर आजच्या समाजाची आमूलाग्र पुनर्घटना केल्याशिवाय आपल्याला हवी तशी तुरुंग व्यवस्था अमलांत आणतां येणार नाही. तसें करण्याचा प्रयत्न करणाराला मात्र आज न उद्यां तुरुंगांत जावं लागेल हें निश्चित. स्वातंत्र्या-करितां झगडणाराला आहे नाही तें स्वातंत्र्य गमावून बसावं लागावं हा एक विलक्षण विरोधाभासच आहे.

मालकांची मर्जी

८

अगदी तिन्हीसांजची वेळ होती. कोल्हापुराहून आलेली मोटार जवळ जवळ साठ मैल चालून आलेली होती. आतां एक तासाच्या आंत आपण रत्नागिरीस पोचूं अशी उतारुंस उमेद वाटत होती. पण मध्येच अगदी निर्जन स्थळीं ड्रायव्हरने मोटार एकदम थांबविली. मोटार थांबतांच रान-किड्यांचा किररर असा कर्कश आवाज सुरू झाला. कातळावर वारा सूसूं चालला होता. पावसाळ्याचे दिवस होते. आजूबाजूच्या शेतांत गवत कंबर-कंबर वाढलेलें दिसत होतें. वाऱ्याबरोबर येणारा रानझाडांचा मधुर वास चित्तवृत्ति उन्मादित करून सोडीत होता.

ड्रायव्हरने आपल्या कपाळावरचा घाम पुसला व खिशांतून एक 'पिवळा हत्ती' काढून सोसाट्यांच्या वाऱ्यांत मोठ्या शिताफीने शिलगावला. एक-दोन झुरके ओढून तो शेतांमध्ये दूरवर पाहूं लागला; एकदोन वेळां त्याने

हॉर्न दिला; तो कोणाची तरी वाट पाहात असावा असें दिसले. योड्याच वेळांत दोन अस्पष्ट आकृति जवळ येतांना दिसल्या. जवळ येतांच त्यानें प्रश्न केला,

‘ आज लई वेळ केलात ! ’

‘ होय बाबा झाला खरा वकत. काल रातीं गाय इयाली, म्हटलं योडी चार कापून न्यावी तिला. ’ असें म्हणून एका पोक्तशा शेतकऱ्याच्या बाईनें गवताचा एक लहानसा पेंढ मोटरच्या मागच्या फलाटावर उभा केला आणि ती म्हणाली—

‘ धकट्या, आज सकाळीं आला नाहीस रे ? तुझ्याकरितां खर्वस आणला होता. ’

‘ त्याचं काय मोठं ! खर्वस उद्यां नाही कां मिळणार ? ’

‘ तसं नव्हं रे. पण माणसाचा हिरमोड नाही का होत ? सरूला म्हटलं कीं भाकरीसंगं खाऊन टाक; पण ती कुठली खायला ? तिनें ती पुरचुंडी अजून तशीच ठेवली आहे. ’

सरू ही तिची चौदापंधरा वर्षांची मुलगी होती. तिनें चट्कन ती पुरचुंडी त्याच्या स्वाधीन केली. मायलेकी गाडींत बसल्या. गाडी सुरू झाली. उतारूंचा जीव खाली पडला.

‘ अवंदा पीकपाणी बरं दिसतंयु. ’ तो म्हणाला.

‘ हाय, पर पोरांच्या पोटांत जाईल तेव्हां खरं ! ब्रामणाची कांहींतरी समजूत करायला हवी ना ? ’ तिनें प्रश्न केला.

‘ हांय, तें पण खरंच ! ’ त्यानें एक सुस्कारा टाकला.

‘ धकट्या, चळवळ पुन्हां सुरू होणार म्हणून ऐकलं, खरं काय रे ? अवंदा पण तुम्ही दोघे जानार काय ? अरे, त्या म्हातारीकडे पण कांहीं बघा. ’ ती म्हणाली.

‘आतांच, काय त्याचं ? बघतां येईल म्होरं ! ’ असें म्हणून त्यानें पुन्हां एक वेळ मोटार थांबवली व मायलेकीस वाटेस लावले.

धकट्याचा हा नित्याचा क्रम असे. त्याच्या घरीं तो, त्याचा मोठा भाऊ सखाराम व म्हातारी आई इतकीं माणसें होती. सखाराम बामणाची जमीन खंडानं करून तो प्रपंच चालवीत होता. धकट्याचं मराठी सहा इयत्तांचं शिक्षण होऊन तो मोटार ड्रायव्हरचें काम शिकला होता. त्या स्त्रिया त्याच्या गांवच्या होत्या. त्याचें गांव मोटारच्या रस्त्यावर होतें. दररोज सायंकाळीं त्यांना मोटारींत घालून गांवच्या वेशीवर पांचविणें हा त्याचा नियमच झाल्यासारखा होता व त्यांत त्याला विशेष आनंदहि वाटे. कारण लहानपणीं एकमेकांस योग्य अशी मुलामुलींची जोडी दिसली कीं, आपल्या मनानं त्यांचं लग्न लावून त्यांना चिडवावं असा जो प्रकार खेडेगांवांत आढळतो, त्याप्रमाणेंच धकट्याचें व सुरूचें लग्न त्यांच्या घरच्या मंडळींनीं कधींच जमवून टाकलें होतें. लोकांच्या चिडवण्यामुळें त्याला राग येत नसून आंतल्या आंत गुदगुल्याच होत असाव्यात हें त्यांच्या वागणुकीवरून कोणाच्याहि लक्षांत येण्यासारखें होतें.

०

०

०

त्या गांवच्या महोदेवाच्या देवळांत खेंच गर्दी झाली होती. रात्री रत्नागिरीच्या एका काँग्रेसभक्ताचें व्याख्यान व्हावयाचें होतें. आपल्या घोंगड्या खांद्यावर टाकून चुडी पाजळीत आणि दगडांवर कांड्या वाजवून वाटेतील कांड्याकिरड्यांस दूर होण्याचा इशारा देत एकामागून एक गांवकरी मंडळी जमा झाली. भाषणास सुरवात झाली. वक्त्यानें आपल्या आवेशपूर्ण भाषणाच्या शेवटीं ‘ तुमचा गांव मागं राहणार कीं काँग्रेसच्या हाकेला ओ देणार ? ’ असा प्रश्न केला आणि आपलें भाषण संपविलें.

थोडा वेळ सर्वत्र शांतता होती. प्रश्नाचें उत्तर कोणीच देईना. इतक्यांत एका कोपऱ्यांत कोणीची उर्मे राहिलेलें दिसलें. धकट्या व्यासपीठाजवळ

आला. लोक उत्कंठेने त्याच्याकडे पाहत राहिले. जरा अडखळतच पण निश्चयी स्वरांत तो म्हणाला. ' ह्यांनी सांगितलं तें अगदी खरं आहे. ज्या सरकारनं आपणाला अन्नास मोताद करून सोडलं, तें गेलंच पाहिजे. काँग्रेसच्या हुकुमाप्रमाणं मी कायदेभंग करण्यास तयार आहे. मला हुकूम करा. '

लोकांनीं टाळ्यांचा कडकडाट केला. गांवकऱ्यांना आनंद वाटला. त्यांची लाज राखली गेली. पण त्या आनंदांतच दुःखाची बोचणी होती. कारण सर्वांचे डोळे व्याख्यानाच्या परिणामाकडे लागून राहिले होते.

परिणाम ठरलेला होता. रीतसर खटला होऊन त्याला एक वर्षाची शिक्षा झाली. लवकरच त्याच्या भावानेहि तोच मार्ग स्वीकारला आणि तुरुंगाची वाट धरली. सर्वांना वाईट वाटलें; पण त्यांतल्या त्यांत त्याच्या म्हातान्या आईला काय वाटलें असेल ? सरूला व तिच्या आईला काय वाटलें असेल ?

° ° °

‘ काय बजावा ? मुलीचं लग्न करायचा विचार आहे की नाही यंदा ? ’ शिवरामपंतांनीं पान चघळीत चघळीत विचारलें.

खंड घालण्यासाठीं बजावा आपल्या बामणाकडे आला होता. धान्याची ओझी घेऊन त्याची मुलगी सरू व तिची आईदेखील आली होती त्याच्या बरोबर. शिवरामपंतांचा गडी धोंड्या धान्य मोजीत होता. जरा दूर सरू व तिची आई उभ्या होत्या. शिवरामपंत सरूकडे टक लावून पाहत होते; पण मध्येच त्यांची व तिची दृष्टादृष्ट होतांच त्यांनीं तोंड वळवलें व वरील प्रश्न केला.

‘ विचार कां नाही ? पण अवकाश आहे जरा. ’ बजावांनीं उत्तर दिलें. त्याचें लक्ष माल धोंड्याच्या मापाकडे होतें.

‘ अरे, अवकाश कसला कर्माचा ! तरणीताठी पोर, लवकर उरकून घेतलें. बरं. नाहीतर—’ त्यांनीं वाक्य अपुरेंच सोडून दिलें आणि सरूकडे एक वेळ निरखून पाहिलें.

‘ माझ्या पोरीची नाही मला काळजी. मला तिची खात्री आहे. ’ बजावाने मोठ्या अभिमानाने उत्तर दिले.

‘ आजकाल नेम नाही हो ! ’ असे म्हणून शिवरामपंत मिस्किलपणाने हंसले. बजावाचे तिकडे लक्ष नव्हते. सरूच्या कपाळाला मात्र आंख्या पडल्या. इतक्यांत माप संपले आणि बजावांनी आपल्या अन्नदात्याची रजा घेतली.

शिवरामपंत जाणाऱ्या सरूकडे—विशेषतः तिच्या नितंब भागावर टक लावून पहात होते ! ती अदृश्य झाली, तरी बराच वेळपर्यंत त्यांनी आपली विषयासक्त दृष्टि वळविली नाही. धोंड्या पाटसकर धान्याची पोती भरित होता. अंगांत एक फाटकीशी कोपरी व दुंगणाला एक मोठी लंगोटी या—शिवाय त्याच्या अंगावर दुसरे काही नव्हते. तो शिवरामपंतांचा गडी होता. त्याच्या घरच्या प्रत्येक पिढीतील एकएक जवान कर्जफेडीसाठी शिवरामपंतांच्या घरी गडी म्हणून रावावा असा आतांपर्यंतचा क्रम होता. शिवरामपंतांना त्यांच्या मास्तरांनी इतरापेक्षा अगदी निराळ्या प्रकारचे अंकगणित शिकविले होते की काय अशीच पुष्कळांना शंका होती. कारण एकामागून एक जवान गुलामाप्रमाणे रावला तरी कर्जफेड म्हणून कशी ती होईना !

एकाएकी शिवरामपंतांची नजर पोती भरित असलेल्या धोंड्यावर पडली आणि त्यांचा चेहरा उल्लसित झाल्यासारखा दिसला.

‘ काय धोंड्या, तुझा भाऊ तुझ्या लग्नाची खटपट नाय करित अवंदा ? ’ त्यांनी विचारले.

‘ न करण्यास काय ज्ञालां ! पर पैस हवंत ना ! ’ तो म्हणाला.

‘ अरे, त्याच्या लग्नाला कोणी दिलेत पैसे ? ’ त्यांनी शिष्टपणाने विचारले.

‘ तुमीच, तर दुसरा कोण देणार ? ’ धोंड्या निर्व्याज मनाने म्हणाला.

‘ मग तुझ्या लग्नाला नाही का देणार ! सांग त्याला मुलगी बघायला. नाहीतर राहू दे. मीच बोलेन भेटला म्हणजे ’ ते पोक्तपणे म्हणाले.

शिवरामपंत गांवचे सुखवस्तु जमीनदार होते. त्यांचे वय सुमारे पस्तीस

दर्पाचें असेल. रंग किंचित् तांबूस सांवळा, तोंडावर देवीचे वण आणि नाक किंचित् बसकें. डोळे नेहमीं धुंद आणि बुबळें सदासर्वकाळ पाणी आल्या-सारखीं, त्यामुळें प्रथम पाहणाराला किंचित् भयच वाटे.

कोंबडा आरवून थोडा वेळ झाला होता. सरूचे वडील बजाबा, घक-ट्याची भेट घेण्याकरितां त्याच्या आईला घेऊन तुसंगावर जाणार होते. सरूची आई चुलीजवळ भाकरी करीत होती. सरूची साखरझोंप अजून संपली नव्हती.

‘ मग त्या पाटसकराला काय सांगायचं ! कांहीं विचार केलास का ? ’ तोंडघुणें आटोपून आंत येतांयेतां बजाबांनीं विचारलें. शिवरामपंतांनीं घोंड्याच्या भावाची गांठ घेऊन सरूला मागणी घालण्याला त्याला तयार केलें व त्याप्रमाणें त्यानें बजाबांना विचारलेंहि होतें. त्यालाच उद्देशून बजाबाचा प्रश्न होता.

‘ काय सांगायचं म्हणजे ? मी आपला विचार तुम्हांला अगोदरच सांगितलाय ? ’

‘ अग, पण सर्व गोष्टींकडे ध्यान पुरवायला हवं. पोरीला घर पाहायचं तें जरा बऱ्यांपैकीं नको का असायला ? निदान खाऊनपिऊन सुखी तरी पाहजे मुलगा. ’

‘ होय तर. घोंड्याला मुलगी दिली म्हणजे ती गाद्यागिरद्यावर लोळणार आहे आणि घकट्याला दिली म्हणजे भिकेला लागणार आहे जशी कांहीं ! त्यांच्या घरी काय तोटा आहे का खायलाप्यायला ? आपल्याहूनदेखील सरसच येईल जरा. ’ सरूच्या आईनें जरा ठसक्यांत उत्तर दिलें.

‘ अग, तसं नव्हे ! पण या शिक्षेमुळें त्याचं लायसन जाणार म्हणून म्हणत होता बामण. ’ बजाबा गंभीरपणें म्हणाले.

‘ पुरे झाला तुमचा बामण ! त्याची दृष्टि कांहीं ठीक नाही. लायसन गेलं तर काय बांगड्या भरल्यात का त्यानं ? लाथ मारील तिथं पाणी काढील

असा आहे पोरं. गेला बाजार भावाला मदत तर करील त्याच्या काम-घद्यांत ? ' तिने बजावाला निरुत्तर केले.

' पहा बुवा ! मी तुझ्या मनाविरुद्ध थोडाच जाणार ? पण काळजी वाटते आपली. दिवस मोठे कठीण आहेत ! ' असे म्हणून बजाबांनीं कोपरी चढवली, घोंगडी खांद्यावर टाकली आणि भाकरीची पोटली घेऊन ते घराबाहेर पडले. सरू आपल्या अंथरुणावर या कुशीची त्या कुशीवर झाली आणि पुन्हां एकदां तिने पांघरूण ओढून घेतले. तिच्या आईचें लक्ष तिच्या या हालचालीकडे गेलें व ती म्हणाली,

' सरू, उठायचं नाही का तुला अजून ? उजाडलं बघ किती तें ! '

× × ×

' ऊठ. घटकाभर स्वस्थ बैस तिकडे. ' जात्याच्या खुंट्यावरून सरूचा हात सोडवीत धकट्याची आई म्हणाली. ' आमच्या घरीं आलं म्हणजे काम करायचा मक्ता घेतला आहेस का काय ? '

' आमच्यासारख्या तरण्याताठ्या मुलींनीं उनाडावं आणि तुम्हीं दळण-कांडण करावं हें गोड नाही वाटत. ' सरू म्हणाली. धकट्या तुरंगांत गेल्या दिवसापासून दररोज एकदां तरी त्याच्या घरीं येऊन त्याच्या आईशी थोडा वेळ गप्पागोष्टी केल्याशिवाय चैनच पडेनासं झालं होतं तिला.

' अग, खेळणं उनाडणं हा तुम्हां पोराना धर्मच आहे. तुम्हांला निष्काळजी-पणानं हूडपणा करतांना पाहिलं म्हणजे आम्हांला आनंद वाटतो. शिवाय माझ्या एकटीच्या पोटेला पीठ तें किती लागणार ? माझे रामलक्ष्मण घरीं आले म्हणजे मग बोलवीन तुला मदतीला. ' म्हातारी सद्गदित अंतःकरणाने म्हणाली. धकट्या हा तिचा धाकटा मुलगा, म्हणून त्याला धकट्या असें ती म्हणे; पण त्याचें खरें नांव लक्ष्मण असें होतें.

म्हातारीच्या शेवटच्या वाक्यानें सरूच्या विचारांना एकदम कलाटणी मिळाली. तिनें तुरंगाच्या हकीकती ऐकल्या होत्या. 'तुरंगांत त्यांना सुद्धां

दळणाचं काम करावं लागत असेल, मग मी जरा दळलं तर काय झालं ? गरिबाच्या घरी भाकरीला पीठ कमी झालं म्हणून त्यांनी दळणाचं काम आनंदानं पत्करलं त्यांत मी नको का हातभार लावायला ?' तिच्या मनांत विचार आला.

एका सेकंदांत तिचें मन तुरंगाची सफर करून पुन्हां पहिल्या जागी आलें. विषय बदलण्याचा हेतूने ती म्हणाली,

‘खरंच, विसरलेंच की मी अगदी ! बाबांनीं विचारलं आहे, कीं तुमची गाय आतां आटली असेल, तेव्हां चहापाण्याला थोडंकार आमच्या घरचं दूष घ्यायला तुमची कांहीं हरकत नाही ना ?’

म्हातारीच्या डोळ्यांत पाणी आलें. ती म्हणाली, ‘तुम्हीं सर्व माणसं माझ्या-करितां किती त्रास घेतां ? माझ्या पोटाच्या पोरानीं वाहिली नसती अशी काळजी वाहतां. बैल, नांगर, सारं जप्त झालं तरी दर वर्सापेक्षां कमी नाही पण जास्तच धान्य आणून घरांत भरलंत, हे उपकार मला कसे फेडतां येतील ?’

‘त्यांत उपकार कसले ? ते काय स्वतःच्या फायद्याकरितां घरदार सोडून गेलेत ? आमच्या सर्वांच्या फायद्याकरितांच ना त्यांनीं हा मार्ग धरला ? मग सर्वांनीं त्यांचीं कामं नकोत का करायला ?’ सरूनं विचारलें.

‘तुमचा सर्वांचा आमच्यावरला हा लोभ पाहिला म्हणजे मला धकट्याच्या बोलण्याची आठवण येते—‘आई, देवाच्या दयेनें आपल्याला कांहीं कमी पडायचं नाही !’ असें म्हणून म्हातारीनें डोळ्याला पदर लावला. क्षणभरानें ती पुन्हां म्हणाली, ‘सरू, हें बरीस कसं संपणार बरं ? तूं येऊन घटकाभर बोलत बसलीस, म्हणजे मला कितीतरी बरं वाटतं. दोन मुलं तुरंगांत गेलीं म्हणून देवानं जणुं हें तिसरं पाठवून दिलं असं वाटतं.’

‘खरंच, बाबा म्हणत होते, कीं तुरंगांतून पत्र आलंय म्हणून. खुशाल आहेत ना !’ सरूनं विचारलें.

‘ होय. तें समोरच्या कोनाड्यांत आहे. पत्र वाचतां आलं तर पहा म्हणजे सर्व कांहीं हकीकत समजेल. ’

सरुचें वाचनानें ज्ञान तें कितीसें असणार ? गांवच्या मास्तरांच्या आग्रहा-वरून आणि धकट्याच्या आग्रहामुळें खेडेगांवच्या शाळेंत तिनें वर्ष दीड वर्ष काढलें होतें. लहानपणीं त्यामुळें र, ट, फ करतां येत होतें. पण खरें पाहिलें तर पत्र वाचण्यापेक्षां तें त्याच्या हातचें आहे म्हणूनच तिला तें हवें होतें.

‘ मीं घरीं जाऊन सावकाशीनं वाचीन. एकदम नाहीं वाचतां येणार मला. नाहींतर वाचून घेईन कोणाकडून तरी. नेऊं का हें पत्र मीं ? ’ सरुनें आर्जवीपणानें विचारलें.

पत्र धकट्यानें आपल्या आईला लिहिलेलें होतें. त्याचा सारांश असा—

‘ तुला पत्र लिहायला बसलं म्हणजे मन भांबावून जातं. त्या दिवशीं तूं मला मेटायला आलीस तेव्हां मला तुझ्याशीं धड बोलतां आलं नाहीं. माझं मन तुला कसं समजावून द्यावं हेंच मला समजत नाहीं. गांवांतल्या आमच्या बरोबरच्या पोरांचीं लग्नकार्ये झालीं म्हणजे आमची आठवण होऊन तुला दुःख होतंसं दिसतं. कारण मीं तुला गांवांतील नवल विशेष विचारलं, तर तूं विषण्ण मनानं म्हणालीस, ‘लग्नकार्ये सर्व कांहीं ठीक चाललं आहे.’ त्यांतल्या त्यांत बजावाचं आपल्या बोलण्याकडे लक्ष नाहींसं पाहून म्हणालीस कीं, ‘सरुचं देखील कुठंतरी जमविण्याचा विचार आहे त्यांचा. ’ आणि तुला वाईट वाटलेलं दिसलं. आई, तुला दुःख झालेलं पाहलं म्हणजे मलादेखील अगदीं चैन पडत नाहीं. मीं तुला उपदेश करणं योग्य नाहीं; पण एवढंच सांगतों कीं; तूं धीर सोडूं नको. आपल्या नशिबानं चांगलं व्हायचं असलं, तर कोणाच्या देवाला तें चुकवतां येणार नाहीं. ’

कालाचा प्रवाह कोणासाठी थांबत नसतो. दिवसांमागून दिवस गेले आणि त्यांच्या शिक्षाहि संपल्या. ते दोघेहि सुटून परत आले.

संध्याकाळची वेळ होती. सूर्यास्त नुकताच झाला होता. सुगंधयुक्त शीतल वारा मंद गतीने वहात होता. सरू पारिजातकाच्या झाडावर ओळंबून त्याच्या कळ्या तोडण्यांत अगदी गर्क झाली होती. पायांच्या चवड्यांवर उभे राहून एका हाताने एक फांदी ओढून दुसऱ्या हाताने कळ्या तोडण्याचे काम चालू होतें. दोन्ही हात गुंतल्यामुळे वाऱ्याने उडालेला पदर तसाच फडफडत होता. तिचा तो केशकलाप, पदर उडाल्यामुळे दिसणारा गोंडस गळा आणि तारुण्याच्या भरांत घवघवलेले शरीरसौष्ठव दृष्टि स्तिमित करणारे होतें.

‘मी देऊं का कळ्या काढून ?’ आकस्मिकपणे मागून आवाज आला. आवाज तिच्या ओळखीचा असावासें दिसले; कारण मागे न पाहतांच ती म्हणाली,

‘काहीं नको एवढी तसदी घ्यायला ! तुम्ही काय, आज काढून घ्याल अन् उद्यां एखादं व्याख्यान देऊन पुन्हां निघून जाल.’

‘कोण निघून जाणार ? तूं की मी, हाच प्रश्न आहे.’ किंचित उदास मनाने तो म्हणाला.

कळ्या तोडण्याचे कार्य एकदम बंद पडले. वाकवून धरलेली फांदी षणूकन् वर गेली. ‘म्हणजे काय ? मला नाहीं तुमच्या बोलण्याचा अर्थ समजला ! मी कुठं जाणार ?’ तिने मागे वळून प्रश्न केला.

‘ऐकलं, कीं तुझं लग्न ठरूं पहातंय म्हणून. लग्न झाल्यावर तूं आपल्या घरी जाणार हें निश्चितच. म्हणून म्हटलं इतकंच.’

‘कुणी सांगितलं ? बाबांनीं का ?’ तिचा चेहरा कावराबावरा झाला.

‘छे छे, तसं काहीं नाहीं. आपली गांवांत बातमी आहे, कीं तुझं लग्न त्या धोंब्याशीं ठरलंय म्हणून.’

‘एवढंच ना ! अन् तुम्हीं त्यांच्यावर विश्वास ठेवलात !’ तिने जरा खोंचून विचारलें.

‘कां बरं ठेवूं नये ? माझं लायसन्स गेलं, मी बेकार होऊन घरी बसलों तेव्हां आतां आमची काय किंमत राहली जगांत !’

‘आपली किंमत आपणच कमी ठरविली म्हणजे लोक त्याच्याहून कमी करण्याचा प्रयत्न करतात. अन् लोकांशीं काय करायचं आपल्याला ! तुम्ही यायच्या आधींच आईनें मला विचारलं होतं आणि तिचं मत माझ्यासारखंच पडलं !’ तिने त्याला धीर देण्याच्या उद्देशानें म्हटलें.

‘तुमचं ठरलं तरीपण मला नको का विचार करायला ?’ किंचित् निराशेनें तो म्हणाला.

‘तुम्हीच इताश झाल्यावर आम्हीं काय करावं ? उगीच कांहींतरी घेऊन बसायचं डोक्यांत ! तुमची किंमत जग करणार नसून मी करणार आहे. आहे त्यांतच मी बघा कसा संसार करतें !’ आपल्या बोलण्याचा त्याच्या उदास मनावर इष्ट तो परिणाम होईल म्हणून मोठ्या उमेदीनें तिने त्यांच्याकडे पाहिलें. पण तिची निराशा झाली ! तो विषण्ण मनानें आकाशांत नुकत्याच डोकावूं पाहणाऱ्या एका नक्षत्राकडे टक लावून पाहात होता. व्हावा तसा परिणाम झाला नाही असें पाहून ती म्हणाली, ‘काय आहे आकाशांत एवढं टक लावून न्याहाळण्यासारखं ? कां फुलंबिलें आहेत त्या सोनचाफ्यावर... ? अगवाई ! खरंच कीं, फूल आहे त्या चाफ्यावर ? तें पाहा त्या पानांआड बसून कसं हंसत आहे तुमच्याकडे बघून ? मवा कळ्या काढून देणार होता ना ! आतां तेवढं फूल काढून द्या बरं !’

या वेळीं माल तिच्या प्रयत्नाला यश आलें. त्याची कळी उमललेली दिसली. त्याच्या चेहऱ्यावर पुन्हां एक वेळ मधुर हास्य चमकूं लागलें. तो झाडाकडे वळला. क्षणाधीत झाडावर चढून त्यानें फूल काढून आणलें आणि तिच्या अंबाळ्यांत खोवले. तिनं लाजून दूर होण्याचा प्रयत्न केला; पण...

‘तैं फूल काढत असतांना काय वाटलं सांगूं कां ?’ तो म्हणाला. ‘असंच एक फूल माझ्यापासून दुरावूं पाहात होतं. पण आतां तैं माझ्या हातीं आलं आहे.’ असें म्हणून त्यानें हळूच तिच्या गालावर एक टिचकी मारली आणि.....

× × ×

‘काय बजावा, अखेरीस मीं म्हटलं तसं झालं ना ? गेलं ना जावयाचं लायसंस ? तरी मीं बजावलं होतं अगोदर !’ शिवरामपंत हंसतहंसत म्हणाले. त्यांच्या हंसण्यांत आसुरी आनंद होता. सरूचें लग्न धोंब्याबरोबर करून देण्याचें नाकारून पूर्वीं ठरल्याप्रमाणें धकटघाशीं करून देणाऱ्या बजाबानें सापाच्या शेपटीवर पाय दिला होता. लालसापूर्तीच्या आशेनें शिवरामपंतांनीं रचलेलें कपटनाटक त्यानें उधळून लावलेलें होतें. मग त्याच्या दुःखांत डागण्या देण्यामध्ये त्यांना आनंद कां होऊं नये ?

‘पण आतां काय इलाज त्याला ?’ बजाबांनीं असहाय्यपणें एक सुस्कारा टाकला.

‘अरे, इलाज आहे, पण करील त्याला ! म्हणतात ना, कीं नशीब देतं आणि कर्म नेतं. तुमचा जावई आहे अजून आपल्याच गुमतीत. त्याला वाटतयं कीं मीं तुरुंगांत गेलों तेव्हां मोठा पुढारी झालों ! पण एका दिवसांत धुंदी उतरवीन म्हणावं डोळ्यांवरची ! मग समजतील पुढारीपणाचीं सुखं !’ शिवरामपंत त्वेषानें म्हणाले.

‘कसला आलाय पुढारीन विढारी. अजाणता पोर आहे. तुम्हीं मार्गाला लावला पाहजे.’ बजाबा काकुळतीनें म्हणाला.

‘पोर तर ! चुचुरु बोलायला अन् माझा अपमान करायला नाही पोर ? चांगलं सांगितलं, कीं सध्यां नोकरी नाही तुला तर बायकोला पाठव दळणा-कांडणाला आमच्याकडे, म्हणजे तितकीच भावाला मदत होईल. तर म्हणतो काय, कीं ती नाही येणार कामाला ! बादशहाची राणीच कीं नाही कामाला

न पाठवायला ! पाहा म्हणावं, आतां राणी कशी काम शोधीत गांवोगांव हिंडते ती ! ' अगोदरच भीति उत्पन्न करणारा त्यांचा चेहरा जास्त भयानक दिसू लागला. शेवटचें वाक्य उच्चारतां उच्चारतां त्यांनीं पानसुपारीचा डबा अगदीं दांत चावून बंद केला. त्यांचा कांहीतरी निश्चय झालेला दिसला.

‘ दादा, असं कसं बरं म्हणून चालेल ! सरू झाली तरी तुमच्या लेकी-सारखीच नव्हे का ? तिनें तर कांहीं अपराध केला नाही ना ? ’ बजाबा अगदीं गयावया करून म्हणाले. पण शिवरामपंत तिच्याकडे आपली मुलगी म्हणून बघायला तयार नव्हते. बजाबांना काय माहीत तिनें त्यांचा केवढा मोठा अपराध केला होता तो ? तिनें इतकें सुंदर काय म्हणून दिसवें ?

×

×

×

‘ हें बघ सखाराम, मीं एकदां सांगितलं तेंच पुनःपुन्हां सांगण्यांत काय तात्पर्य आहे ? तुम्ही आमची जमीन सोडून द्या कसे ! ’ शिवरामपंत आढ्य-तेनें म्हणाले. त्यांनीं आपला दुष्ट हेतु पुरा करायचें ठरवलें होतें.

‘ पण दादा, आमची काय कसूर आहे ? खंड वेळच्या वेळीं मी देतो. एखादे वेळीं पिकलं नाही तरी तुमचा खंड मी चुकता करतो कांहीतरी करून. तुमचं कसं बुडवूं बरं ? तुमचे आमच्यावर आज फारा वर्सोचे उपकार आहेत. ’ धकट्याचा भाऊ सखाराम अत्यंत नम्रपणें म्हणाला. त्याच्या आजोबाच्या वेळेपासून ते जी जमीन खंडानें करीत आले होते, ती सोडून देण्यास मालकानें फर्मावलें होतें.

‘ तर ! उपकार आहेत म्हणूनच उपकारांची फेड केली तुझ्या भावानें माझा अपमान करून ? हें पाहा सखाराम, तुझा भाऊ आहे फार शहाणा आणि त्यांत तूं त्याला डोक्यावर चढवून ठेवला आहेस. ’ शिवरामपंत म्हणाले.

‘ असं कसं बरं म्हणतां दादा ! तुम्हाला त्यानं उत्तरं केलीं त्याबद्दल मी त्याचे कान उपटले नसतील असं कां तुम्हांला वाटतं ? ’ सखारामानें विचारलें.

‘छे रे बाबा ! असे कान उपटून डोळे उघडणार नाहीत. त्यांवरली बुंदी उतरायला त्यांतून खूप पाणी वाहलं पाहजे. तेव्हां म्हणतो की आमची जमीन सोडा कशी !’ मालकी हक्काच्या मदानं त्यांनीं सांगितलें.

‘जमीन सोडून जाऊं कुठं मी ? तुम्ही जमिनीचे मालक. तुम्हीच तारणार आणि तुम्हीच मारणार ! म्हणून म्हणतो, अपराध पोटांत घाला. आतां खंडाच्या बाबतींत आपलं कांहीं म्हणणं असलं तर सांगा. मण सव्वा मण अधिक देऊं तुम्ही सांगाल तर !’ सखाराम व्याकूळ होऊन म्हणाला.

‘नको रे बाबा. आतां तूं पांच मण जरी जास्त घातलेस तरी नको. मला आपली माझी जमीन पाहजे आहे. जमीन सोडून तुम्ही कुठं जावं हें मी कशाला सांगूं ? तुम्हांला वाटेल तिथं जा. मुंबईला जा नाहीतर मसणांत जा. मला त्याच्याशीं कर्तव्य नाही आणि जास्त बोलायला वेळ नाही.’ असें म्हणून शिवरामपंत तावातावानें आंत निघून गेले. गरीब विचारा सखाराम उठला आणि जड अंतःकरणानें एकएक पाऊल टाकीत घराकडे वळला—पण आतां घर कुठें ?

खंडकरी कुठाला कसलें आलें आहे घर नी दार नी अधिकार ? त्याचें जीवन मालकाच्या मजीवर अवलंबून. रात्री थकल्याभागल्यावर डोकें टेकायला देखील हक्काची जमीन नाही त्याला. धाटलेलें घर मोडायचें म्हटलें तर मालक मोडूं शकतो. पेटलेल्या चुलींत पाणी ओतायचें तरी ओतूं शकतो. आज भाकर मिळाली, तर उद्यां मिलेल की नाही याची त्याला खात्री नसते !

खेळांतील सोंगट्यांचा पट आपण जितक्या बेपर्वाईनें उडवतो, तितक्याच बेपर्वाईनें सुरुचा—नवीनच मांडलेल्या संसाराचा पट उधळण्यांत आला. ते नोकरीच्या शोधार्थ मुंबईस आले आणि तिथें त्यांचें काय झालें ?—काय व्हायचें आहे ? त्या अफाट जनसागरांत जें असंख्य बेकारांचें होतें तेंच—अगदीं तसेंच ! !

क्रान्तिकारकाचा संसार

९

“ दिवाळीसाठी बाळाला एक सुंदरसा सूट शिवायचा बरं का या वर्षी.”

“ एवढ्याशा मुलाला कसला सूट अन् बूट ? दिवाळीच्या नांवावर पैशाची उधळपट्टी आहे ही नुसती.”

“ प्रत्येक बाबतीत तुमचा आपला उपयुक्ततावाद. तुम्हांला हौस-मौज कशी ती मुळीसुद्धा नाही. नाहींतर कुसुमचे बापूसाहेब पाहा बरं. रवीद्रासाठी किती छानछान वस्तु घेऊन येतात नेहमी. मी म्हणतें, नेहमीचं राहिलं; पण दिवाळीच्या निमित्तानं तरी मुलाचं थोडं कौतुक करा की.”

“ अग, त्यांचं काय घेऊन बसलीस ? महिन्याकाठीं तीनशें रुपये पगार येतो आहे त्यांना. खिसा गरम असल्यावर लेकराबाळांचं कोड न पुरवायला काय झालं ?”

“ होय, तेंहि खरंच. तुमच्यासारख्या देशभक्तांच्या आयुष्यांत (?) पगाराचा असा दिवस कधी उगवायचा आहे? अन् पगार नाही म्हणून जन्मांत कधी हौस पुरी व्हायला नको. ” माझ्या पत्नीने टोमणा मारला आणि खुबीदारपणाने बाजू माझ्या अंगावर उलटविली.

ती सहज बोलून गेली; पण तिच्या त्या उद्गारांनी माझ्या विचारांना किंचित्सा धक्का दिला. त्या शब्दांमध्ये अतृप्त आकांक्षांची छटा स्पष्ट दिसून येत होती. तिच्या म्हणण्यांतील यथार्थता मला एकदम पटली. खरोखरच, माझ्यासारख्या संपूर्णतया सार्वजनिक जीवनाचा छंद करणाऱ्या भगंगाच्या आयुष्यक्रमांत असल्या आनंदाचा दिवस उगवणे अशक्यच नाहीतर काय? आज पगार झाला आहे, तेव्हां एखादा चांगलासा सिनेमा पाहू, एखादी आवडीची वस्तु आणू अगर थोडीशी चैन करू हे समाधान मिळण्याचा संभव नाहीच म्हटला तरी चालेल.

सार्वजनिक प्रपंचाबद्दल आसक्ति बाळगल्यामुळे आपल्या खाजगी प्रपंचाची आवाळ होत आहे आणि त्यामुळे आपल्या बायकोला बारीकसारीक प्रापंचिक सुखांना आंचवांचे लागत आहे या जाणिवेने माझे मन जरासे अस्वस्थ झाले. पण लगेच विचार आला, की या सुखांकडे आपण स्वखुषीनेच नाही का पाठ फिरवलेली? मग तिला त्याबद्दल एवढी खंत का वाटावी? तिचा हा असंतोष वरवरचा होता ही गोष्ट मला ठाऊक होती. म्हणून तिची समजूत करण्याच्या उद्देशाने मी म्हटले,

“ अग, माझा पगार झाला नाही तरी तुझा नाही का होत? कुणाचा तरी एकाचा झाला म्हणजे झालं. इतरांच्या बाबतीत पुरुष बायकांचे लाड करीत असले पगाराच्या दिवशी, तर आपला प्रकार त्याच्या अगदी उलट ! सर्वोच्यासारखं आपण वागलों तर मग आपण क्रान्तिकारक कसले ! ”

“ माझा नुसता पगार होऊन काय उपयोग? तुम्हांला केव्हां वेळ असतो चला म्हटलं तर ? ” तिने माझे म्हणणे खोडून काढले.

“ तुम्ही लोकांनी आपलं जीवन एखाद्या निर्जीव यंत्राप्रमाणं बनवलं आहे. अमुक एके दिवशीं अमुक गोष्टी करायच्या; सगळं घड्याळाच्या कांट्या-प्रमाणं चालायचं. हौस-मौज करण्याचं देखील वेळापत्रक ठरलेलं. त्यांत तुम्हाला आनंद कसा होतो बुवा? ती का एक बाजारी वस्तु आहे की पैसा टाकावा अन् ध्यावी विकत? पगाराचा दिवस आमच्या आयुष्यांत येत नसला तरी त्यांत आनंदच नाही असं कां तुला वाटतं? एखादं काम यशस्वी रीतीनं पार पाडलं कीं मला किती उत्साह वाटतो त्या दिवशीं! अन् मग अशा वेळीं विचार येतो, कीं आज जावं सिनेमाला घेऊन आपल्या प्रियेला.”

“ तें काय विचारावं! असा कपिलाषष्ठीचा योग अजून तरी माझ्या आठवणींत नाही! एक काम झालं कीं दुसरं. इतर माणसं पैशाच्या बाबतींत हावरेपणा करतात तर तुम्ही यशाच्या! सिनेमा तर दूरच राहिला; पण नुसतं फिरायला जायचं म्हटलं बरोबर तर वेळ नसतो तुम्हाला. या खेपेला माल मी कांहीं ऐकायची नाहीं बरं कां! मागल्या वर्षीं तर दिवाळीला तुरुंगांतच होतात; पण या वर्षीं दिवाळीच्या सुट्टींत आपण माईच्याकडे जायचं विश्रांति घेण्यासाठीं. ” तिनें आपली मागणी मांडली.

“ तो प्रोग्रॅम आपण मे महिन्याकरितां राखून ठेवूं. या सुट्टींत आमचं एक अभ्यास मंडळ आहे आणि त्याची सर्व व्यवस्था मला करायची आहे. तेव्हां...”

“ तुमचीं सदान् कदा अभ्यास मंडळं अन् चर्चा मंडळं! दिवाळी नाहीं कीं दसरा नाहीं! आयुष्याचा अगदीं सहारा केला आहे! ” ती अगदीं चिडून म्हणाली.

प्रापंचिक जीवनासंबंधींचा माझ्या पत्नीचा हा अभिप्राय अगदीं मासले-वाईक (typical) होता. मला वाटतें, प्रत्येक सार्वजनिक कार्यकर्त्याला अशा प्रकारच्या भडिमारांतून जावें लागत असेल. पण या गोष्टी सांगायच्या कुणाला? आपल्यांत अशी एक म्हण आहे कीं, “ नवऱ्यानं मारलं आणि

पावसानं झोडलं तर किर्याद कुणाकडे करावयाची ? ” परिस्थितीतील फरकानुसार मला त्यांत सुधारणा करावीशी वाटते—“ पावसानं झोडलं आणि बायकोनं छेडलं...” असें म्हटल्यास तें आमच्या अनुभवांशी जास्त जुळण्यासारखं आहे.

बाकी ती तरी काय करणार विचारी ? वैतागूं नये तिनें तर काय करावें? चळवळ्या तरुणावर प्रेम करण्यांत एक अजब रोमान्स आहे या कल्पनेमुळे तिनें आपलें प्रेम माझ्यावर बसूं दिलें आणि शेवटीं तिच्या मनाप्रमाणें आमचा विवाह झाला. त्या दिवशीं तिला किती आनंद झाला होता ! आमच्या वृत्ति त्या वेळीं इतक्या उच्छृंखल झाल्या होत्या, कीं येणाऱ्याजाणाऱ्यांनीं क्वचित् आमची टिंगल केली तरी आम्हांला त्यांत गंमत वाटे. अशाच एका प्रसंगाची मला चांगली आठवण आहे.

आम्ही फर्ग्युसन कॉलेजच्या टेकडीकडे फिरावयास जात होतों. संध्याकाळचा सात सडिसातचा सुमार असेल. अंधार पडूं लागला होता. आमच्या मागून विद्यार्थ्यांचें एक टोळकें हंस्ताखिदळत येत होतें.

“ गंगेंत घोडे न्हाले बुवा एकदाचे. ” त्यांच्यापैकीं एकजण ओरडला.

“ अखेरीस विकेट पडली म्हणायची ! ” दुसऱ्यानें त्याला दुजोरा दिला.

आदल्याच दिवशीं नोंदणीपद्धतीनें आमचा विवाह झाला होता. पुष्कळ दिवसपर्यंत आमचें प्रेम ही जगजाहीर गोष्ट होऊन बसली होती. कांहीं लोकांच्या कुचेष्टेचा देखील तो एक विषय झाला असल्यास त्यांत आश्चर्य मानण्यासारखें अगर राग येण्यासारखें कांहीं नव्हतें. आमचें परस्परांवर प्रेम असूनहि आम्ही लग्न कां करित नाही याबद्दल लोकांना कुतूहल वाटे.

माझें जीवन म्हणजे एका धंदेवाईक चळवळ्याचें. ना नोकरी ना चाकरी ना घर ना दार. मला प्रपंच थाटणें कसें शक्य होतें ? भलत्याच वेळीं लग्न केल्यानें माझ्या चळवळ्या वृत्तीची कुचंबणा होऊन परिणामी मला दुःख झालें असतें यासाठीच मी लग्न करण्याच्या विरुद्ध होतों. “ आज ना उद्यां

तुमची विकेट पडणार” असे माझी स्नेहीमंडळी म्हणत, तेव्हा मी त्यांना विनोदाने म्हणे, “माझी विकेट पडणं कठीण आहे. मी अकराव्या गड्या-प्रमाणं नुसताच बॅट फिरवीत परत येणार” अन् रुबाव तर असा, की मला स्टॅंड मिळाला असता तर सेंचरी दिली असती ठेवून. माझी विकेट पडल्याचें त्या मुलानें जाहीर केल्याचें ऐकून मला खूप मजा वाटली.

माझ्या प्रेयसीनें लौकिकी पद्धतीनुसार दुसऱ्या कोणा अनुरूप तरुणाशी लग्न करावें असा सल्ला मी तिला नेहमीं देत असे. मीं आव तर मोठा आणला होता. पण यदाकदाचित् तसें घडलें असतें तर मला खात्रीनें हळ-हळ वाटली असती. आणि मग खरोखरच अकराव्या गड्याची भूमिका मला शेवटपर्यंत करावी लागली असती. माझा सल्ला तिला कधींच आवडला नाहीं. पहिलें प्रेम हेंच खरें प्रेम अशी तिची कल्पना होती. तिची एकनिष्ठा आणि चिकाटी वाखाणण्यासारखी होती. त्यामुळें आणि स्त्रीजातीबद्दल वाटणाऱ्या नैसर्गिक सहानुभूतीमुळें आमच्या परिचयाची बहुतेक सर्व मंडळी नेहमीं तिचीच बाजू घेत आणि आम्हां उभयतांच्या हिताच्या दृष्टीनें मला विवाहबद्ध होण्याचा आग्रह करित. ‘नको नको’ म्हणत असतांनादेखील मी तिच्याकडे जास्त जास्त आकर्षिला जात होतो. आणि सरतेशेवटीं त्या मुलानें म्हटल्याप्रमाणें गंगेंत घोडे न्हाले एकदांचे. त्यानें कदाचित् कुचेष्टेनें तें वाक्य उच्चारलें असल्याचा संभव आहे; तरीपण त्यामुळें आम्हांला देखील मौज वाटली आणि अगदीं मनापासून हंसूं आलें. विनोदाचा तो एक उत्कृष्ट नमुना होता.

राजकारणांत पडलेल्या मनुष्यानें लग्न करावें किंवा नाहीं हा प्रश्न अनेक वेळीं लोकांनीं मला विचारला आहे. कारण आमच्यासारख्यांच्या प्रपंचाबाबत लोकांना खूप कुतूहल असतें. हे लोक नोकरी धंदा करित नाहींत मग यांचें चालतें कसे ? हा प्रश्न त्यांना नेहमीं सतावीत असतो. हा प्रश्न माझ्या बाय-कोला देखील कित्येक मंडळींनीं विचारलेला आहे, आणि माझ्याइतकी

ती निर्दावली नसल्यामुळे अशा प्रश्नांची उत्तरे देतांना तिला मोठे अवघड वाटते. आमचे स्नेहीसोबती व आमच्या कामाबद्दल सहानुभूति बाळगणारे लोक आम्हांला अडीअडचणीला मदत करतात ही गोष्ट सांगतांना तिला जड जाते. कारण त्यामुळे आमचे जीवन हे दुसऱ्यांच्या दयेवर अगर दातृत्वावर अवलंबून आहे अशी लोकांची कल्पना होईल म्हणून तिला भय वाटते. कदाचित् शरमहि वाटत असेल थोडीशी. अगदी सुरवातीला मलादेखील तसे होत असे. वास्तविक पाहतां दुसऱ्यांच्या सहानुभूतीवर आणि मदतीवर आपलें जीवन अवलंबून आहे या गोष्टीची जाणीव होणे यांत शरमेची गोष्ट कोठे आहे ? या समाजांत अगदी पूर्णपणे स्वतंत्र असा कोण आहे ? सर्वोनाच एकमेकांच्या सहानुभूतीवर आणि सहकार्यावर अवलंबून राहावे लागते. त्याशिवाय एक पाऊलहि आपल्याला उचलतां येणार नाही. वास्तविक शरम वाटायला पाहिजे त्या लोकांना ती मुळीच वाटत नाही; आणि लोकहि त्यांना बहुमानाने वागवतात. दुसऱ्यांच्या श्रमांवर चैन करणाऱ्या ऐतखाऊ लोकांना आपल्या जिण्याची शरम वाटली पाहिजे; आम्हांला नाही. कारण आम्ही श्रम केल्याशिवाय भाकरी खात नाही. एकंदर समाजाच्या दृष्टीने आम्ही जे काम करतो ते उपयुक्त आणि आवश्यक आहे अशी आमची खात्री आहे आणि इतरांचीहि असल्यामुळेच ते आम्हांला मदत करतात. पण लोकांमध्ये ही भावना अद्यापपर्यंत तितकीशी जागृत झालेली नाही ही गोष्ट कांहीं खोटी नाही. आणि त्यामुळेच सार्वजनिक कार्य आणि वैवाहिक जीवन या दोन्ही गोष्टी निर्धन मनुष्याला झेपणार नाहीत असे वाटणे अगदी स्वाभाविक आहे.

एके दिवशी सकाळी स्नान वगैरे आटपून मी एक लेख लिहिण्याच्या तयारीत होतो. कागदावर पुरी एक ओळदेखील मी लिहिली नसेल, इतक्यांत दरवाजावर कोणीतरी टिकटिक केले. मला राग आला. बैतागून मी खुर्चीवरून उठलों आणि दरवाजा उघडला. माझ्याशी थोडासा परिचय

असलेला सुमारे पंचवीसतीस वयाचा एक शेतकरी कार्यकर्ता माझ्यापुढे उभा होता.

“ या SSS ” म्हणून मी त्याचे स्वागत केले. वास्तविक ‘आपण आतां जा’ असे सांगायचेच माझ्या मनांत होतें. पण तसे सांगण्याचे मला धैर्य झाले नाही. ‘ मी आतां कामांत आहे; पुन्हां केव्हांतरी वेळ ठरवून या ’ असे सांगणें अगदीं वरच्या दर्जाच्या पुढाऱ्यांनाच शक्य असतें. माझ्यासारख्याला दिवसाच्या चौवीस तासांत केव्हांहि कोणी आला तरी त्याची विचारपूस करावी लागते. नाहीतर ‘ पुढारीपणाचा गर्व झालाय ’ हा शिक्षा ठरलेलाच !

ते गृहस्थ आंत आले. इकडच्या तिकडच्या गोष्टी झाल्यावर त्यांनीं स्पष्ट शब्दांत प्रश्न केला.

“ कां हो, तुम्ही हल्लीं राजकीय बाबतींत विचार करतां का ? ”

त्यांचा तो प्रश्न ऐकून मी चकितच झालों ! रात्रंदिवस राजकीय विषयांचा काथ्याकूट करीत बसणारा मी — राजकारणाचा विचार करतो कीं नाहीं अशी शंका या गृहस्थाला कां आली तें मला उमगेना !

“ कां बरं ? मला तुमच्या प्रश्नाचा अर्थ नाहीं समजला ! ” मीं म्हटलें.

“ तसें कांहीं नाही. जरा ‘ विचारविनियम ’ (विनिमय) करायचा होता म्हणून विचारलें. ” त्या गृहस्थांनीं उत्तर दिलें.

“ तें खरें; पण मी राजकारणाचा विचार करतो कीं नाहीं असं कां विचारलंत तुम्हीं तें नाहीं माझ्या लक्षांत आलं ! ” मीं जास्त फोड करून विचारलें.

“ तुमचं लग्न झाल्याचं कळलं; तेव्हां म्हटलं आतां पूर्वीसारखं लक्ष घालीत नसाल त्या गोष्टींत. ”

त्या गृहस्थाचें तें बोलणें ऐकून मी थक्कच झालों ! किंचित् रागहि आला. तरीपण त्याच्या सरळ स्वभावाचें आणि स्पष्टवक्तेपणाचें कौतुक वाटलें मला.

‘छे छे, लग्नाचा आणि माझ्या चळवळीचा तसा कांहीं संबंध नाही. लग्न केलं म्हणजे आपले सर्व धंदे सोडून देतं कीं काय कुणी ! राजकारण करणाऱ्यांना लग्नच करू नये असं तर म्हणणं नाहीना तुमचं ? ’ मी थोडेसे कठोरपणाने विचारलें.

“ माझ्या बोलण्याचा राग आला वाटतं तुम्हांला ? तुम्हाला लागावं म्हणून मी विचारलं नाही. कित्येक दिवसांत वर्तमानपत्रांत नांव वाचलं नाही तुमचं म्हणून वाटलं मला तसं. ” तो ओशाळून म्हणाला.

त्याची ती ओशाळलेली वृत्ति पाहून मला वाटलें, आपण उगाच इतके तडकलों. मी माझ्या बोलण्याचा सूर बदलला आणि त्याच्याशी चार गोड गप्पा मारून त्याला वाटेला लावलें. तो गेला; पण त्यानें माझ्या विचारांना चांगलीच चालना दिली.

माझें नांव वर्तमानपत्रांत छापून येत नाही म्हणून मी सामाजिक कार्य करायचेंच सोडून दिलें असावें असें त्याला वाटलें. प्रसिद्धीविषयीं अगदीं उदासीन राहणें कित्येक वेळीं कसें धोक्याचें ठरतें तें प्रथमच माझ्या ध्यानांत आलें. आपल्या समाजांत सार्वजनिक जीवन (Public life) किती खालच्या पातळीवर आहे आणि सार्वजनिक कार्यकर्त्यांबद्दल तरी लोकांच्या किती विलक्षण कल्पना असतात याची मला थोडीशी कल्पना आली.

सामाजिक कार्य करणाऱ्या मनुष्यानें लग्न केलें म्हणजे त्याला तें काम सोडून द्यावें लागतें अशी यांची कल्पना असते. पण कोणी लग्न न करतां राहिला तर तेंहि त्यांना रुचत नाही. लगेच नाना प्रकारच्या शंकाकुशंका घ्यायला लागतात. लग्न केलें तरच समाजांत मनुष्याला कांहीं स्थान आहे अशी त्यांची भावना असते. माझा विवाह झाल्यावर कांहीं दिवसांनीं एका प्रतिष्ठित काँग्रेस कार्यकर्त्याची आणि माझी मुलाखत झाली. ती या दृष्टीनें मोठी मनोरंजक वाटली मला.

“ या भाई ! तुमच्याबद्दल एक महत्त्वाची गोष्ट समजली इयं आल्यावर ”

माझें स्वागत करीत ते म्हणाले. त्यांच्या चेहऱ्यावर हास्य होतें. त्यांची वृत्ति प्रसन्न दिसली. माझ्यासंबंधी जी गोष्ट यांना समजली आहे ती वाईट खास नाही हें मी ताडलें. तरीपण हंसतहंसत मी विचारलें.

“ कां बुवा ! आज या गरीब माईच्याबद्दल कोणता प्रवाद ऐकला तुम्हीं ? आमचं कुठं तरी चुकावं आणि भाईची नालस्ती करतां यावी याची वाटच पाहात असतात लोक. ”

“ छे हो, तसं नाही. आज जी गोष्ट मला कळली त्यामुळं माझा तुमच्याबद्दलचा आदर वाढला आहे. कमी नाही झाला. ” ते म्हणाले.

“ अशी काय गोष्ट समजली माझ्याबद्दल तुम्हांला ? ” मी कुतूहलानें विचारलें.

“ अहो, मी असं ऐकलं, कीं तुमचं लग्न झालं असून एक मुलगाहि आहे तुम्हाला. फार आनंद झाला बुवा. ”

“ म्हणजे काय ? माझं लग्न झालं एवढ्यानं तुमचा माझ्यासंबंधीचा आदर कसा काय वाढला ? ”

“ तुम्ही कांहीं म्हणा, पण आम्हांला तसं वाटतं खरं. लग्न न करितां तुम्ही राहिलांत म्हणजे साहजिकच समाज तुमच्याशीं बिचकून वागणार. आणि तशांतच नव्या नीतीचे तुम्ही उपासक खरोखर, प्रचलित नीतिनियमांविरुद्ध केस पेंजारून तुम्ही भाईलोक बोलूं लागलांत म्हणजे भीति वाटते आम्हांला तुमची ! अहो, नवी नीति येईल तेव्हां येवो, पण तूर्त तरी आम्हांला आहेत तेच विधिनिषेध पाळायला हवेत. आतां तुमचंच पाहा ना ! कायद्यानुसार तुम्ही विवाहित झालांत. आम्हांला खात्री आली. ”

त्यांचा हा मनमोकळेपणा मला फार आवडला. समाजांत आम्हां अविवाहित भाईबद्दल किती गैरसमज आहे याची जाणीव झाली. मी लग्न केलें ही एकंदरीत चांगली गोष्ट केली म्हणायची, असा विचारहि माझ्या मनांत आल्याशिवाय राहिला नाही.

“ शिवाय आतां तुम्ही दुसऱ्यासंबंधी पुष्कळ सहानुभूतीनं विचार करू शकाल. ” ते पुढें म्हणाले. “ मनुष्याच्या मागे प्रपंच असला म्हणजे मन मानेल तसं त्याला बोलतांहि येत नाही आणि वागताहि येत नाही. त्यामुळं कार्याला जी एक आपोआप मर्यादा पडते ती तुम्हांला कळून येईल. तुम्हांला वाटतं, आम्ही मवाळ आहों. सुधारणावादी आहों, अहो आम्हांला काय क्रांति नको कां आहे ? पण येते आहे कुठं ती ? परिस्थितीपुढें मान वाकवावी लागते माणसाला. ” त्यांनी आपली कैफियत दिली.

लग्नमुळे माझ्या सार्वजनिक जीवनाला मर्यादा पडली किंवा नाही हें आजच मला सांगतां येणार नाही. लग्न केल्यामुळं सामान्य कार्यकर्त्याला त्याच्या जीवनांत जास्त विवंचना निर्माण होते ही गोष्ट कांहीं खोटी नाही. सांपत्तिक अडचणींना कंटाळून कार्य सोडून देण्याची देखाळ प्रवृत्ति बळावण्याचा संभव आहे. इतकेंच काय, प्रापंचिक सुखांतहि मनुष्य पूर्णपणें रंगून जाण्याचा संभव आहे. या दोन्ही आपत्तींना पुरून उरणारा मनुष्यच सार्वजनिक आणि खाजगी अशा दोन्ही प्रपंचांची जबाबदारी यशस्वी रीतीने पार पाडू शकेल. अर्थात् ही गोष्ट असाध्य आहे असें मला वाटत नाही. सार्वजनिक कार्यकर्त्याने वैवाहिक जीवनाची जबाबदारी पत्करतांच कामा नये असा सिद्धान्तच कोणी मांडूं पाहात असेल तर तो चूक आहे. जगद्विख्यात क्रांतिकारकांनी विवाह केले होतेच की नाही ? लेनिन, ट्रॉट्स्की, मार्क्स, लोकमान्य टिळक अशीं अनेक उदाहरणें दाखवतां येतील. आतां ही गोष्ट खरी, कीं माझ्यासारखे जे निर्धन आणि बुद्धिसामर्थ्याच्या दृष्टीनें हि दुसऱ्या श्रेणीचे लोक आहेत, त्यांना ह्या दोन्ही अडचणींना तोंड देण्यास लागणारे सामर्थ्य आपल्या अंगी उत्पन्न करण्यास कांहीं काल थांबावें लागेल. पुरेशी निग्रही वृत्ति आणि ध्येयनिष्ठा निर्माण होण्याआधींच वैवाहिक जीवनाची जबाबदारी अंगावर घेतल्यास त्यांत अपयश येण्याचा जास्त संभव आहे. लग्न लांबणीवर टाकण्यांतहि अडचणी आहेतच. जेव्हां मूक पुष्कळ लागते

आणि खूप खावेसं वाटतें तेव्हां तें मिळत नाही. तें मिळविण्यासाठीं टांग्याला जुंपलेल्या घोड्याप्रमाणें पारश्रम करून तें हस्तगत झालें म्हणजे खाण्यावरची वासना उडालेली असते. तारुण्याच्या ऐन भरांत प्रेम करण्याची वासना उत्कट असते. त्या वेळीं तें मिळत नाही आणि तारुण्याचा भर ओसरूं लागल्यावर कर्तव्याच्या ओझ्यानें वाकलेलें प्रेम घेऊन प्रपंच करण्यांत स्वच्छंदी प्रेमाची खुमारी नाही. पण ही स्थिति नुसत्या सार्वजनिक कार्यकर्त्याचीच आहे असें नाही. सामान्यतः बऱ्याच लोकांना थोड्याफार प्रमाणांत हाच अनुभव येतो. कारण समाजाची घडीच अगदीं विसकटून गेलेली आहे. ती विस्कटलेली घडी नीट बसावी म्हणून प्रामुख्याने त्याच कार्यास वाढून घेणाऱ्या माणसांना आपल्या खासगी प्रपंचाची घडी विस्कळीत ठेवूनच काम केल्याशिवाय गत्यंतर नाही.

“क्यूं आज वर्दी नहीं आ गयी अबतक ?” (आज काम आलं नाही अजून) मी विचारलं. सकाळीं कांजी पिऊन झाली म्हणजे लगेच कैद्यांना काम मिळत असतं.

“जी नहीं, आज तो आधी वर्दी होगी. (आज निम्में कामच करावें लागणार) भाजी कमेटी आनेवाली है” अमीरखाननं जबाब दिला.

दर तीन महिन्यांनीं जिल्ह्यांतील अधिकारी तुरुंगाची पहाणी करण्यास येत असतात. कैद्याला जर कांहीं तक्रार करावयाची असेल तर तो ती या कमिटीकडे करूं शकतो. पण पुस्तकांत नियम असला म्हणजे त्याचा फायदा मिळतोच असें नाही. कमिटी गेल्यावर तक्रार करणाराचें कसें कांडांत निघतें, तें ठाऊक असल्यावर तक्रार करण्यास कोणता कैदी हिंमत करूं शकेल !

फारच झालें तर एकादी भाजी वाईट असते म्हणून सांगणार, पण त्याची तजवीज अधिकारी अगोदरच करून ठेवतात. कमिटी येणार त्या दिवशी भाजी मुद्दामच चांगली करण्यांत येते. दररोजचें आंबोण असतें म्हणून या कमिटीचें नांव जेलमध्ये भाजी कमिटी असें पडलेलें असतें.

“असं, आज भाजी कमिटी येणार म्हणावयाची. कोण कोण येतील आपल्या बाजूला ?”

“बहुतकरून सेशन जज्ज आणि सुपरिटेंडेंट येतील इकडे या वेळेस” दुसऱ्या एका कैद्यानें उत्तर दिलें.

“सध्यां कोण आहे रे सेशनजज्ज इथें ?” वसंत खारकरची त्या जागीं नेमणूक झाल्याचें मीं वर्तमानपत्रांत वाचलें होतें. तरीहि मुद्दामच मीं प्रश्न केला.

“खारकर म्हणून कोणी नवीनच आला आहे” असें अमीरखाननें मला सांगितलें.

“ओ हो ! वसंत खारकर इथें आहे का सध्यां ?” माझी आणि त्याची चांगलीच दोस्ती आहे असं दाखविण्याच्या हेतूनें मीं उगीचच प्रश्न केला.

“तुमची ओळख आहे वाटतं त्यांची ! मग जरूर तोच आपल्या बाजूला येईल. दादा, आमच्या खटल्याबाबत सांगा कीं त्याला कांहीं. नऊ दहा महिने झाले आम्ही कच्च्या कैदेतच आहों. अजून खटला सेशनकमिटिहि नाही झाला.” एका अंडर ट्रायल कैद्यानें विनवणी केली.

माझी आणि सेशन जज्जाची ओळख आहे एवढ्यावरच त्याला आशा वाटूं लागली आणि मीहि त्याचा भ्रम दूर करण्याऐवजीं म्हणालों,

“येऊं दे तर खरा इकडे त्याला. मग कांहीं जमलं तर पाहूं.” जणूं कांहीं याबाबत सेशन जज्ज माझ्या सल्ल्यानेंच चालणार होता. पण मनुष्य-

स्वभाव आहे. कसेंहि करून आजूबाजूच्या लोकांत थोडा भाव खायचा तो प्रयत्न करीत असतो.

“मास्तरसाहेब, क्या वह आपका गांववाला आहे ?” अमीरखानने विचारलें.

“अरे, गांववाला काय, मित्रच आहे तो माझा. आम्ही कॉलेजमध्ये एकाच वर्गांत होतो. ”

“वाहवा, मग तर छानच झालं म्हणायचं. जणू देवानच आमच्यासाठी पाठवले तुम्हाला या वार्डांत ” त्या अंडरट्रायल कैद्याची आशा जास्तच बळावली.

आमचें हें बोलणें चाललें असतांनाच शिष्टी वाजली. कमिटीचे बडे साहेब आल्याचा तो इशारा होता. सर्व कैदी आपापल्या खोल्यांपुढें उभे राहिले. मी मात खोलीपुढच्या व्हरांड्यांत विस्तारल्याला टेकून वर्तमानपत्र वाचण्यांत तल्लीन आहे असा देखावा केला. मी पहिल्या वर्गाचा स्थानबद्ध होतो. मला काय पर्वा या टिनपॉट भाजी कमिटीची ! बादशहाच्या सरकार-विरुद्धच आम्ही जिथें बंड पुकारलें तिथं या जिल्हाधिकाऱ्यांची काय किंमत ! तरी पण वर्तमानपत्राच्या आडून चोरट्या नजरेने मी त्यांच्या हालचाली निरखीत होतो.

सेशन जज आणि जेलचा सर्वाधिकारी आमच्या वार्डांत आले. वार्डा-मध्ये खोल्यांची एकच एक सलग रांग होती. एका टोकाला माझी खोली होती आणि मधल्या कित्येक खोल्या रिकाम्या सोडून दुसऱ्या टोकाला इतर कैदी होते. सेशन जजने प्रथम आपला मोर्चा त्या खोल्यांकडे वळविला. तिकडची पाहाणी संपवून मग तो आपल्या बाजूला येईल अशी माझी कल्पना होती. पण—

त्या कैद्यांची पाहणी करून तो जो परत फिरला तो थेट वार्डाबाहेरच पडला. माझ्या खोलीकडे आलाच नाही. दूर अंतरावर गेल्यावर एकदां त्याने

माझ्याकडे पाहिल्यासारखा मला भास झाला. त्या वेळी मुख्याधिकारी माझ्या बद्दल कांहीं सांगत असावा असें दिसले.

या एकंदर प्रकारानें मीं तर अगदीं थिजूनच गेलों. सेशन जज आपला मित्र आहे म्हणून मीं त्या कैद्यांच्यापुढें बढाई मारली होती. पण त्यानें तर माझ्याकडे दुंकूनहि पाहिलें नाहीं. माझी ते काय किंमत करतील ? त्यांनीं विचारलें म्हणजे मी त्यांना काय सांगणार आतां ? माझें मन अस्वस्थ झालें. माझा मित्र खारकर तो हा नव्हे असें सांगून वेळ मारून न्यायी असा पहिला विचार आला. एवढ्याशा गोष्टींत खोट बोलायचं ! माझ्या मनो-देवतेनं मला हटकलें. माझी मलाच लाज वाटली.

मनुष्यस्वभाव मोठा विचित्र आहे. नाहींतर सरकारविरुद्ध बंड करून उठणारांना या सरकारी अधिकाऱ्यांची मातब्बरी कां वाटावी ? इतकेंच काय पण अशा आणीबाणीचे वेळीं हे लोक सरकारची हमाली करून देशाच्या गुलामीच्या शृंखला अधिक घट्ट करतात म्हणून त्यांची निर्भर्त्सनाच करतो ना मी ! मग त्यानें माझी विचारपूस करावी अशी अपेक्षा मीं कां बाळगावी ? पण आम्ही कितीहि जरी क्रांतीच्या घोषणा केल्या तरी आमच्या मनोवृत्तींत अद्याप फरक झालेला नाहीं याची जाणीव मला झाली. जें सरकारी यंत्र मोडण्याचा आम्ही प्रयत्न करित आहोंत, त्या यंत्रांतच अधिकाराच्या जागी असलेल्या लोकांनीं आमची दखलगिरी घ्यावी असें आम्हांस वाटत असतें ! तो कसा लांचखाऊ आहे हें ठाऊक असूनहि जेलर इतरांच्यापेक्षा आपल्याशीं अधिक वेळ बोलत राहिला, सुपरिंटेंडेंटनीं थोडी चौकशी केली म्हणजे जरा बरें वाटतें. कारण त्यामुळे आजूबाजूंच्या कैद्यांत आमची प्रतिष्ठा वाढते. जणूं कांहीं सरकारी अधिकाऱ्यांच्या सर्टिफिकेटाशिवाय आमची योग्यताच सिद्ध होत नाहीं. ज्या सरकारी हुद्द्यांना मीं टाकाऊ समजतो त्यांच्याच मदतीनें मीं आपली प्रतिष्ठा वाढविण्याचा प्रयत्न करावा ना !

माझे हे विचार चालू असतांनाच सर्व मंडळी पुन्हां माझ्याभोंवतीं गोळा झाली.

“मास्तर, शेसन तर तुमच्याकडे आला बी नाय !” एका कात-वळ्याने भावडेपणाने विचारलें.

“नाहीं आला बुवा. कोणाला माहीत कां नाहीं आला तो ?” मी अगदी थंड चित्ताने जबाब दिला.

“पण कॉलेजांत असतांना तुमची आणि त्याची मैत्री होती असें तुम्ही म्हणालां ना मघा ?” त्या अंडरट्रायलवाल्याने विचारलें. माझ्या खालोखाल त्याला वाईट वाटलें हेतें त्याच्या न येण्यानें.

“अरे बाबा, दोस्त असला तर त्या वेळचा, आतां काय त्याचें, खरें की नाहीं दादा ?” आतांपर्यंत गप्प असलेला एक कैदी म्हणाला.

“खरं आहे तुझं म्हणणं ! शाळा-कॉलेजांतील मैत्री जन्मभर कायम टिकविणारे असे किती मित्र असतील ? त्यांतहि मनुष्य अधिकाराच्या जागी असला म्हणजे त्याला जुन्या मित्रांचा विसर पडतो हें साहजिकच नव्हे कां ?” मी किंचित् विषण्ण मनानें ह्मणालों.

“मला तर वाटतं कीं, त्याला भीति वाटत असावी तुमच्याशीं अळख दाखविण्याची. अहो, कांहीं झालं तरी तुम्ही बंडखोर लोक. तुमच्याशीं सख्य ठेवून का त्याला बढती मिळणार ?”

“या कारणास्तव माझ्याशीं बोलण्याचं तो टाळीत असेल तर मौजच आहे म्हणावयाची.” मी हंसत हंसत म्हणालों. या युक्तिवादानें मला किंचित् आनंदहि झाला.

“कां बरं ? त्यांत मौज वाटण्यासारखं काय आहे ?”

“तूं म्हणतोस तें बरोबर आहे. साधारणपणें अशा परिस्थितींत कोणीहि मनुष्य दचकेल. पण वसंत खारकरवर अशी पाळी यावी याचं मला आश्चर्य

वाटत नाही. पण हंसू देखील येतं, कारण त्याच्या पाठीमागे एक इतिहास आहे. तुम्हां मंडळींना त्यांत तितकीशी गोडी वाटणार नाही. ”

“आम्हांला कां नाही वाटणार गोडी ! सांगा तर खरं ! आमच्या-सारख्यांना या गोष्टी कोण सांगायला बसलंय ?” त्यांपैकी एकजण म्हणाला व इतरांनी माना डोलावल्या.

मनांतली खळबळ कोणाजवळ तरी काढून टाकावी असें मलाहि वाटत होतेंच. तेव्हां विशेष आढेवेढे न घेतां त्यांना आमच्या गत जीवनांतील आजच्या प्रसंगानें ताज्या आठवणी निवेदन करण्यास मी सुरुवात केली. तो चितपट माझ्या मनःचक्षूपुढून पटापट सरकूं लागला.

“वसंत खारकर आणि मी कॉलेजांत शिकत होतो. इतकेंच काय पण आम्ही वर्गबंधु होतो. त्या वेळच्या आणि आजच्या परिस्थितींत जमीन अस्मानाचा फरक आहे. त्यावेळीं आम्ही आमच्या भावी जीवनांतील अद्भुतरम्य चित्ते रंगवीत असूं. माझे वडील हुजूर डेप्युटी कलेक्टर होते. त्यांना स्वतःला कलेक्टर होण्याची मुळीच शक्यता नव्हती आणि म्हणूनच की काय, मी विलायतेंत जाऊन आय. सी. एस. होऊन यावं असं त्यांना वाटे. आय. सी. एस. होऊन सरकारदरबारीं मान्यमान्यता मिळवावी यांतच त्यांना माझ्या जीवनाचें साफल्य दिसत होतें. मीहि लहानपणापासून त्याच वातावरणांत वाढलेला होतो. त्यामुळें हळूहळू त्यांची इच्छा ती माझीहि महत्त्वाकांक्षा बनली. कित्येक वेळां मी जणूं आत्तांच आय. सी. एस. झालों आहे अशा भ्रमांत भावी जीवनाचीं सुखस्वप्ने अनुभवीत असें. अनेक सुंदर सुंदर मुली मला सांगून येत आहेत. त्यांपैकी एका लावण्यलतिकेबरोबर मी विवाह केला आहे, असें एक चिल डोळ्यांपुढें उभें राही तर लगेच दुसरी शेखमहंमदी सुचे. पैसा व सौंदर्य यांना तुच्छ लेखून जिनें माझे हृदय हिरावून नेलें आहे अशा माझ्या प्रेयसीबरोबर संसार थाटला आहे अशी मी कल्पना करी. कलेक्टरीचा इतमाम, नोकरचाकर, घनदौलत आणि त्याबरो

बर प्रीतीची फुलबाग ! माझें हृदय नुसत्या कल्पनेनेंच उत्फुल्ल होई. पण कुटुंबियांच्या सहवासप्रमाणें मित्रांचाहि सहवास घडत असे. तेहि भावी जीवनाचे आदर्श पुढें ठेवीत. त्यांचा परिणाम माझ्या जीवनावर झाल्या-बाांचून कसा राहील ? त्यांच्या देशसेवेबाबतच्या रोमांचकारी गोष्टी मी ऐकत असे. वसंत खारकर हा त्या ध्येयवादी मंडळींचा स्फूर्तिदेव होता. त्याच्याच प्रेरणेनें त्यांनीं एक राष्ट्रोन्नतिसंघ स्थापन केला होता. त्याच्याकडून अलोट त्यागानें संपन्न अशा भव्य आणि दिव्य जीवनांचीं वर्णनें ऐकलीं म्हणजे माझें मनहि मंत्रमुग्ध होई. मीहि मनांतल्या मनांत एका आय. सी. एस. देशभक्ताचें जीवन कल्पनेच्या कुंचल्यानें रंगवून पाहीं आणि त्याचाहि मला मोह वाटे. मग सुभाषबाबूंच्यासारखी मीहि आय. सी. एस. वर लाथ मारून राजकारणांत उडी घेतली आहे, माझ्या त्यागानें आणि धडाडीनें मी जनतेचें अपार प्रेम संपादन केलें आहे आणि भावनांनीं उचंबळणाऱ्या जनमनाच्या उंच लाटेवर मी आरूढ झालों आहे असा मला भास होई.

त्या मंडळींच्या मनांत मला आपल्या संघांत सामील करून घ्यायचें होतें आणि त्या दृष्टीनें त्याचे प्रयत्नहि चालू होते. वसंत खारकरनें प्रथम माझ्याशीं स्नेहसंबंध जोडले आणि मग एके दिवशीं मला संघाच्या गुप्त बैठकीस बोलावण्यांत आले. त्यांचे विचार, स्वातंत्र्यसंपादनाच्या योजना आणि अंतिम त्यागाच्या प्रतिज्ञा वगैरे ऐकून मी तर गुदमरूनच गेलों. सरकारी नोकरी वगैरे न करतां आपलें सर्वस्व स्वातंत्र्यार्थ होमण्याची शपथ घेण्याचें धैर्य माझ्या अंगी नव्हतें. तरी पण मी एकदम नकार दिला नाहीं. आय. सी. एस. सारखी परीक्षा पास होऊन मग देशसेवेचें व्रत घेणें ध्येयसिद्धीच्या दृष्टीनें कसें उपयुक्त आहे तें पटवून देण्याचा मी प्रयत्न केला. माझा युक्तिवाद निष्फळ होता. माझे विचार त्यांपैकीं कोणालाच पटले नाहींत. कित्येकांनीं उपहाससूचक हास्य केलें तर काहींनीं सडेतोडपणें आपला विरोध दर्शविला. खारकरचा सात्विक संताप तर पराकोटीला गेला. ' तूं आय.

सी. एस. होऊन एखाद्या जिल्ह्याचा कलेक्टर झालास तर तुला गोळी घालून ठार करणं आमचें कर्तव्य ठरेल. ' तो त्वेपानें म्हणाला. त्याचा आवेश इतका चढला कीं, हें वाक्य उच्चारित असतांना जणूं त्या क्षणींच तो माझ्यावर रिव्हॉल्व्हर झाडीत आहे असा त्यानें अभिनय केला. मलाहि कोणी तरी पिस्तूल रोखून उभा आहे असा भास झाला आणि माझ्या अंगाला दरदरून घाम सुटला.

“ कालाचा ओघ नेहमींसारखा अविरतपणें चालला होता. आमचें कॉलेज शिक्षण संपवून आम्ही बी. ए. झालों. पण मध्यंतरीच्या काळात कितीतरी परिवर्तनें घडलीं होती. परीक्षेचा अभ्यास करण्यासाठीं म्हणून राष्ट्रोन्नति-संघाचें काम बेमुदत तहकूब करण्यांत आलें, तें पुनः कधीं सुरू झालेंच नाहीं. देशोद्धाराच्या हेतूनें प्रेरित होऊन सुरू केलेल्या अशा किती संस्था जन्माला येऊन अस्ताला गेल्या असतील कोण जाणे ! आम्ही मात्र अजून गुलाम ते गुलामच आहों.

“ या अवधीत माझ्यावरहि जो एक प्रसंग ओढवला त्यामुळे माझ्या जीवनाला आकस्मिक रीत्या एक नवीनच वळण मिळालें. मी ज्युनिअरमध्ये असतांना माझे वडील एकाएकी विषमज्वरानें वारले आणि विलायतेला जाण्याचे माझे मनोरथ पत्त्याच्या बंगल्याप्रमाणें जमीनदोस्त झाले. मला बी. ए. च्या परीक्षेंत चांगलें यश मिळालें होतें. पण विलायतेला जाण्याची कल्पना आतां सोडून देणें माग होतें. ब्राह्म परिस्थितीप्रमाणेंच माझ्या मानसिक जीवना-मध्येहि परिवर्तन घडलें होतें. वडिलांच्या मृत्यूनंतर मी एका थोर विभूतीच्या निकट सहवासांत आलों आणि मला एका निराळ्याच आदर्श जीवनाचें दर्शन झालें. सन १९३० सालीं महात्मा गांधींनीं काँग्रेसच्या वतीनें देशांतील तरुण पिढीला हांक मारली त्यावेळीं मला स्वस्थ वसणें अशक्य झालें. किंबहुना त्यामुळे मला आनंदच झाला. पुरुषार्थाच्या मार्गाचें अंशुक दर्शन झालें. माझ्याबरोबर राष्ट्रोन्नतिसंघांतील दुसरेहि कांहीं सभासद होते. त्या मार्गावर एकएक पाऊल टाकीत आज मी येथवर येऊन पोचलों आहे.

ऑगस्ट आंदोलनांत ज्या घटना घडल्या त्याचा परिणाम म्हणून माझ्यावर गुप्त कट आणि खून केल्याच्या आरोपावरून खटला चालू आहे.

“राष्ट्रोन्नति-संघाचें कार्य तहकूब झाल्यावर ज्या घडामोडी झाल्या त्यामुळे वसंत खारकरच्या आयुष्यांतही मोठी क्रान्ति झाली. जात्याच बुद्धिमान व परिश्रमी असल्यामुळे त्यानें बी. ए. च्या परीक्षेंत अपूर्व यश संपादन केलें. मुंबई विश्वविद्यालयाच्या सर्व विद्यार्थ्यांत तो पहिला आला. अनेक पारितोषिकें आणि शिष्यवृत्त्या त्यानें मिळविल्या. एका बड्या कॉन्व्हक्टरच्या सुस्वरूप मुलीबरोबर त्याचें लग्न झालें. सासऱ्याच्या आणि प्रिन्सिपॉलच्या आग्रहावरून तो विलायतेस गेला, आणि आय. सी. एस. होऊन आला. याच जिल्ह्याचा सेशन जज म्हणून त्याची नेमणूक व्हावी आणि माझा खटलाहि येथेंच चालावा हा एक विलक्षण योगायोग नाहीं का ? माझी केस जर सेशन कमिट झाली तर फांशी देण्याचें कटु कर्तव्यहि त्याला करावें लागेल.

मी हें बोलून गेलों खरा, पण वाक्य पुरें होतांच बीज चमकावी त्या-प्रमाणें मला त्याच्या अर्थाचें आकलन झालें, आणि माझ्या अंतःकरणांतून व शरिरांतून एक प्रकारचें कांपरें वाहत गेल्यासारखें झालें. लगेच माझ्या मनांत दुसरा विचार आला, ज्या दुष्ट आणि करुण परिस्थितीची मला चांगली कल्पना आली नव्हती त्याची जाणीव असल्यामुळेच तर त्यानें माझ्याकडे येण्याचें टाळलें नसेल ना ? अरेरे, मी उगीच दोष दिला त्याला.

“काहीं का असेना तो आपल्या वचनाला जागला म्हणायचा. त्या वेळीं देशद्रोही म्हणून प्राणदंडाची शिक्षा देण्याचा त्याचा मानस होता. आतां देशावर प्रेम केल्याचा गुन्हा केला म्हणून देईल. कारण कोणतेंहि असलें तरी परिणाम एकच ना !” माझें निवेदन संपतांच श्रोत्यांपैकीं एक उपरोधिकपणें म्हणाला. त्यावर दुसरे कैदी मोठ्यानें हंसले तेव्हां मी माझ्या तंद्रींतून जागा झालों.

“खरं आहे तुझं म्हणणं. दैवाच्या मनांत आमच्यावर सूडच उगवा-वयाचा असला तर तसं हि होईल.” मी सुन्न मनानें म्हणालों.

“आहे S S S बुवा ! आज काल क्रान्तिकार्यांचा जोर दिसतोय अगदी ” चहाचा कप खाली ठेवीत एक तरुण म्हणाला.

संध्याकाळी साडेसात आठच्या सुमाराला एक उमदा कॉलेज तरुण आणि एक फटाकडी कॉलेज तरुणी लकी रेस्टोरंटमध्ये प्रवेश करीत होती. त्यांना उद्देशूनच आणि ऐकू जाईल अशा हेतूनेच वरील वाक्य उच्चारलेले होते.

ते उद्गार कानांवर पडतांच ज्या दिशेने आवाज आला, त्या बाजूला दोघांचीहि नजर आपोआप गेली. गुलहौशी आणि रंगेल तरुणांचे ते एक टोळके होते. एका टेबलाभोवती बसून चहा ढोसण्याचा आणि घूमपानाचा कार्यक्रम चालू होता.

मंडळी परिचयाची आहेत असे पाहून त्या तरुणीबरोबर आलेल्या तरुणाने

चटकन आपलें तोंड वळविलें आणि आपल्या मैत्रिणीला घेऊन भरभर जिन्या-च्या पायऱ्या चढण्यास सुरवात केली.

पण तेहि पुणेरी तरुणच होते. सहजासहजी थोडेच जाऊं देणार ? त्याला ऐकूं जाईल इतक्या मोठ्या आवाजांत एकजण म्हणाला, “पण काय रे आज जवाहरलाल नेहरूंचं जाहीर व्याख्यान आहे ना ? मग ‘मंडळी’ इकडे कशी काय ?”

“अरे बाबा, जवाहर आणि माणिक यांच्यांत टाय पडला तेव्हां आम्ही माणिकच पसंत केलं.” पहिल्या तरुणानें उत्तर दिलें. त्याची ती मुक्ताफळें ऐकून टेबलाभोंवतीं हास्याची खसखस पिकली.

चटोरे पोरांचा तो विनोद ऐकून सुरेश विरमल्यासारखा झाला. पण माणिकची चर्चा मात्र प्रफुल्लित झाली. तिच्या गालाला एक लहानशी खळी पडली. सुरेशनें तिच्याकडे पाहिलें तेव्हां त्याला ती अधिकच आकर्षक दिसली.

“ऐकलंत ना त्यांचं बोलणं ? तुमच्या कानापर्यंत जावं म्हणून होतं तें.” दुसऱ्या मजल्यावरच्या स्पेशल रूममध्ये बसल्यावर तिनें खवचटपणानें विचारलें.

“चहाटळांच्या नादीं काय लागायचंय. ती एक टवाळ टोळी आहे. मी त्यांना चांगला ओळखतो.” उसनें आवसान आणून सुरेश म्हणाला. पण त्याच्या चेहऱ्यावरून तो चांगलाच नवईस झालेला दिसत होता.

“मला तर यांचा प्रश्न अगदीं सयुक्तिक वाटतो. तुम्ही एक क्रांतिकारक कार्यकर्ते नेहरूंच्या व्याख्यानाला जायच्या ऐवजीं आज एका फॅशनेबल मुली-बरोबर लकीत आलांत हें आश्चर्यच नाही का ?” तिनें त्याला अधिकच ढिवचलें. स्वतःच्या मोहिनीब्रह्म मनांतल्या मनांत तिला अभिमानहि वाटत होता.

“पुढे झाली तुम्ही थट्टा. तूं काय घेणार तें सांग पाहूं आर्षीं.” किंचित् चिडक्या वृत्तीनें त्यानें विचारलें.

“पण इतकें चिडायला काय ज्ञालं त्याच्यांत ? पराक्रमी तरुणाला एकाद्या सुंदर मुलीबद्दल आकर्षण वाटावं हें स्वाभाविकच नाही का ? तोहि पुरुषार्थाचाच एक भाग आहे. पुष्कळसा बर्फ घालून आपण व्हिम्बोच घेऊं म्हणजे तुमचा नव्हसनेस जरा कमी होईल, कीं त्याहून उत्तेजक हवंय कांहीं?” तिनें हंसत हंसत विचारलें.

“माणिक, तूं देखील यांच्याप्रमाणं बाष्कळ यष्टा करावीस याचं मला आश्चर्य वाटतं.” पोन्त्याला व्हिम्बोची ऑर्डर देऊन तो म्हणाला.

“अतीच बाई हळवेपणा तुमचा. मला नाही इतका सॉफ्टनेस आवडतं. दोन घायची आणि घ्यायची तयारी ठेवली पाहिजे माणसानं या दिवसांत.”

“त्या फुटकळ लोकांच्या तोंडाला लागून आपलीच शोभा करून घ्यायची माझी इच्छा नाही” तो किंचित् निश्चित स्वरांनें म्हणाला.

“पण खरंच, सांगा ना आज तुम्ही नेहरूंच्या व्याख्यानाला जायचं सोडून माझ्याबरोबर फिरायला यायचं कसं कबूल केलंत ?” तिरक्या नजरेनें सुरेशकडे पहात माणिकनें मिस्तिलपणें विचारलें.

“तें तुला चांगलं ठाऊक आहे, पण बायकांना पुरुषांच्या तोंडून वदवून घेण्याची हौस असते.”

इतक्यांत व्हिम्बोचे ग्लास पोन्त्यानें टेबलावर आणून ठेवले. ते पाहून माणिक म्हणाली. “आज तुम्ही स्मोक मागविला नाही ?”

“मी ठरवलं आहे कीं आतां सोडून घ्यायची सिगारेट.”

“तें काय म्हणून ? कोणाच्यासाठी हा नियम ? तें कांहीं नाही, आज तरी ओढाच माझ्या देखत. मला तुम्ही ओढता त्या सिगारेटचा वास फार आवडतो, मीच मागवून देतें तुम्हाला” असें म्हणून खरोखरच तिनें घंटा वाजविली. आणि पोन्त्याला डी लक्स टेनारचा एक डबा आणायला सांगितलें.

डबा आल्यावर सुरेशनें चटकन तो फोडला. आणि त्यांतली एक सिगारेट आपल्या दोन ओठांमध्ये अलगद ठेवून ती शिलगावण्यासाठी काडी ओढली.

ती कांडी सिगारेटशी जाण्याआधीच माणिकने फुंकर मारून ती विशवली.

‘स्टुपिड’ तो ओरडला. तोंडांत सिगारेट असल्यामुळे त्या ओरडण्यांत एक प्रकारचा लाडिक तोतरेपणा होता.

माणिकने बुलबुल पक्षाच्या आवाजांत एक गोड हास्य केलें.

अशा प्रकारच्या गोड गप्पा आणि लाडिकपणा किती वेळ तरी चालल्या होत्या. तीं दोघं लकींतून बाहेर पडलीं तेव्हां चांगले साडे आठ नऊ वाजाले होते. इतका उशीर झाला असला तरी त्यांचीं पावलं अगदीं सावकाश पडत होती. एकमेकांपासून दूर होण्याचा क्षण जितका दूर लोटतां येईल तितका लोटण्याचा त्यांचा प्रयत्न होता. मध्येच जाणून-बुजून माणिकने आपल्याला धक्का दिल्यासारखा त्याला भास झाला. पण लगेच त्याला वाटलें कीं आपलें इतकें भाग्य कुठलें? थोडा वेळ गेल्यावर समोरून एक सायकल जोरांने आली. आपण जणू काय सायकलखाली सांपडणार होतो अशा आविर्भावांने माणिक एकदम दूर झाली आणि तिने सुरेशचा हात गच्च धरला.

शेवटीं फर्ग्युसन कॉलेजच्या आवारापाशी आल्यावर एका झाडाच्या अंधारांत थांबल्यासारखं करून सुरेश म्हणाला, “बरं मी येऊं आतां?” त्यानें आपला हात पुढें केला. माणिकने तो चटकन् पकडला आणि भावनावेशानें घट्ट दाबला.

हातांत हात तसाच ठेवून ती म्हणाली. “आतां पुन्हां केव्हां भेटणार?”

“आतां असं हॉटेलांत नको. तूंच ये कीं माझ्या खोलीवर चहाला” माणिकने त्या आमंत्रणाचा स्वीकार केला आणि त्याचा हात अधिक घट्ट दाबला. त्यानें एकदम खालीं लवून तिच्या हाताचं चुंबन घेतलं.

“बरेच आहांत कीं” आपला हात सोडवून घेत लटक्या रागांनं ती म्हणाली.

तीं दोघांही निरोप घेऊन निरनिराळ्या दिशेनें चालू लागलीं. खोलीवर

परत येत असतांना सुरेशचं हृदय आनंदानं नाचत होतं. माणिकच्या हातावर केलेल्या ओष्ठस्पर्शानं त्याचं शरीर सुखानं भारावून गेलं होतं. त्या घटनेच्या स्मृतीनं पुन्हां पुन्हां त्याच्या अंगावर रोमांच उभे रहात. एक प्रकारची गोड निशा तो अनुभवीत होता.

पांच सहा दिवसानंतरची गोष्ट. सुरेश त्याच्या गटाची एक सभा संपवून खोलीवर परत येत होता. आज सकाळी तो जो घराबाहेर पडला तो बाहेरच होता. सभेत एका अतिशय महत्वाच्या प्रश्नावर चर्चा होऊन काँग्रेसची चळवळ सुरू होण्याच्या आधीच गटाच्या महत्वाच्या सभासदांनी अज्ञातवासी व्हावं असं ठरविण्यांत आलं. पण परत येत असतांना सुरेशच्या डोक्यांत याहून अगदीं निराळे विचार चालले होते. सभेतली चर्चा तो विसरून गेला होता. उद्यां सकाळीं आठ वाजतां माणिक त्याच्या खोलीवर चहाला येणार होती त्यां संबंधीच त्याचे विचार चालूं होते. चहासाठी काय काय तयारी करावी, तिच्याशी कोणत्या गोष्टी बोलाव्या. इत्यादी योजना करण्यांतच त्याचं मन दंग होतं.

तो केव्हां खोलीवर येऊन पोंचला ते त्याचं त्याला तरी समजलं कां नाही कोण जाणें ! त्या गोड तंद्रीतच त्यानं कुलूप काढून खोलीचं दार उघडलं. दारांतच पोष्टमननं टाकलेलें पत्र पडलेलें त्यानं पाहिलें. कपडे वगैरे काढून त्यानं तें पत्र उघडलें. पत्र त्याच्या वडिलांचें होतें.

“ चिरंजीव सुरेश यास अनेकोत्तम आशिर्वाद. वि.

एका महत्वाच्या प्रश्नाबाबत तुला लिहावयाचें बरेच दिवस मनांत आहे. तुझी परीक्षा पास होऊन तूं मोकळा झालास म्हणजे मगच लिहावें असा विचार करून आतांपर्यंत लिहिलें नाहीं. आतां तूं परीक्षेंतून मोकळा झाला आहेस. तेव्हां मी जें लिहिणार आहे त्याचा शांत मनानें आणि व्यवहारी बुद्धीनं विचार करून मला उत्तर पाठव. अर्थांत कोणतीही गोष्ट तुझ्या मजीं-विरुद्ध करण्याची माझी इच्छा नाहीं हें तूं जाणतोसच.

माझे स्नेही श्री. भास्करराव ढवळे याचा आणि आपल्या घराण्याचा ऋणानुबंध आहे हे तुला ठाऊक आहेच. त्यांची सुमन आणि तू तर परवांपरवापर्यंत एकत्र खेळलां आहांत. तुमच्या लहानपणीं आम्ही चेष्टेनें म्हणत असूं की हा जोडा मोठा चांगला शोभेल. तुम्हांला समजूं लागल्यावर आम्ही मुद्दामच या गोष्टी बोलत नसूं. असं जरी आहे तरी तुम्हाला परस्पराबद्दल जिद्दाला वाटत असावा अशी माझी समजूत आहे. सुमनच्याबद्दल माझी खात्रीच आहे. हे पत्र मी तिच्याच अप्रत्यक्ष सूचनेवरून लिहीत आहे असं म्हणेनास. ती आतां मोठी झाली आहे आणि भास्कररावांच्या मनांत या वर्षी तिचं लग्न होऊन घ्यावं असं आहे. सांपत्तिक स्थिती आपल्यापेक्षा बरीच निकृष्ट असल्यामुळे त्यांनीं मला कधीच विचारलें नाहीं. दुसरेच एक स्थळ त्यांनीं पाहिलें असून तेथे जवळजवळ ठरत आल्याप्रमाणेंच आहे. आतां शेवटची बोलणी करावयाची आहेत. तरी तुझे मत काय आहे तें उलट टपालीं कळव. सुमन माझी सून व्हावी अशी माझी अतिशय इच्छा आहे. तरीही तुझ्या मजीवर सर्व अवलंबून आहे. कळावें.

तुझे

बाबा.

वडिलांचें पत्र वाचून सुरेश सदैव झाला. माणिकच्या प्रेमानं त्याचं मन आकाशांत भराऱ्या मारीत होतें. अलिकडे त्याच्या रोमरोमांत माणिक भरून राहिली होती. तिचें चालणें, बोलणें, हंसणें, तिचें रूप, तिचा चावणट लाडकपणा आणि स्पर्श, या सर्व गोष्टी त्याच्या चिंतनाचे विषय होते. त्याचं मन प्रीतीच्या भावनेनें भरून राहिलें होतें. पण या दुःखाच्या घागरींत वडिलांनीं चांगलें मूढभर मीठ टाकलें.

त्यानें पत्र रागारागानें टेबलावर भिरकावून दिलें. त्याला वडिलांचा मनस्वी संताप आला. पण करतो काय ! अगदीं चिंतामग्न स्थितींत त्यानें आराम खुर्चीवर अंग टाकलें.

काय करणार ? त्याच्या मनांत भयंकर रस्सीखेच सुरू झाली. सुमन-बद्दल त्याला पूर्वी जिव्हाळा वाटत होता ही गोष्ट कांहीं खोटी नाही. पण कॉलेजांत माणिकची आणि त्याची ओळख झाल्यावर सुमनचें सौन्दर्य त्याला आळणी वाटू लागलें. त्यांत चमक नव्हती. त्याच्या अगदीं उलट माणिकचं होतें. ती कशी विद्युल्लेखितसारखी चमचम करी. सुमनमध्ये एक प्रकारचा नसता गंभीरपणा होता. त्यापेक्षां माणिकची खेळकर वृत्ति त्याला अधिक पसंत पडे. सुरेशची चेष्टा करून मग ती हंसे तेव्हां तिच्या हंस्पयाचा खिल-खिलाट बुलबुल पक्षाच्या आवाजाची स्पर्धा करीत असल्याचा भास होई. तें कसेंही असलें तरी सुमन आतां त्याच्या मनांतून उतरली होती.

बराच वेळ विचार करून आणि मनांतल्या मनांत चडफडून त्यानें निद्रा-देवीची उपासना करण्यास सुरवात केली. पण ती अशी सहसा प्रसन्न होण्यासारखी नव्हती. अंथरुणावर पडल्या पडल्या पुन्हां त्याचें विचारचक्र फिरूं लागलें. सुमनला नाही म्हणणेंहि जरा अवघड होतें. पत्र आल्यापासून तिच्याबरोबर घालविलेल्या दिवसांची आठवण पुन्हां ताजी झाली होती. तरी पण अखेरीस त्यानें तो निर्णय घेतला. पण वडिलांना काय वाटेल ? त्यांच्या इच्छेविरुद्ध जाण्याची त्याला भीति वाटत होती. त्यांनीं जरा सौम्य शब्दांत लिहिलं असलें तरी ती एक विशिष्ट प्रकारची आज्ञाच होती. काय करावें हें त्याला सुचत नव्हतें.

तासामागून तास चालले होते. शेजारच्या घड्याळांत एकाचा टोला पडल्याचेंहि त्यानें ऐकलें. आणखी थोड्या वेळानें त्याला एक युक्ती सुचली. एकदम तो उठून बसला. त्यानें बटन दाबून दिवा लावला आणि एक सिगारेट शिलगावून वडिलांना पत्र लिहिण्यास सुरवात केली.

पत्रलेखन संपवून तो अंथरुणावर पडला तेव्हां दोनाचे ठोके पडल्याचे त्यानें ऐकलें. पण आतां त्याचें विशेष महत्त्व नव्हतें. प्रश्न सुटल्यामुळें मनावरचं दडपण एकदम कमी झालेलें होतें. मध्यरात्री सुटलेल्या वाऱ्याच्या

झुळकीनें देखील आपलं काम केलं आणि लौकरच त्याला शोंप लागली.

एरवीं इतकें जाग्रण झालें असतें तर दुसऱ्या दिवशीं दहा वाजेपर्यंत तो अंयरुणाच्या बाहेर पडला नसता. पण त्या दिवशीं पहिली शोंप झाल्याबरोबर सहाच्या ठोक्यालाच त्यानें पांघरुण फेकून दिलें आणि तो चहाच्या तयारीला लागला. विशेष तयारी अशी करायची नव्हतीच. क्रीमकॅकर विस्किटांचा पुडा त्यानें आदल्या दिवशींच आणून ठेवला होता. समोरच्या डेरींतून अर्षा शेर ताजें दूध तो घेऊन आला. आणि टेबलावर चहाचं सर्व साहित्य व्यवस्थेशीरपणें मांडून ठेवलं. एका फुलदार्णीत फ्रान्सच्या गुलाबाचं एक सुंदर फूल डहाळीसकट ठेवून दिलं.

सकाळचं वर्तमानपत्र चाळीत आतां तो बसला होता. पण त्याचं लक्ष वर्तमानपत्रांत नव्हतं. माणिकच्या आगमनाची तो उत्कंठेनें वाट पहात होता. प्रत्येक क्षण त्याला युगाप्रमाणें वाटत होता. पण अखेरीस त्याला हवा असलेला क्षणहि आला. आणि दारावर 'टिक टिक' असा आवाज ऐकू आला.

तो चटकन उठला आणि त्यानं दार उघडलं. अपेक्षेप्रमाणें माणिकच दारांत उभी होती.

“यावं ! मीं म्हटलं लक्षांत रहात कीं नाहीं, कोणास ठाऊक ?” सस्मित वदनानें तो म्हणाला.

“कां बरं. आतांच आठ वाजले ना ?” तिनें आपल्या रिस्टवॉचकडे पहात विचारलं.

त्याला आपली चूक लक्षांत आली. तो जरा विरमल्यासारखा झाला, पण आपली बाजू सावरण्याचा व्यर्थ प्रयत्न करीत तो म्हणाला, “तें खरं, पण मीं म्हटलं कीं, तुम्हांला अनेक एंगेजमेंटस असायच्या तेव्हां आमचं गरिबाचं आमंत्रण विसरून गेलां तर काय करतां !”

“लक्षांत न रहायला काय झालं ? असल्या गोष्टींचा का विसर पडतो

माणसाला ? ” त्याच्यावर आपली नजर रोखून तिने आपल्या चेहऱ्याचे प्रभार्यक चिन्ह केले.

“ बाकी तुमच्यासारखी गरीब माणसं भेटली म्हणजे श्रीमंतांनी आपला गाशाच गुंडाळायला हवा ” आपल्या खालच्या ओठाला लाडिक मुरड घालून ती म्हणाली.

तिचे तें ध्यान पाहून तो खुशावला.

“ बरं चहा अगोदर घेऊन मग गप्पा मारायच्या की चहा मागाहून घ्यायचा ? ”

“ आपल्याला अगोदर चहा पाहिजे ” तिने उत्तर दिले. तो उठला आणि स्टोव्ह पेटवण्यासाठी टेबलाजवळ गेला. ती पण त्याच्या मागोमाग उठली आणि लाडिकपणे त्याच्या हातांतली काडीपेटी घेऊन म्हणाली, “ तुम्ही व्हा बाजूला. मीच करते आज चहा. ”

“ नको नको ! एवढी तसदी नको घ्यायला. तुम्ही आपल्या स्वस्थ आरामखुर्चीत आराम करा आणि वाटल्यास हा सकाळ वाचा. ” असे म्हणून त्याने तिच्या दोन्ही दंडालां धरून तिला आराम खुर्चीत बसाविले आणि तो चहा बनावण्यामागे लागला.

“ खरंच. चहा फार छान झाला आहे हो. फ्लेवर तर अगदी बहारीचा आला आहे. ” कपाला तोंड लावीत माणिकने सर्दिकीट दिले.

एकदोन घोट घेऊन कप खाली ठेवतांना त्यावरच्या अक्षरांकडे तिचे लक्ष गेले.

“ अय्या ! फरगेट मी नॉट ! वा वा. इतका सुरेख लज्जतदार चहा कोण विसरेल ” ? असे म्हणून तिने तिरक्या नजरेने सुरेशकडे पाहिले.

सुरेशला तिची कोटी पसंत पडली नव्हती. चहाचा विसर पडून नये म्हणून का त्या अक्षरांची योजना होती ! आपल्याला डिवचण्याचा तिचा हेतु-पुनःसर प्रयत्न होता हे त्याच्या लक्षांत आले.

“ काय हो सुरेश ! आतांच त्या सकाळमध्ये वाचलं कीं किट इंडियाच्या घोषणेवर गांधी प्रचंड चळवळ करणार म्हणून तें खरं का ? ”

“खरं म्हणजे ! गांधीजी जें बोलतात तें पूर्ण विचारांतींच बोलत असतात. त्यांचे शब्द म्हणजे तुमच्या आमच्या शब्दांप्रमाणे वायफळ नसतात. त्यांचे शब्द हेंच जणू कार्य आहे. अगदीं निरुपाय झाल्यामुळेच त्यांना हें अन्न योजावं लागत आहे. ”

“ मला नाही वाटत लोक या वेळीं ते म्हणतात तशा बंडाला पाठिंबा देतील म्हणून. ” ती शिष्टपणे म्हणाली.

“ कां बरं ? माझी तर अगदीं निराळी कल्पना आहे. परवांच ते अच्युत-राव पटवर्धन म्हणाले कीं या खेपेची चळवळ अपूर्व होईल. वातावरण सारखं गरम होत आहे. हिंदुस्थानला संपूर्ण स्वातंत्र्य मिळवायचें असेल तर हीच नामी संघी आहे. मात्र प्रत्येकानं आपलं कर्तव्य केलं पाहिजे. ”

“ म्हणजे तुमचा देखील पाठिंबा आहे म्हणायचा या चळवळीला. ती गुलाब रणदिवे तर म्हणत होती कीं कामगार वर्ग या चळवळीला मुळींच पाठिंबा देणार नाही. ”

“ तिचा भाऊ कम्युनिस्ट आहे. त्याचें ऐकून ती म्हणत असेल. तें खरं नसून केवळ त्यांच्या इच्छेचं निदर्शक आहे. ”

त्याचं वाक्य पुरें होण्याच्या आधींच दारावर कोणीतरी मोठ्याने टिकटिक केलं.

सुरेशच्या कपाळाला आठ्या पडल्या. आतां ही ब्याद कशाला आली असें वाटलें त्याला. पण करतो काय विचारा ! दार उघडण्याशिवाय गत्यं-तरच नव्हतें.

तो श्रीनिवास बेल्लसरे होता.

“ ये रे ” म्हणून त्यानें त्याचें तोंडदेखलें स्वागत केलें आणि लगेच

“हे माझे मित्र श्रीनिवास बेलसरे, येथील S. P. कॉलेजांत असतात.”
म्हणून त्याने माणिकर्शी त्याची ओळख करून दिली.

त्याने तिला एक औपचारिक नमस्कार केला.

त्याची प्रश्नार्थक मुद्रा पाहून माणिक हंसत हंसत म्हणाली,
“अहो, पण माझी यांना Introduction करून द्याना.”

“अरे हो विसरूनच गेलों कीं. या माणिक कीर्तीकर बरं का !”

श्रीनिवासाने थोडेसे हसल्यासारखे केले. कारण हंसण्यासारखे कांहीं नव्ह-
तेच. त्याने माणिकला अनेक वेळ सुरेशबरोबर पाहिले होते. आज तिला
त्याच्या खोलीवर पाहून त्याला तितकेसे बरे वाटले नाही.

“बरं चहा घेणार का श्रीनिवास ?”

सुरेशचा प्रश्न ऐकून श्रीनिवास आपल्या तंद्रीतून भानावर आला आणि
म्हणाला, “नको नको, मी हा आत्तांच घेऊन आलों. रात्रीच्या सभेची
आठवण द्यायला म्हणून आलों होतो. विशेष काम नव्हतं.”

“तुम्ही घेतला असेल सकाळी पण आमच्या बरोबर ध्याना आणखी
एक कप.” ती म्हणाली.

माणिकने एका कपांत एक चमचा साखर घालून त्याच्याकडे पाहिले.
“बस बस.” श्रीनिवास म्हणाला.

सुरेशने कपांत चहा ओतला आणि माणिकने चमच्याने तो हलविला
तेव्हा तिच्या हातांतल्या बांगड्यांचा ‘किण किण’ असा आवाज आला.
श्रीनिवासला जरा चोरट्यासारखे झाले. तो अनाहूत पाहुणा होता, रंगांत
भंग करायला. चहाचा कप कसा तरी घशाखाली ओतून आणि उगीच दोन
चार वाक्ये बोलून तो उठला आणि ‘बरे येतो’ म्हणून त्याने माणिकला
नमस्कार केला.

“मी यांना दरवाजापर्यंत पोचून येतो बरं का !” असे म्हणून सुरेश
त्याच्याबरोबर खाली गेला.

सुरेश खोलीबाहेर गेल्यावर माणिक उठली आणि सुरेशच्या टेबलापाशी जाऊन त्यावर टेबलेल्या आरशांत तिने आपला चेहरा पाहिला. ब्लाऊजच्या खिशातून एक चिमुकला रुमाल काढून तिने तोंडावरच्या पावडरीची जरा साफसफाई केली. स्वतःचे मुख आरशांत पाहतांना ती प्रफुल्लित झालेली दिसली. स्वतःच्या सौंदर्यावर ती स्वतःच फिदा होती.

टेबलावरच्या वस्तूंची उगीच चाळवाचाळव करतांना तिने सहज टेबलाचा ड्रॉवर उघडला. एका राइटिंग पॅडवर सुरेशच्या सुंदर अक्षरांत लिहिलेलं एक पत्र तिच्या नजरेस पडलं. काल राती लिहिलेलं पत्र अजून पाकिटांत बंद केलं नव्हतं.

मोत्यासारख्या सुरेख अक्षराला भुलून तिने त्यांतील कांही ओळी वाचल्या आणि मग सर्वच ओळी वाचून पहाण्याचा मोह तिला आवरला नाही.

प्रिय बाबांना शिरसाष्टांग नमस्कार वि. वि.

तुमचे पत्र पावले. तुम्ही पत्रोत्तर उलट टपाली लिहिण्यास सुचविले आहे म्हणून एवढ्या तातडीने लिहीत आहे. मी जे लिहिणार आहे ते वाचून तुम्हांला वाईट वाटेल आणि चिंताही उत्पन्न होईल हे मला ठाऊक आहे. म्हणूनच मला अवघड वाटत आहे, पण माझ्या जीवनांतील अत्यंत महत्त्वाचा म्हणजे विवाहाचा प्रश्न असल्यामुळे मोकळेपणाने माझे विचार बोलून दाखविण्याशिवाय मला गत्यंतर नाही. मला वाटते यामुळे आज जरी तुम्हांला वाईट वाटते तरी परिणामी ते हितावह ठरेल. म्हणूनच निःसंकोचपणे लिहिण्याचें धाष्टर्य करित आहे.

आजच्या परिस्थितीत इतक्या लौकर विवाहबद्ध व्हावे असें मला वाटत नाही. देशांतील राजकीय वातावरण उत्तरोत्तर गरम होत आहे. लवकरच फार मोठी क्रांतिकारक चळवळ होण्याची शक्यता आहे. त्यामध्ये सर्व हिंदी लोकांनी आपला वाटा उचलला पाहिजे. विशेषकरून तरुण विद्यार्थ्यांनी तर अहमहमिकेने पुढे येऊन अंतिम त्यागाची देखील तयारी केली पाहिजे.

मायभूमीची हाक माझ्यासाठी देखील आहे. ज्यांना परिस्थिति अनुकूल आहे आणि कौटुंबिक जवाबदाऱ्याही म्हणण्यासारख्या नाहीत, अशा माझ्या-सारख्या सुखवस्तु विद्यार्थ्यांनी अशा वेळीं मार्गें राहून कसे चालेल ? म्हणून मी या चळवळीत उडी घ्यायचें ठरविलें आहे. तेव्हां अशा आणीबाणीच्या प्रसंगी, स्वतःचें भवितव्य अनिश्चित असतांना एकाद्या मुलीचें जीवन धोक्यांत घालणें मला इष्ट वाटत नाही. दुर्दैवानें कांहीं बरेंवाईट झालें तर तिनें आपल्या नांवें रडत बसावें यांत काय अर्थ आहे ? तरी आपण सुमन-च्या वाडिलांना न विचारणें हेंच उचित होईल. जें होत आहे तें भल्या-साठीच आहे असें समजून मी वागत आहे.

माझ्या लिहिण्याचा राग मानूं नये. कळावें.

आपला नम्र

सुरेश

पत्र वाचण्यास माणिकला कांहीं सेकंद देखील लागले नसतील. लगेच तिनें टेबलाचा ड्रावर लोटला. पत्रांतील मजकूर वाचून तिच्या चेहऱ्यावर उमटलेले भाव संमिश्र स्वरूपाचे होते. तिनें आपला खालचा ओठ वरच्या दातांनी दाबला आणि पुनः एकवेळ स्वतःचा चेहरा आरशांत पाहिला तेव्हां त्यामध्ये हास्य व गांभीर्य यांचें मिश्रण झालेलें दिसलें.

सुरेश श्रीनिवासला पोंचवून परत आला तेव्हां माणिक पुनः पहिल्या खुर्चीवर येऊन बसली होती.

“ पाहिलास का हा मुलगा ? उघड बंडाच्या कल्पनेनें भारावून गेलेला आहे अगदी. वेळप्रसंगी कांसावर देखील चढण्याची तयारी आहे त्याची. ” खुर्चीवर बसतां बसतां सुरेश म्हणाला.

“ खरं आहे तुमचें म्हणणं. त्यानें चहा घेतला पण त्याचं लक्ष नव्हतं. दृष्टी देखील कशी अस्थिर दिसली. जणुं एकाद्या कल्पनेचें वेड लागलं आहे. ”

“ फारच उमदा गृहस्थ आहे ” तो म्हणाला.

“हं ऽ ऽ ऽ” तिनें एक सुस्कारा टाकला आणि म्हणाली, “मला त्यांच्या-बद्दल किती आदर वाटतो. पण हा त्याग फुकट तर नाही ना जाणार असं भय वाटतं.” नंतर एकदम घड्याळाकडे पहात ती म्हणाली, “अगवाई, पूष्कळ उशीर झाला की. मला आतां गेलं पाहिजे.”

तीं दोघें उठलीं. तिला रस्त्यापर्यंत पोंचविण्यासाठीं तो गेला. जातांना आपल्याबरोबर ती हस्तांदोलन करील अशी त्याची अपेक्षा होती. पण ती पूर्ण झाली नाही. तिनें केवळ औपचारिक पद्धतीनें नमस्कार केला आणि त्याचा निरोप घेतला.

सुरेश खोलीत परत आला तेव्हां त्याचं मन प्रफुल्लित नव्हतं. चहाच्या कार्यक्रमाला मुहूर्त कांहीं चांगला लाभला नाही असं त्याला वाटलं. एक प्रकारची रितेपणाची जाणीव त्याला होत होती.

×

×

×

देशांत उत्साहाचें भरतें आलेंलें होतें. पण सुरेशच्या हृदयांतील झरे आटल्यासारखे त्याला वाटत होतं. नेहमीं उल्हसित मनोवृत्तीचा सुरेश एका-एकीं असा मरगळून का गेला हें त्याच्या मित्रांना समजत नव्हतं. त्याचं त्याला तरी तें समजत होतं कीं नाही हें सांगणें कठीण आहे.

चहाचा कार्यक्रम होऊन गेल्याला सातआठ दिवस होऊन गेले. पण माणिकची गांठ एकदाही पडली नव्हती. शेवटीं त्याच्यानें राहिलेंलें नाही. तिची चौकशी करण्यासाठीं तो वसतिगृहावर गेला तेव्हां रखवालदार भय्यानें सांगितलें कीं माणिक कालच आपल्या वडिलांच्याकडे अक्रोत्यास निघून गेली.

माणिक घरीं निघून गेली आणि जातांना आपल्याला साधं कळविलेंसुद्धां नाही याचं त्याला आश्चर्य वाटलें. त्याचं मन अधिकच खट्टू झालें.

कोणत्याही परिस्थितींत मनुष्य मनसमजावणी करण्याचा प्रयत्न करीत असतो. कदाचित् वडिलांकडून तांतडीचं बोलावणं आलं असेल, कोणी आजारी वगैरे असेल असा तर्क करून तो मनाला धीर देत होता.

अशा रीतीने दिवसांमागून दिवस गेले. एक महिना झाला तरी तिने त्याला कांहीच कळविले नाही. उदासीनतेने त्याच्या हृदयांत कायमचा तळ दिला.

एक दिवस अचानकपणे पोस्टमनने त्याला एक पत्र आणून दिले. माणिकचं हस्ताक्षर त्याने ओळखले. आणि अधीरतेने पाकीट फोडले. एक लग्नाची निमंत्रणपत्रिका आणि दुसरे एक हस्तलिखित पत्र त्यांतून बाहेर पडले. निमंत्रणपत्रिका पाहून सुरेशच्या अंगातील रक्तच जणू गोठून गेल्याप्रमाणे झाले. श्वासोच्छ्वास करायचे देखील तो विसरून गेला. त्याने पत्र वाचावयास सुरवात केली.

प्रिय सुरेश,

माझे हें पत्र पाहून तुम्हाला आश्चर्य वाटे. पण त्यांत आश्चर्य करण्यासारखे फारसे नाही. आपणा दोघांपुढे एकच प्रश्न होता. पण आपण तो निराळ्या पद्धतीने सोडविलेला आहे. मी तुमच्याकडे चहाला आले होते. तेव्हा तुमच्या टेबलाच्या खणांतले, तुम्ही आपल्या वडिलांना लिहिलेले पत्र सहज मी पाहिले. तुमच्या सुंदर अक्षराने मला मोहिनी घातली आणि मी नकळत तीन चार वाक्ये वाचली. आपल्या विवाहासंबंधी तुम्ही कांहीतरी लिहिले आहे असे दिसतांच तुमच्या अपरोक्ष मी ते पत्र वाचले त्याबद्दल माफ करा.

तुमचे पत्र वाचून मला आश्चर्य आणि भयही वाटले. आश्चर्य अशासाठी की तुमच्याप्रमाणेच माझ्या बावांनी देखील माझ्या लग्नाचा घाट घातला आहे, त्यांना काय उत्तर द्यावे अशा विचारांत मी होते. माझे ज्यांच्याशी लग्न ठरले आहे, त्यांची आणि माझी पूर्वीची मैत्री आहे, नव्हे आमचे प्रेम देखील होते परस्परांवर. पण स्थिरता ही माझ्या जीवनांत फारच दुर्मिळ आहे. मला भय वाटले ते तुमच्या राजकारणाचे. माझी अशी कल्पना होती की, इतर मुलांप्रमाणे तुमचे राजकारणही देखील एक फॅशनच आहे.

तुमचं म्हणणं मला पटतं. मृत्यूशीं खेळ खेणाऱ्यांनीं कौटुंबिक बंधनापासून अलग रहावं हेंच योग्य. आपलें जीवन केवळ क्रांतीसाठींच आहे अशा श्रद्धेनें आणि ध्येयनिष्ठेनें तुम्ही वावरत आहां. माझ्यामुळे तुमचें पाऊल चुकून मार्गे ओढलें जायचें म्हणून मीच तुमच्या मार्गांतून दूर व्हायचा निर्णय घेतला आणि बाबांच्या इच्छेला मान देऊन विवाहवद्ध होण्याचं ठरविलं. तुमच्या शुभेच्छा आम्हांला हव्या आहेत. तुमचें जीवन असेंच उदात्त आणि तेजस्वी होत जावो अशी मी सदिच्छा व्यक्त करतें.

आपली

माणिक

पत्र वाचून सुरेशनें तें टेबलावर भिरकावून दिलें.

“ आतां खरोखरच केवळ क्रांतीसाठीं जगण्याची वेळ आली खरी ”
तो म्हणाला.

विमलाबाईंनीं जरा लवकर उठून चहाची तयारी चालविली होती. कारण आज सकाळचें कॉलेज होतं. सर्व तयारी झाल्यावर पतिपत्नींनीं एकत्र बसून हास्यविनोद करीत चहाफराळ केला आणि माधवराव कॉलेजांत गेले.

विमलाबाईंची कळी आज विशेष खुललेली दिसत होती. माधवराव कॉलेजांतून परत आले म्हणजे दोघांनीं जाऊन तांब्यांच्याकडे जेवण घ्यायचं आणि शनिवार—रविवार दोन दिवस खूप मजा करायची असा कार्यक्रम काल रात्रीच निश्चित झाला असल्यामुळे त्यांचे सर्व व्यवहार आज अगदीं संथपणाने चाललेले होते. स्वयंपाकपाण्याला आज सुट्टी होती म्हणून पुष्कळसं पाणी तापवून त्यांनीं न्हाऊन घेतलं आणि आतां आराम खुर्चीवर बसून आपले लांबसडक केस वाळवीत पडल्यापडल्या 'स्त्री' मासिकाचा अंक त्या चाळीत होत्या. एवढ्यांत दारावर कोणी तरी टिक टिक केलं.

“कोण आहे.” त्यांनी पडल्यापडल्याच विचारलं.

“पोस्टमन” बाहेरून जवाब आला.

त्या उठल्या आणि त्यांनी दार उघडलं, पोस्टमन माधवरावांच्या नांवची दोन तीन पत्रे त्यांच्या हातांत देऊन चालता झाला.

‘स्त्री’ मासिकाचा अंक बाजूला ठेवून विमलाबाईंनी पत्रे उघडण्यास सुरवात केली. माधवरावांना पत्रं तरी कोणाची येणार ? एकाद्या मासिकाच्या संपादकाची अगर त्यांच्या मित्रांची. पहिली दोन पत्रे फोडली त्यांत त्यांना विशेष रस वाटला नाही. एक त्यांच्या मद्रासी मित्राचें आणि दुसरें एका विद्यार्थ्याचें होतें. त्यांनी ती टेबलावर ठेवली आणि तिसरं पत्र फोडलं.

पत्र वाचायला सुरुवात करताच त्यांचा चेहरा आश्चर्यचकित झाल्यासारखा दिसला. आणि थोड्याच वेळांत त्यांचें गौरवर्ण मुख संतापानें आरक्त झालें. पत्र वाचून पुन्हां तें लिफाफ्यांत बंद करीत असतांना त्यांचा हात थरथरत होता. पत्र टेबलावर भिरकावून त्या आरामखुर्चीवरून उठल्या आणि टेबलाजवळच्या खुर्चीवर बसल्या. त्यांची ही हालचाल सहेतुकपणें घडत होती. आपल्या डाव्या हाताच्या पंजावर आपली नाजूक हनुवटी ठेवून रस्त्यावरून जाणाऱ्या ट्रॅमकडे त्या बघत होत्या. ट्रॅमगाड्या, मोटारी, बसेस यांचा कर्णकर्कश गलबला ऐकूं येत होता. त्यांत यत्किंचितही लयबद्धता नव्हती. पण विमलाबाईंच्या मनांत जो हलकळोळ माजला होता, त्यामानानें बाहेरचा कोलाहल कांहींच नव्हता. त्या बाह्यतः जरी रस्त्यावरच्या रहदारीकडे पहात असल्यासारख्या दिसत होत्या तरी त्यांच्या मनःपटलावर त्याचें प्रतिबिंब उठत नव्हतें. त्यांची दृष्टि जणूं त्यापलीकडे कांहीं पहात होती. पहातां पहातां त्यांच्या डोळ्यांत दोन मोठाले अश्रू तरंगूं लागले. पदरानें डोळे पुसून त्यांनी पुनः एकदा तें पत्र वाचावयास सुरवात केली.

प्रियतम माधव,

मागल्या आठवड्यांत तुझं एक लहानसं पत्र आलं. त्यानंतर अजून पत्र

नाहीं. मला ठाऊक आहे कीं, तुझ्यामागं कितीतरी कामे आहेत आणि मला पत्र लिहिण्यास लागणारा एकांत मिळणंही कठीण आहे. पण मनांत आणलं तर कांहींही करून तुला पत्र लिहितां येतील.

माझ्या राजा, मनांतल्या भावना तुला कशा सांगाव्या तें मला समजत नाही. त्या तुला खालीनं समजत असतील. माझं मन कशासाठीं आसुसलं आहे हें तुला का ठाऊक नाही ? पण तूं मुद्दामच माझ्यावाबत बेफिकीर वृत्ति धारण करीत असावास असं मला वाटतं. माझ्यावांचून तुझ्या जीवनामध्ये कांहीं उणीव पडणार नाही हें मी ओळखून आहे. पण तुझ्यावांचून माझं जिणं मात्र अगदीं रितं, भयाण आणि असह्य होणार याची तुला कल्पना आहे का ?

मला अलीकडे अगदीं उदास वाटूं लागलं आहे. ही काळरात कधीतरी संपेल का ? आतां प्राण कंठाशीं आले बघ. चारदोन महिन्यांनीं एकदां भेट व्हायची आणि त्यातही मनमोकळेपणा नाही. मनांत सारखी भीति ! दरवा-ज्यावर जरा जरी खट्ट झालं तरी छातींत धस्स व्हायचं. अशांनीं का मनाचें कधीं समाधान होऊं शकतं ? तरी पण जीव रहात नाही. तुला भेटावसं राहून राहून वाटतं, मग आतां कधीं भेटणार मला ? राजा, माझ्याशीं असा अबोल धरूं नकोस. पाठवशील ना छान छान पत्रं ?

तुझ्या प्रीतीची भुकेली

तुझी लाडकी

मालती

“ अग टवळे, प्राण कंठाशीं आले का ?—जीव नकोसा झाला—मग दे कीं मुळामुठेंत जीव ! असा दुसऱ्याच्या सुखावर दरवाडा कां घाडोस ? ” विमलाबाईंच्या तोंडांतून अचानक उद्गार निघाले. थोडा वेळ थांबून त्या पुन्हां म्हणाल्या, “ पण तुला तरी कां शिव्या द्याव्या ? आपलंच नाणं जर खोटं तर दुसऱ्याला दोष लावण्यांत काय अर्थ ? ” हें वाक्य उच्चारित

असतांना संतापाने त्यांच्या डोळ्यांतून अश्रू वाहू लागले. थोडा वेळ कसंतरी आवरलेलं दुःख आतां सर्व बांध फोडून वाहू लागलं होतं. तशाच कितीतरी वेळ शून्य नजरेने त्या रस्याकडे पहात राहिल्या. आणि मग चटकन् उठून त्यांनीं तें पल घेतलं आणि आपल्या सूटकेसमध्ये सर्व कपड्यांच्या खाली सुरक्षित ठेवून दिलं.

माधवराव कॉलेजमधून परत आले तेव्हां विमलाबाईंचा अवतार पाहून ते चाकित झाले. त्या कॉटवर पडून होत्या. चेहरा गोरामोरा आणि मलूल झालेला, केस अस्ताव्यस्त आणि कपाळाला हातरुमाल करकचून बांधलेला असं एकंदर दृश्य होतं. तें शेजारी कॉटवर बसून माधवरावांनीं त्यांच्या कपाळाला स्पर्श करून पाहिला. डोकें तापलेलें होतें.

“ का ग ? एकाएकी काय झालं असं ? डोकं का दुखतं आहे तुझं ? ” विमलाबाईंचा हात हातांत घेत त्यांनीं हळुवारपणें विचारलें.

“ हं. डोकं दुखतंय जरा. विशेष कांहीं नाहीं ” दुसऱ्या कुशीला तोंड वळवून त्या म्हणाल्या.

“ तापवीप येईल असं वाटतंय का ? बराच वेळ न्हाणं झालेलं दिसतंय. त्यामुळें देखील अंग मोडून येईल. ”

“ ताप नाहीं नि बिप नाहीं, तुम्ही लागा आपले आपल्या उद्योगाला ” त्या उद्विग्नपणें म्हणाल्या.

माधवरावांना पत्नीच्या आजाराचं निदान झालं नाहीं. त्यांना वाटलं खरोखरच प्रकृतीत विघाड झाला असावा.

“ बर मग तूं काय खाणार ? मला वाटतं कीं तूं दूध अगर कॉफी घे. ताप येणार असला तर न जेवणं बरें. तुला मी कॉफी करून देतो आणि मग येतो खाणावळींतून जेवून. ”

“ नको नको, मला इतक्यांत नको कॉफी बिफी. तुम्ही जेऊन या आधीं मग पाहतां येईल. ” त्या किंचित् तुटकपणें म्हणाल्या.

माधवरावांना दुसरा इलाजच नव्हता. बाजारांतून कांहीं फळें वगैरे आणून का असें विचारून ते जेवण्यास निघून गेले.

X

X

X

पांच सहा दिवस असेच निघून गेले, विमलाबाईंचें चित्त कांहीं ठिकाणावर नव्हतं, माधवराव अत्यंत जिद्दाळ्याने त्यांच्याशीं वागत पण दुसऱ्या बाजूनें मिळावी तितकी साथ मिळत नव्हती. त्या धड अन्नही घेईनाशा झाल्या. त्यांचं काय बिनसलं आहे तें कांहीं केल्या लक्षांत येईना. संध्याकाळीं माधवरावांनीं विचारावं “फिरायला जाऊं, येतेस का ? जरा मोकळी हवा मिळाली तर तेवढंच बरं वाटेल.” आणि विमलाबाईंनीं कांहींतरी कारण सांगून टाळाटाळ करावी, असा प्रकार चालू होता. पत्नीची प्रकृति अधिकाधिक ढांसळू लागलेली पाहून एक दिवस ते म्हणाले, “चार सहा दिवस पुण्याला अप्पांच्याकडे जातेस का ? हवा पालट झाली तर चटकन बरं वाटेल.”

नवऱ्याची ही सूचना ऐकून विमलाबाईंनीं भेदक नजरेनें त्यांच्याकडे पाहिलें आणि त्या चटकन म्हणाल्या,

“मी देखील त्याचाच विचार करीत होतें. माईची आठवण होते आहे राहून राहून.”

पत्नीच्या उत्तरांतील तुटकपणा त्यांच्या लक्षांत आला नाहीं. उलट आपली एक सूचना तरी तिनें मान्य केली म्हणून त्यांना समाधानच वाटलें. रविवारच्या सकाळच्या एक्स्प्रेसनें पुण्याला जाण्याचें ठरलें.

तिला खुलविण्याचा सर्व प्रयत्न माधवराव आपल्याकडून करीत होते. पण व्यर्थ. जाण्याच्या दिवशीं सकाळीं उठून स्टोव्ह पेटविला आणि नको नको म्हणत होती तरी तिच्या आवडीचा तिखटमिठाचा सांजा तयार केला. स्टेशनवर निरोप देतांना ते म्हणाले, “गेल्याबरोबर सुखरूप पोचल्याचें पत्र पाठव बरं का ? आणि दर दिवसाआड प्रकृतीबद्दल एक कार्ड आलं पाहिजे. तुला बरं वाटलं कीं मीच पुण्याला येईन आणि मग आपण मुंबईला येऊं

एकदमच. नाहीतर रमून जाशील माईअप्पांच्या सहवासांत आणि इकडे मी बसेन तसाच कोकलत.”

विमलाबाईंनी किंचित् हंसल्यासारखें करून होकारार्थी मान हलविली. पण लागलीच त्यांनी दुसरीकडे तोंड वळविलें. इतक्यांत गाडीची शिटी झाली. तोंड वळवून त्यांनी प्लॅटफॉर्मवर दृष्टि वळविली. माधवरावांची आणि त्यांची नजरानजर झाली. त्यांनी बायकोचा हात प्रेमभरानें दाबला आणि गाडी सुरू झाली.

गाडी झपाट्याने वेग घेऊं लागली. विमलाबाईंच्या विचाराची चक्रे हि वेगानें घांवत होती. पण त्यांच्या विचाराची गाडी पुनः पुनः त्याच त्या स्टेशनवर येऊन उभी राहिल्यासारखें होई.

माधवरावांचं आणि त्यांचं लग्न होऊन आतां चांगलीं दोन वर्षे झालीं होती. त्यांचा प्रेमविवाह झाला नसला तरी विवाहोत्तर प्रेम इतकं गाढ आणि उत्कट होतं कीं, आजूबाजूच्या प्रणयी जोडप्यांना त्यांचा हेवा वाटावा. पण आज एकाएकी प्रेमाचा तो फुलवाग उध्वस्त झाल्यासारखा दिसत होता. बसल्याबसल्या त्यांच्या मनांत विचार येऊं लागले.

“पुरुषांचं मन इतकं का आंतल्या गांठीचं आणि कपटी असतं कीं दोन वर्षांच्या सहजीवनामधें मला त्याची यत्किंचित् कल्पना येऊं नये ? पण मी म्हणतें कीं हा दुष्टप्रीपणा तरी कशाला करावा माणसानें ? वरकरणी तर असं दाखवायचं कीं, जणूं माझ्याशिवाय क्षणभर चैन पडत नाही. काय बाई तरी मानभावीपणा ? पुण्याला जायची सूचनाही किती स्वाभाविकपणानें केली. जसं कांहीं माझ्या प्रकृतीची सारखी चिंता लागली आहे. तें पत्र मला पहायला मिळालं म्हणून तरी मला कळलं त्यांतलं रहस्य. नाहीतर कसं येणार लक्षांत कोणच्याही ? नाटक तर अगदीं बेमालूम वळवितात. त्या बयेला भेटीला बोलवायची असेल ! होऊं देत आतां भेटी आणि सर्व कांहीं यथास्थित...”

त्यांनी आपला खालचा ओंठ दांतांखाली जोरानें दाबला. भावनोद्रेक

दडपून टाकण्याचा तो अयशस्वी प्रयत्न होता. कारण दुसऱ्याच क्षणाला त्यांचे डोळे भरून आले. खिडकीबाहेर तोंड काढून त्यांनी तें कसे तरी लपविलें.

अशाच प्रकारच्या विचारांनी त्यांच्या मनांत काहूर उठविलें होतें. तीन साडेतीन तास केव्हां गेले तें समजलें नाहीं. पुणें स्टेशनवर त्यांचा चाकटा भाऊ प्रभाकर आला होता.

पत्नीला पुण्यास रवाना करून माधवराव परत आपल्या बिऱ्हाडीं आले तेव्हां त्यांना उदास वाटत होतें. तिला माहेरी पाठवून एकटें राहण्याचा हा कांहीं पहिलाच प्रसंग नव्हता. पण आज त्यांच्या हृदयांत एक निराळीच कालवाकालव माजली होती. कारण यावेळीं विमल कांहीं खुशीनें माहेरी गेली नाहीं याची त्यांना अंधुकशी जाणीव होती. तिच्या मनांतलें दुःख ती आपल्याला सांगायला तयार नाहीं ही गोष्ट त्यांच्या मनाला विशेषच बोंचत होती. अत्यंत हुशार म्हणून समजले जाणारे मानसशास्त्राचे प्रोफेसर असूनही ही गांठ उकलण्यास ते असमर्थ ठरले होते.

पुण्याला जाऊन सातआठ दिवस झाले पण तेवढ्या अवधीत विमलचें सुखरूप पोंचल्याबद्दलचें काई आलें तेवढेंच. पूर्वी असें कधीच घडत नसे. माहेरी गेली म्हणजे कित्येक वेळीं दिवसाकांठीं दोन दोन पलें देखील यायचीं आणि प्रत्येकाला उत्तरादाखल माधवरावांनीं प्रेमपत्र लिहिलें नाहीं म्हणजे ती फुरंगटून बसायची. पण या खेपेस मात्र रामा शिवा गोविंदा !

दररोज कॉलेजांतून परत आल्यावर आज खात्रीनंच पत्र आलें असेल अशा आशेनें दार उघडावं आणि रोज निराशा व्हावी, असा क्रम पांच सात दिवस चालला होता. पण असें किती दिवस चालणार ? एक दिवस दार उघडतांच एक पाकीट दारापाशीं पडल्याचें त्यांना दिसलें. पत्त्याचें हस्ताक्षर पाहतांच ते खूष झाले. हॅट टेबलावर फेंकून कपडे काढण्यापूर्वीच अधीरपणें त्यांनीं पल कोडलें. लिफाफ्यांतून दोन घड्या बाहेर पडल्या.

एक घडी प्रथम उघडून तें पत्र वाचावयास त्यांनीं सुरवात केली. पत्राचा आरंभ “ प्रियतम माधव ”...असा होता पण हस्ताक्षर विमलचं नव्हतं. पत्राच्या खालची सही त्यांनीं पाहिली आणि त्यांना विस्मय वाटला.

दुसरी घडी उघडून पाहिली तेव्हां विमलचें हस्ताक्षर पाहून त्यांना जरा बरें वाटलें. पण पत्रांतील पाहिल्या दोनचार ओळी वाचतांच ‘ ऑ ’ असा उद्गार त्यांच्या तोंडांतून बाहेर पडला. आश्चर्यानें त्यांचें तोंड तसेंच उघडें राहिलें. पत्र शेवटपर्यंत वाचण्याआधींच त्यांचा चेहरा चितेंनें व्याकूळ झाला. शेवटचा मजकूर वाचतांच त्यांचें मन चरकलें.

पत्रांतला मजकूर असा होता.

प्रिय माधव,

मी प्रिय म्हणून लिहिलें खरें. पण तसें लिहिण्याचा मला अधिकार नाही याची मला पूर्ण जाणीव आहे. गेल्या आठपंधरा दिवसांत माझ्यामध्ये इतका फरक कां पडला याचें तुला कोडें पडलें असेल, पण सोबतचें पत्र पहा म्हणजे सर्व उलगडा होईल. कदाचित् तुला कारण ठाऊक असूनही तूं अज्ञान पांघरीत असण्याचा संभव आहे. कारण प्रेमाचें नाटक करण्यांत तुझा हात कोणी धरूं शकणार नाही. पण माझी इतकी प्रतारणा करण्याची जरूर काय होती? मला जर स्पष्टपणानं तूं सारं सांगितलं असतंस तर मीं होऊनच तुमचा मार्ग मोकळा करून दिला असता. माझ्याशीं लग्न करण्याआधीं तूं या गोष्टीचा विचार करायला हवा होतास असं मला वाटतं. दुसऱ्याच्या जीवनावर जाणून-बुजून निखारा ठेवण्यांत काय मिळवलंत तुम्हीं? असो. जें व्हायचं तें झालं. मला मात्र या जीवनामध्ये आतां राम राहिलेला नाही. हवींहवींशीं वाटतात तीं माणसं पटापट जातात आणि जिवाला जे कंटाळले त्यांच्याकडे मृत्यू देखील हुंकून पहात नाही...इकडे आल्यावर मीं पुष्कळ विचार केला. रात्री तीन तीन चार चार वाजेपर्यंत मला झोंप देखील येत नाही. पण काल रात्री एक-दाचा निश्चय करून टाकला. तुमच्या सुखांत माझा नसता अडथळा झालेला

आहे. तुझ्या मनांत कांहीं असो माझं सर्वस्व मी तुला अर्पण केलेलं आहे. तुझ्यासाठी आत्मसमर्पण करण्यांतही मला एक प्रकारचें समाधान मिळेल, म्हणूनच मी हा निर्णय केला. माझ्या हातून अधिक उणा शब्द गेला असला तर क्षमा कर.

सदैव तुझीच

विमल

दोन्ही पत्रे लिफाफ्यांत बंद करून माधवराव गर्दीगदीने बाहेर पडले. त्यांचा चेहरा काळवंडून गेला होता. दुसऱ्या दिवशी सकाळी डेक्कन जिमखान्या-वर रावबहादुर केळकरांच्या घरासमोर एक टांगा उभा राहिला. थंडी मी म्हणत होती. अजून चांगलं उजाडलं देखील नव्हतं. सर्वत्र सामसूम होती. त्या कडाक्याच्या थंडीत इतक्या लौकर पांघरुणाबाहेर कोण पडणार होतं ? चरेचसे डब्रे सायकलवर अडकवून दूध घालायला जाणारा एक मुलगा मात्र रस्त्यावरून कुडकुडत गेला. आपल्या फेट्याचा शेंडा तोंडाभोवती गुंडाळून तांगेवाला खाली उतरला आणि बॅग उचलून म्हणाला, “ ध्या रावसाहेब. ”

माधवरावांनी दिलेला रुपया कपाळाला लावून टांगेवाला पुन्हां टांग्यांत बसला आणि एक विडी शिलगावून ‘क, क क’ करीत त्याने टांगा वळविला.

माधवराव जड पावलांनी बंगल्याच्या फाटकांत शिरले. आतां कोणत्या प्रसंगाला तोंड द्यावं लागणार आहे याबाबत त्यांचे विचार चालू होते. मन चिंती तें बैरी न चिंती. दरवाजावरचे विजेच्या घंटेचें बटन त्यांनीं दोन वेळां दाबलें. प्रभाकरनें येऊन दार उघडलें.

“ इतक्या अचानक ? ” माधवरावांना पाहून त्यानें आश्चर्यानें विचारलें.

“ मग सांगतों तुला सारं कांहीं. विमलची प्रकृति कशी काय आहे ? ” त्यांनीं उत्कंटेनें विचारलें.

“ आहे तशीच आहे. जास्त बिघाड मात्र झालेला नाही. ” त्यांना हायसें वाटलें आणि प्रभाकराबरोबर ते पायऱ्या चढूं लागले.

थोड्याच वेळांत सकाळच्या चहाची तयारी झाली. रावबहादुर, त्यांच्या पत्नी, प्रभाकर, विमलाबाई आणि माधवराव सर्वांनी एकत्र बसून चहा घेतला.

चहा झाल्यावर माधवरावांनी प्रभाकरला एका बाजूला घेऊन त्याला काहीतरी समजावून सांगितले आणि “लौकर घेऊन ये बरं का ! मी वर ताईच्या खोलीत आहे.” असे म्हणून ते विमलच्या खोलीकडे चालते झाले.

विमलाबाई ड्रेसिंग टेबलाजवळ उभ्या राहून केस विंचरत होत्या. “हं कशी काय तब्येत ! मी म्हटलं भेट तरी होतेय की नाही कुणास ठाऊक.” खोलीत प्रवेश करीत माधवराव म्हणाले.

“माझ्या प्रकृतीचें काय एवढं महत्त्व ! सुधारली काय आणि बिघडली काय दोन्ही सारखीच” त्यांनी ठसक्यांत उत्तर दिले.

“अहो तुम्हांला नसेल महत्त्व पण आम्हाला आहे ना !”

“ठाऊक आहे किती महत्त्व आहे तें. मला नाही असल तोंडदेखलं बोलतां येत.”

“यांत तोंडदेखलेपणा कुठें आहे बुवा ! बाकी तूं इतका आततायीपणा करशील अशी माझी कल्पना नव्हती. नवीन विचारांचा पुरस्कार करणाऱ्यांनी इतकं ‘टची’ असता उपयोगी नाही.”

“तुम्ही नाही नाही ते ढंग करावे आणि टची असूं नये असं म्हणता ! काहीच कसं वाटत नाही हो तुम्हांला !” विमलाबाई चवताळून म्हणाल्या.

माधवराव काहीतरी उत्तर देणार त्या आधीच दरवाजावर कोणीतरी ‘टिक टिक’ केलं. त्यांनी चटकन पुढें होऊन दार उघडलं. प्रभाकर आणि दुसरी एक तरुण स्त्री दरवाजांत उभी होती.

“या. आपणच का कॉमेरेड सहस्रबुद्धे यांच्या पत्नी !” पाहुण्यांचें स्वागत करीत ते म्हणाले.

एवढ्या वेळांत विमलाबाईंनी आपला तोल संभाळला होता. दरवाज्यांत उभ्या असलेल्या तरुण स्त्रीला पाहून त्यांना आश्चर्य वाटलं.

“कोण, रोहिणी !” त्यांनी विचारलं.

“ म्हणजे, तुझी आणि यांची ओळख आहे वाटतं ? ” रोहिणीबाईंना खुर्चीवर बसण्याचा इशारा करीत माधवरावांनीं विचारलें.

“ ओळख म्हणजे आम्ही दोघी एकाच वर्गीत होतो फर्ग्युसन कॉलेजांत ” असें म्हणून विमलाबाईंनीं रोहिणीच्या हाताला हात धरून तिला कॉटवर आपल्या शेजारी बसवलें.

“ फारच छान योगायोग म्हणायचा. माझं कामही सोपं झालं पुष्कळ ” ते हंसत हंसत म्हणाले. त्यांचं वाक्य ऐकून त्या दोघी मात्र बुचकळ्यांत पडल्या.

त्यांचा तो गोंधळ पाहून माधवराव म्हणाले, “ मी फार वेळ तुम्हांला गोंधळांत ठेवत नाहीं. रोहिणीबाईं हें पत्र घ्या आणि तें कोणी कोणाला लिहिलं आहे तें आपल्या मैत्रिणीला समजावून सांगा. ”

“ म्हणजे अजून हें पत्र तुमच्याजवळच आहे कां ? त्यांना कां नाही दिलं तें ? ” रोहिणीबाईंनीं अधीरपणें विचारले.

“ अहो पण माझ्या हातीं येईल तर देणार ना मी ? तुमच्या यजमानांना त्यांच्यासारखें पत्रही गेलं अंडरग्राऊंड. कालपर्यंत तुमच्या मैत्रिणीच्या बॅगमध्ये लपून बसलं होतं. ” तिरप्या नजरेनें विमलाबाईंकडे पहात हंसत हंसत म्हणाले.

रोहिणीचा तो प्रश्न आणि माधवरावांचें तें हंसणें यामुळें त्या चांगल्याच विरघळून गेल्या होत्या. तरीपण पोटांतला आनंद काहीं त्यांना लपविता येत नव्हता.

“ काय बाई तरी करावं ! सगळाच बोंटाळा झाला म्हणायचा. ” ओशाळल्यागत चेहरा करून रोहिणी म्हणाली.

“ अहो नुसता बोटाळाच नाही झाला. एक आत्महत्या देखील होणार होती. तुमचं आणि माझं नशीब म्हणून आज तुमची मैत्रिण तुम्हांला भेटली. ”

“ उगीच काहींतरी नका सांगू तिला. कुणी सांगितलं तुम्हाला मी

आत्महत्या करणार होतें म्हणून ? ” त्या मान वेळावीत म्हणाल्या.

“ दाखवूं कां कालचं पत्र तुझं ? बाकी दाखवायला कांहींच हरकत नाही. तूंही वाचलसंच त्यांचं खाजगी पत्र. ”

“ पण मी म्हणतें तुमचीच चूक आहे यांत. मला जर तुम्ही अगोदर सांगून ठेवलं असतं तर कशाला झाला असता हा गोंधळ ? ” माधवरावांच्या मुद्याला बगल देत त्या म्हणाल्या.

“ हो तर. तुला या गोष्टी सांगायच्या म्हणजे लौकरच बिनभाड्याच्या खोलीत जायची तयारी केली पाहिजे. तीळ तरी भिजतो का तुमच्या तोंडांत ? बरं तें जाऊं दे आतां. या निमित्तानं मैत्रिणीची भेट झाली अनायासें तर चहा तरी देणार आहेस कीं नाही त्यांना ? ” माधवरावांनीं सुचविलें.

“ खरंच विमल, कितीतरी दिवसांनीं भेटलों नाहीं का आपण ? मी चहाला थांबतें, पण एका अटीवर. तूं रविवारीं जेवायला आलें पाहिजेस माझ्या घरी. ”

“ रविवारीं कसं जमेल बाई ? यांना तर आजच्याच गाडीनं गेलं पाहिजे. ” विमलाबाई म्हणाल्या.

“ माझ्याबरोबर लगेच मुंबईला यायचा विचार आहे कीं काय ? छे, छे, तूं कांहीं दिवस इथेंच रहा. प्रकृति चांगली सुधारूं दे आधी. ”

“ आणि तिकडे आलीस अन् दुसऱ्या एकाद्या देशभक्ताचं असंच एकादं अंडरग्राऊंड पत्र आलं म्हणजे पुन्हां पंचाईत व्हायची. ”

“ पुष्कळ झाली आतां चेष्टा. जरा संधि मिळाली कीं माणसाला नको जीव करायचा अगदी. ”

“ बरं राहिलं आमचं. चहा तर आण करून आधीं. माझी प्रकृति मात्र खरोखरच ढासळली या प्रकरणानं. ”

“ विमल आली मुंबईला म्हणजे सुधारेल हां हां म्हणतां ” सर्वांना हसवीत रोहिणी म्हणाली.

त्या गोष्टीला आतां दहा वर्षे होऊन गेलीं. पण आज देखील ती आठ-
वण नुकत्याच घडलेल्या प्रसंगाइतकी ताजी आहे. आयुष्यांतल्या कांहीं
घटना आणि अनुभव असे असतात कीं, त्यांचा ठसा स्मृतिपटलावर कायमचा
उठून रहातो. आपल्या जीवनप्रवाहाला एकाएकी जेव्हां अनपेक्षित वळण
लागतें, त्या वेळच्या स्मृती अशाच चिरस्थायी असतात; आणि अशा गोष्टी
जर किशोरावस्थेंत घडल्या, तर व्यक्तीच्या भावजीवनावरही त्याची कायमची
छाप पडल्यावांचून रहात नाहीं.

असाच होता तोही एक प्रसंग. सर्व साधारण मनुष्याच्या जीवनामध्ये
शिक्षा आणि तुरुंगवास ही कांहीं मामुली गोष्ट नव्हे. शिवाय मी एक कॉलेज-
कुमार होतों त्यावेळीं. तरुण मुलामुलींच्या सहवासांतील तें सुखसंवेदक वाता-

वरण आणि समाजातून उठलेल्या, आणि कांहीं अंशी उठवलेल्या, त्या गुन्हेगारांच्या सहवासांतील तें बंदी जीवन—यांमध्ये दोन ध्रुवांइतकें अंतर असेल. पण ज्या शक्तीने त्या मोहक वातावरणांतून खेंचून मला तुरंगाच्या दारांत नेलें तिचा प्रभाव सामान्य नव्हता. त्यामुळे हृदयांतील भावनांना देखील भरती आली. तें भावनोत्कट जीवन अपूर्व होतें ! जो जो माझ्या सांनिध्यांत आला त्यानें आपल्याजवळ उत्कृष्ट होतें, तेंच मला दिलें. हाड-क्याची आणि माझी मैत्री झाली ती अशीच.

इतक्या वर्षांच्या अनुभवानंतर आतां तुरंग म्हणजे मामुली गोष्ट वाटते मला. न्यायाधिशानें शिक्षा सांगितली, तरी विशेष कांहीं वाटत नाही. भीति तर मुळीच नाही. पण दहा वर्षांखालीं तुरंगाची मला कांहींच कल्पना नव्हती. मला वाटलें होतें कीं, मिठाचा कायदा मोडल्याबद्दल आपल्याला तीन महिन्यांची शिक्षा होईल. पण मॅजिस्ट्रेटनें पीनल कोडाचें ११७ वें कलम लागू करून सहा महिन्यांची सजा ठोकल्यामुळे मी चांगलाच हावकलें होतो. त्या राती लॉक-अपमध्ये किती वेळपर्यंत झोंप आली नाही. राती बारावर दोन वाजले, तरी झोपेचें लक्षण दिसेना. सहा महिन्यांचे दिवस किती होतात तें पाहिलें. अरे बापरे ! एकूण १८० दिवस रहावें लागणार तुरंगांत ! इतके दिवस कसे जणार, याची चिंता वाटूं लागली. मी भीत भीतच पाय ठेवला तुरंगाच्या दारांत.

मुख्याधिकार्यापुढें मला उभें करण्यांत आलें. तो एक गोरवासाहेब होता. त्यानें वरपासून खालपर्यंत एकदा निरखून पाहिलें माझ्याकडे. आणि माझें नांव विचारून माझी जेलकडे रवानगी केली. जेलरनें हाताखालच्या शिपायाला माझ्या चीजवस्तूंची नोंद करून घेण्यास सांगितलें. आणि माझ्यासाठीं कैदी कपडे घेऊन घेण्यास दुसऱ्या एका कैदी वॉर्डरला हुकूम केला.

जेलसंबंधीं मला एका गोष्टीची फार भीति वाटत होती. आंत जातांना सर्वोपमक्ष कैद्याला विवक्ष करून त्याची झडती घेण्यांत येते, असें मी ऐकलें

होतें. चार चौघांदेखत मनुष्याला नम्र व्हायला सांगायचें म्हणजे काय ? माझ्यासारख्या कॉलेजांतल्या शहरी संस्कृतीची संवय असलेल्या तरुणाला ती कल्पनाच कशीही वाटली. पण माझ्या सुदैवानें माझी विशेष झडती घेण्यांत आली नाही आणि तो प्रसंग टळला. सगळा सोहळा संपल्यावर डेप्युटी-जेलरबरोबर मला आंत पाठवण्यांत आलें. बरोबर पिवळी पगडीवाला एक कैदी वॉर्डर होता.

“ हा जेल आहे बरं कां ? येथली शिस्त फार कडक असते. ही कॉलेज रोसिडेन्सी नाही. शिस्त पाळलीस तर ठीक, नाही तर धडगत नाही. हाल कुत्रा खाणार नाही ! व्यवस्थित राहिलास तर दर महिन्याला चार दिवस सूट मिळेल. नाही तर एकामागून एक शिक्षा. हातकडीपासून तो फटक्यांपर्यंत. ” माझ्या वॉर्डर नेतांना डेप्युटी जेलरनें मला समज दिली. जेलरची मूर्ति अशी होती कीं जणूं एकादें भावनारहित यंत्रच. खरबुज्या चेहऱ्याची, गालाचीं हाडें वर आलेलीं, नाकाच्या दोन्ही बाजूला गालांवर दोन दोन सुरकत्या; डोळे खोल गेलेले; शरीराचा बांधा उंच आणि सडसडीत. त्यांच्याकडे एकदां पाहिल्यावर कोणालाही त्यांच्यांतील रुक्षपणाची सहज साक्ष पटावी, अशी होती ती मूर्ति. अनेक वर्षे जेलखान्यांत काम करून मानवी सहानुभूतीचा सर्व ओलावा सुकून गेला होता जणूं.

या पहिल्याच सलामीनें मी चांगलाच सर्द झालों. मला ज्या वॉर्डरत घेऊन जात होते, त्याचें नांव ‘ काळा पाणी वॉर्ड ’ असें होतें. तेथें का सर्व काळ्या पाण्याची शिक्षा झालेले कैदी असणार ? मला इतर राजबंद्यांबरोबर ठेवणार नाहीत वाटतें ? मी मनांतल्या मनांत चिंता करीत होतों. इतक्यांत आम्ही ‘ काळापाणी वॉर्ड ’च्या दरवाजापाशीं आलों. क्षणार्धांत दरवाजा उघडला आणि मी आंत प्रवेश केला. आंत शिरतांच एकदम ओळखीचे आवाज कार्नी पडले.

“ ओहो × × × × आला वाटतें. ” ती मंडळी म्हणाली. ते चांगले

वीस पंचवीस जण असतील. माझा जीव भांड्यांत पडला. माझ्या परिचयाचीच होती ती मंडळी. आतांपर्यंत मनावर असलेलें दडपण एकदम नाहीसें झालें. त्यांनीं मला अनेक प्रश्न विचारायाला सुरवात केली. मी पण उत्तरें देत होतो.

“आतां माझ्याबरोबर मला पोंचवायला आला, त्याचं नांव काय हो ? कोण आहेत ते गृहस्थ ?” मीं उत्सुकतेनें प्रश्न केला.

“तो व्हय ? तेला दुर्मुखराय म्हणतात.” त्या घोळक्याच्या एका कोपऱ्यांतून आवाज आला. सर्व मंडळी खो खो करून हंसली.

उत्तर देणारी व्यक्ति माझ्या परिचयाची नव्हती. तो राजवंदी देखील नसावा, हें मी त्याच्या एकंदर देखाव्यावरून ताडलें. मध्यम बांधा, शिशवीच्या भावलीसारखा काळा कुळकुळीत वर्ण, त्यांतून लुकलुकणारे काळेभोर डोळे आणि डोक्यावर अर्धी काळी आणि अर्धी पिवळी कैदी टोपी. असा मोठा विनोदी अवतार होता ! ती मूर्ति पाहून माझ्या मनांत त्याच्याबद्दल जिज्ञासा उत्पन्न झाली. त्यानें जेलरला दिलेलें नामाभिधान ऐकून मला मोठी गंमत वाटली. जेलरचें नांव म्हणजे एक विनोदाचा विषयच होता कैद्यांच्या-मध्ये. त्याचें खरें नांव हशमतराय असल्याचें सांगत. कोणी म्हणत, त्याला हुकूम आहे कीं “हंसो मत” म्हणून त्याचा चेहरा नेहमीं एरंडेल प्याल्यासारखा असतो ! एकांनें सांगितलें कीं, हें बाळ जन्माला आल्यावर आईनें जेव्हां ही दुर्मुखलेली सूरत बघितली, तेव्हां तिनें पोक्त विचार केला कीं, सूरत असेना कां असली ? आपण नांव तरी चांगलें ठेवूं ! म्हणून हंसमतराय—म्हणजे ज्याच्या मुखावर हास्य आहे—असें नांव ठेवलें तिनें. अर्थात् हा सगळा विनोदच होता. मला वाटतें, त्याचें खरें नांव असमतराय म्हणजे शीलवान् असें असावें.

त्याच्या रूपाची चर्चा होऊं लागली म्हणजे असेच तारे तुटायचे. कोणी म्हणत, तो उंटासारखा दिसतो; तर दुसरे म्हणत, “अरे, यार, चेहरा

तो ठीक उलू (घुवड) की तरह है. ” एकाची प्रतिभा तर इतकी धावली की, कांहीं विचारूं नका. तो म्हणाला की, “ गाढवाच्या तोंडावर चष्मा लावला तर गाढव जितकें खुबसूरत दिसेल तितका हा खुबसूरत आहे ! ” जेल-अधिकाऱ्यांच्यासंबंधी सामान्य कैद्यांचा विनोद हा अशाच स्वरूपाचा असतो. कोणाला लंबू, कोणाला काजिया, तर कोणाला अफीमची अशी नावे असायची ! हाडक्याकडून हळूहळू पुष्कळ गोष्टी मला समजल्या.

तुरुंगांतील जीवनाचे हे विविध पैलू पाहिल्यावर माझी भीति कोठल्या कोठल्या कोठे पडून गेली. तुरुंगांतही माणसेंच राहातात; तेही एक जगच आहे; राजवंद्यांखेरीज अन्य कैदी जरी गुन्हेगार असले, त्यांची मनोवृत्ति जरी विकृत झाली असली, तरी त्यांच्यातील माणुसकी अजीबात गेलेली नसते; या गोष्टीची मला जाणीव झाली. पहिले सात आठ दिवस मला अवघड गेले. पंधरावीस दिवस मी दिवसही मोजीत असे. पण हळू हळू दिवसांचे काय, पण महिन्यांचेही भान राहिले नाही. दिवस न कळत चटचट जाऊ लागले. तुरुंगाची दीक्षा मला देऊन तो सुसह्य करण्याचे काम जर प्रथम कोणी केले असेल, तर हाडक्यानेच.

तुरुंगांत दाखल झाल्यावर दुसऱ्या दिवसापासून मला नवार विणण्याचे काम देण्यांत आले. अर्थात् मला ते शिकायचे होते. एकदां एक मनुष्य येऊन सांगून गेला. पण तेवढ्याने मला थोडेंच येणार ते ? मी आपला ताण्याशी झगडत होतो. एकाएकी कालची ती काळी मूर्ति आली. “मास्तर, असा नाथ व्हो जमनार.” म्हणून माझ्या हातांतली ठोकणी घेऊन त्याने चटकन फूट दोन फूट नवार विणून टाकले.

“ आजची झाली वर्दी. आतां आपला हळूहळू शिकत बस. ” तो म्हणाला. आदरार्थी बहुवचन ही चीज त्याच्या व्याकरणांत नव्हतीच ! जणु नैसर्गिक ऋजुताच !

मी हळूहळू नवार विणण्याचा प्रयत्न करूं लागलों. तो जवळच उभा

राहून माझा हात कसा काय चालतो, तें पहात होता. आणि मधून मधून सूचना देत होता.

“तुला किती रे सजा ?” मी त्याला विचारलें.

“मला मोप हाय आठ वर्सोची.”

“इतकी रे कशी झाली शिक्षा ?” मी कुतूहलानें विचारलें.

“खरी म्हणशील, तर तीनच वर्सोची. वरची पांच वर्सो उगीचच जजान् दाकल्याची मारलीन्.” त्यानें फोड करून सांगितलें.

दाखला म्हणजे काय, हें प्रथम मला माहीत नव्हतें. मनुष्य पुनः पुनः गुन्हा करूं लागला म्हणजे त्याला जास्ती शिक्षा देण्यांत येते. जितक्या वेळ जेलमध्ये येईल तितके दाखले समजले जातात. तो कातवडी जातीचा होता. त्यानें अनेक वेळ चोऱ्या-दरवडे तर घातलेच होते, पण परखीवर बलात्कार केल्याबद्दलही त्याला एकदां शिक्षा झाली होती.

“हाडक्या, तुझी टोपी काळी आणि पिवळी कां रे ?” मी विचारलें.

“पांच वर्सांपेक्षां जास्त सजा म्हणून पिवळी अन् दाकलेवाला म्हणून काली. अशी आपली हाय हो कालीपिली !” त्यानें हंसत हंसत समजावून दिलें आणि डोक्याची टोपी काढून ती उलटी करून आंतला मालमसाला त्यानें मला दाखविला. दोन तीन विड्या, त्या पेटवण्यासाठीं चकमक आणि सोकटा-इतकी सामुग्री होती त्याच्याजवळ.

मग दुसऱ्या कैद्यांच्यापासून मी त्यांच्याबद्दल अधिक माहिती काढली. तो आमच्या वॉर्डांत कुंडेवाल्याचें म्हणजे भंग्याचें काम करी. तसें पाहिलें तर कातवडी कांहीं भंगी काम करणारे लोक नाहीत. पण जेल-मॅन्युअल म्हणजे अशी कांहीं चीज आहे की, विचारूं नका. मला वाटतें, राणीच्या जमान्यांत जे नियम केले, ते केले; बदलत्या परिस्थित्यनुसार त्यांत सुधारणा करण्याची आवश्यकता वाटत नाही अधिकाऱ्यांना. जतीन्द्रनाथ दासांसारख्यांनीं प्रायोपवेशन करून आत्मबलिदान करावें, तेव्हां कुठें थोडी हालचाल

व्हायची. या नियम-पुस्तकामध्ये कांहीं जातींना कुंडा काम द्यावें, असें सांगितलें आहे; व तो नियम चालू आहे अजूनदेखील. खरोखर या जातीचे लोक भंगी काम करतात कीं नाहीं, याची चौकशी कोण करतो ? कातवडी बाहेर भंगीकाम करीत नाहींत. तुरुंगांत आले म्हणजे त्यांना जबरदस्तीनें भंगीकाम देण्यांत येतें. मग रडतात विचारे ! दिवस दिवस उपाशी राहतात. पण करणार काय ? कायद्यापुढें त्यांचें शहाणपण थोडेंच चालणार आहे ? हाडक्याचें देखील असेंच झालें. पण तो चिकट होता चांगला. त्यानें अन्न वगैरे सोडलें नाहीं. पण काम करण्याचें मात्र नाकारलें ! अनेक सजा झाल्या. हातवेडी, नंजरोटी, दंडावेडी, आडावेडी, खोलीबंदी-एक ना दोन. कैदी म्हणतात, एकंदर छपन्न सजा आहेत, त्यांपैकीं हाडक्यानें बहुतेक पचवल्या. शेवटीं त्याच्यावर फितुरीचा आरोप ठेवून फटक्यांची सजा देण्यांत आली. जेलमध्ये फितुरी हा अगदीं सहज सिद्ध करण्यासारखा गुन्हा समजला जातो. कांहीं दाखवितां आलें नाहीं, म्हणजे फितुरी करतो म्हटलें कीं झालें ! साक्षीपुरावा कांहीं नको ! फटक्यांची शिक्षा देऊन तिकाटण्याला बांधल्यावर मात्र हाडक्याचें धैर्य गळालें आणि तो कुंडीकाम करण्यास तयार झाला. पण तीन दिवस अन्नाला शिवला देखील नाहीं. त्याची ही करुण कहाणी ऐकून मला त्याची फार दया आली, त्याच्याबद्दल सहानुभूति वाटूं लागली. असेना का गुन्हेगार ? पण विचाऱ्यावर हा काय जुलूम ?

“ हाडक्या, अरे, फटक्यांना रे तूं कां भ्यालास ? ” पुढें कांहीं दिवसांनीं मी त्याला विचारलें.

“ फटके खाले म्हणजे माणूस थंडा होतो, म्हणून मला भीति वाटली.” तो म्हणाला. फटके खाण्यानें मनुष्याला नपुंसकत्व येतें असा त्याचा आशय होता.

“ तुझं लग्नविग्र झालं आहे कारे ? ”

“होय तर. मला दोन लेकरां पर हायत.” त्याने मोठ्या अभिमानाने सांगितले.

“कायरे, आतां आठ वर्षे तूं तुरुंगांत राहणार, मग बायकापोरांचं कसं होणार तिकडे ? ” मी प्रश्न केला.

“काय होणार ? कोर्टांत भेटाय् आली व्हाती तवा मी सांगतलां कीं मी तर आतां म्येलेंच. तूं आपली दुसरां लगन कर.” त्याने गंद्दिवरून सांगितलें.

त्याचें तें उत्तर ऐकून मी आश्चर्याने थक्क झालों. चोऱ्या दरबडे घालणारा, इतकेंच काय, पण बलत्कारासारखे गुन्हे करणारा, हा मनुष्य. अशा माणसाजवळ देखील इतका सहृदयपणा आणि समजसपणा पाहून मला मोठें कौतुक वाटलें. मनुष्याचे मनोव्यापार कसे चालतात, हें सांगणें मोठें कठीण आहे. हळू हळू त्याची आणि माझी दोस्ती जमली. मी त्याला आपल्या-जवळचा साबण, तेल वगैरे द्यायचा. आम्ही खूप गप्पा मारायचे. पण त्याच्या गोष्टी अशाच विनोदवाच्या आणि विनोदवाच्या असायच्या. तो कांहीं तरी ग्राम्य कोठ्या करायचा आणि मीहि हंसायचा पोट धरून. सर्वांच्या पुढें तो असें बोलूं शकला नसता. पण मीहि खेळांतला. त्यामुळें त्याचा ग्राम्य विनोद मला चालत असे.

एकदां आम्ही पांचपंचवीस आंबे तिकडे फॅशन (लटपटी) करून आंत आणले. अधिकाऱ्यांना बनवून अशा कांहीं वस्तू आंत आणण्यांत एक और मजा असे. विनोद करित आम्ही सर्वांनीं मिळून आंबे खाल्ले, ढेकराही दिल्या. इथपर्यंत सगळें ठीक जुळलें. पण आतां साली कोया कुठें टाकायच्या, असा प्रश्न पडला ! भिंतीवरून बाहेर भिरकवण्याची सोय नाही. बाहेरच अधिकाऱ्यांचे बंगले होते. काय करावें, अशा विचारांत सर्व मंडळी पडली. कोणी म्हणाले, खड्डाकरून जमिनींत पुरून टाकाव्या; एकानें सांगितलें;

कपड्याची भट्टी पेटेल, तेव्हां जालून टाकाव्या साली कोया. हाडक्या बाजूला बसून सारे ऐकत होता. तो एकदम पुढें येऊन म्हणाला,

“इतका विचार कसला करताव ? माज्या जवळ द्या. मी घेऊन जातो थेट माज्या मेल मधून. माज्या मेल गाडीची झडती कोण घेणार ? कोणाची टाप लागली हाये इकती ? ”

खरोखर त्याचा मार्ग अगदी सोपा आणि विनधोक होता. त्याची मेल म्हणजे मैल्याचें पीप. ती घाण डोक्यावर घेऊन तो एकदां बाहेर पडला, म्हणजे कोण थांबवणार त्याला ? अखेरीस त्यानेच तो मुद्दामाल आपल्या रॉयल-मेलमधून बाहेर नेऊन टाकला.

आमची ही दोस्ती अशीच चालू होती. अखेरीस माझ्या शिक्षेचे दिवस भरत आले. सहा महिने कसे कटणार ? अशी मला काळजी वाटत होती. पण हां हां म्हणतां सर्वोच्या सहवासांत निघून गेले. मी सुटण्याआधी थोडे दिवस हाडक्याला एक पत्र आलें. आणि त्या पत्रांतील मजकुरानें तो इतका खिन्न झाला कीं सुटपर्यंत मी त्याला पहिल्यासारखा मनापासून हंसतांना पाहिला नाहीं. असें काय होतें त्या पत्रांत ?

पत्र त्याच्या बायकोचें होतें. दोन पोरांची आई ती. तिनें तरी काय करावें ? नवऱ्याला आठ वर्षांची शिक्षा झालेली. तरणी ताठी बाई, तो सुटून येईपर्यंत कां तिनं वाट पहावी त्याची ? कातवड्याचा जीवनांत इतकी निष्ठा अपेक्षेणें चुकीचेंच नाहीं कां ? एकाग्रानें दुसऱ्याची बायको काढून नेली, तर पांचपंचवीस रुपये देऊन भांडण ज्ञातीमार्फत मिटविण्यांत यावें, इतकें विवाहबंधन शिथिल. बरें, हाडक्यानें देखील नव्हतें कां सांगितलें, तूं दुसरं लग्न कर, म्हणून ? तिनें खरोखरच दुसरें लग्न केलें होतें. ह्या पत्रांत तीच बातमी होती. तो मजकूर वाचून त्याचें मन अगदीं अस्वस्थ झालें. एक दिवस धड जेवलासुद्धां नाहीं विचारा ! मीं विचारपूस केली तर त्याच्या डोळ्यांत पाणी आलें टचकनू. भावनेच्या भरांत लग्न कर म्हटलें म्हणून

खरोखरच तिनें लग्न करावें काय ! असें त्याचें म्हणणें होतें. बलात्काराचा गुन्हा करणाराला देखील आपल्या बायकोकडून ही अपेक्षा होती !

आपल्या लेकरांचीदेखील त्याला फार आठवण येत होती. त्यांचें आतां कसें होईल, या विचारानें तो अत्यंत कष्टी झाला होता. दुसरा नवरा त्यांना थोडेंच प्रेमानें वागवणार आहे ! दुसऱ्यांची पोरें म्हणून तो हिडीसफिडीस करणार ! त्याचा जीव झुरत होता त्यांच्यासाठी. मी त्याचें सांत्वन काय करणार ?

लवकरच जेलमधून सुटून मी बाह्य जगांत आलों. माझी आणि त्याची पुनः गांठ पडली नाही. पण त्याची आठवण वेळोवेळीं येते. कोणा एकाद्या कातवड्याशीं संबंध आला कीं हाडक्याची मूर्ति दृष्टीसमोर उभी रहाते. पुनः आठ नऊ वर्षांनीं त्याच जेलमध्ये मी दोनदां गेलों. पण प्रत्येक वेळीं मला त्याची खूप खूप आठवण येई. त्याचें उदास तोंड पुनः खुललें असेल का ! तो केव्हां बरें सुटला असेल ! आतां कोठें असेल ! गरीब विचारा हाडक्या ! भेट झाली नाही ! तरी मी त्याला कसा विसरूं शकेन. माझा पहिला तुरुंगवास मौजेंत घालवायला त्यानें कितीतरी सहाय्य केलें मला !

देशमुख आणि कंपनी

१९१ शनवार पुणे २.

किंमत तीन रुपये

●
पुढील प्रकाशन
लंका वैभव
चि. वि. जोशी

●

